

मूलमाधुरी.

१३

न

नुशासनविरोधात्तत्र कर्मधारयद्वयवद्बुद्धीर्हिरसमापरत्वात्तत्राणवत्वमित्यत्र सावर्मे व्याख्यानावरेण प्रकाशर
हस्येतदीधितिरहस्यचस्पृष्टं॥ अत्रपीभावसमासोत्तरयदर्थेन समतत्समासानिविष्टयदार्थान्वयस्यामुपत्रत्वाच्च भूतलो
यकुभंभूतलाघटमित्यादौ भूतल इति घटसमीयतदसंताभावयोरप्रतीतेः एतेन हृत्तेरभावोऽतिरिक्त्यपीभावानंतरं
साध्याभाववतोऽतिरिक्त्येति बहुव्रीहिरित्यादिप्रसक्तं हृत्तेरसाध्याभाववतोऽनन्वयापत्तेः अत्रपीभावसमासस्याप्यतया
तेन समसमासोत्तरासंभवाच्च न ज्ञेयत्वादिरूपाप्यविशेषाणामेव समसमानत्वेन परिगणितत्वात् वस्तुतस्तिसाध्या
भाववतोऽतिरिक्त्येति त्रियदमधिकरणा बहुव्रीहस्तुल्यप्रत्ययः साध्याभाववत इत्यत्र निरूपितं स्पष्टयर्थः॥ अन्वयश्चास्पृष्ट
तौ तथाच साध्याभावाधिकरणनिरूपितसंभाववत्वमितिकलितं साध्याभावाधिकरणावृत्तभावश्च तादृशवृत्तिसामान्याभावो
बोधः तेन कमवान्वहेरित्यादौ साध्याभाववत्तलददृशभावस्य च साभाववद्वृत्तिजनितोभयाभावस्य च नो मत्वेति नातिआ
मिः साध्याभाववद्वृत्तिश्च हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन विवक्षणीया तेन वस्तु भाववति धर्मावयवजन्यद्रुदादौ समवायकालि
कविशेषणतादिनायमस्य हतावयिनामितिः॥ साध्याभावश्च साध्यातावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नसाध्यातावच्छेदकावच्छिन्नप्रति
योगिताकोबोधः तेन वन्निमान्धमादिसादौ समवायादिसंबन्धेन वन्नि सामान्याभाववतिसंयोगसंबन्धेन तेन न क्वचित्तावच्छि
नव्यधिकरणा बहुव्रीहिर्न सर्वत्र साधुरिति वाच्यं अयं तु साध्याभाववद्वृत्तिरित्यादौ व्यधिकरणा बहुव्रीहिर्विना गत्यं न राभा

त
सामं
विनात्र व्यधिकरणा बहुव्रीहिः साधुत्वमिति

६ ननु वन्निजलोभयत्वावच्छिन्नतांशाभाववतिरस्य ह्येतापि नाव्याप्तिः ॥ नवाविशिष्टसत्ताज्ञानेति प्रज्ञातिव्याप्तिः ॥ ननु सत्तावा
 ज्ञानेति तत्र विषयित्वाव्याप्यत्वादिसंबन्धेन तादृशसाध्याभाववतिज्ञानादौ ज्ञासादेर्वर्तमानत्वादव्याप्तिः ॥ नच साध्याभावसत्त्वम
 भावीयदेशिकविशेषणात् विशेषेणोतिवाच्यं तथासति घटत्वासेताभाववाच्यं याम्येमाभाववाच्यत्वादिसादौ घटत्वादेः विशेष
 षणात्ताविशेषणाधिकरणाप्रसिद्धाव्याप्तिरिति चेन्न साध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकसा
 ध्याभाववृत्तिसाध्यसामाजीयप्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धेन साध्याभावाधिकरणत्वविवक्षणात् ॥ ह्यसंतेप्रतियोगिताविशेषणतादृश
 संबन्धश्च वन्निमानुषमादिसादिभावसाध्यकस्थलेऽभावीयविशेषणात्ताविशेषः घटान्मोमाभाववाच्यत्वादिसादिजभावसाध्यकस्थ
 लेतुसमवायादिसमवायादिसंबन्धावच्छिन्नमेयाद्यभावस्य कालिकादिसंबन्धेन योऽभावस्तेपि प्रमेयतया साध्यातर्गतः तदीयप्रति
 योगितावच्छेदकसमवायविवक्षितसंबन्धेन प्रमेयादिसाध्यकेज्ञानत्वादिहेतौ साध्यतावच्छेदककालिकादिसंबन्धेन साध्या
 भावाधिकरणोक्तान्तादेह त्रैव्याप्तिवारणाय सामान्यदोषाहानासाध्यसामाजीयत्वं च यावत्साध्यनिर्हृत्पितत्वं स्वनिर्हृत्यकसा
 ध्यकभिन्नत्वमिति यावत् ॥ अथैकोक्तिमात्रतया गौरवस्यादोषत्वात् ॥ कारणतावच्छेदके च भावसाध्यकस्थलेऽभावीयविशेषण
 ताविशेषणासाध्याभावविकरणत्वं जभावसाध्यकस्थले यथायथं समवायादिसंबन्धेन साध्याभावविकरणत्वमुपादेयं साध्य

मा. धुरी.

१४

५

६

भेदेन कार्यकारणभेदात् न च तथा विद्यमानो माभाववान् घटत्वत्वादि स्यादौ घटान्मो माभावसाध्यके घटत्वात् रूपेसाध्याभा
 वे न साध्यप्रतियोगित्वेन वा समवायि संबन्धस्तद्वच्छेदकः तादात्म्यस्यैव तदवच्छेदकत्वाद् व्याप्तिस्तदवस्थेति वाच्यं ॥ अस्याभा
 वाभावस्य प्रतियोगिरूपतया घटभेदस्य घटभेदास्यताभावत्वावच्छिन्नाभावस्वरूपत्वेन प्रतियोगितावच्छेदको भूतघटत्वस्यापि सम
 वायसंबन्धेन घटभेदतियो योगित्वात् न चाप्यत्रासताभावाभावस्य प्रतियोगित्वेऽपि घटभेदास्यताभावाभावो न घटभेदस्वरूपः किंतु
 प्रतियोगितावच्छेदको भूतघटत्वास्यताभावस्वरूप एवेति सिद्धांत इति वाच्यं ॥ यथा हि घटत्वावच्छिन्नघटवत्त्वग्रहे घटास्यताभावात्
 हात् घटास्यताभावाभावस्य व्यवहारश्च घटास्यताभावाभावो घटस्वरूपस्तथा घटभेदवत्त्वग्रहे घटभेदास्यताभावात् हात् घटभे
 दास्यताभावाभावस्य व्यवहारश्च घटभेद एव तदस्यताभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव इति तत्सिद्धांतो न युक्तिसहः विनिगमका
 भावेन पि घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकाभाववधटभेदस्यापि घटभेदास्यताभावाभावत्वसिद्धेरप्यसहत्वाच्च अतएव तादृशसिद्धांतो
 नोपाध्याय्य समतः अतएवाभावविरहात्मत्वं सतः प्रतियोगिते साचार्याः अस्या घटभेदास्यताभावप्रतियोगिनिघटभेदेन लक्ष
 णा व्याप्रायज्ञैः न चैव प्रमो माभावप्रतियोगितावच्छेदके तत्त्वक्षणास्माति आस्मासिः इष्टाय त्रिः न चैव घटत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगि
 ताकघटत्वास्यताभावस्यापि घटभेदस्वरूपयतिरिति वाच्यं तदस्यताभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यैव तत्स्वरूपत्वाभ्युपग

त्वा

त्वा

राम.

ध्या

मा

साध्याभाववृत्ति

मातृतद्देदप्रहेतादशभेदासंताभावाभावस्येवव्यवहारतुपां येऽद्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटत्वासंताभावस्यापिघट
 भेदस्वरूपत्वाभ्युपमात्रेनैवसाध्यासामात्रीयप्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धेनैवसाध्याभावधिकरणात्तद्विवक्ष्यतांकिंसाध्याताव
 छेकसंबन्धावच्छिन्नसाध्याभावहेतुत्वप्रतियोगिताविशेषगोतेतिवाच्यं। कालिकसंबन्धावच्छिन्नत्वप्रकारकप्रविशेष्यत्वाभावस्य
 विशेषणताविशेषेणसाध्यत्वेआत्मत्वादिहेतौअव्याप्यापत्तेः कालिकसंबन्धावच्छिन्नसाध्याभावस्यविशेषणताविशेषसंबन्धेनयोः
 भावतस्यापिसाध्य रूपतयाकालिकसंबन्धवृद्धिशेषणताविशेषोपिसाधीयप्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धेनसंबन्धेनात्मत्व
 प्रकारकप्रविशेष्यत्वरूपसाध्याभाववद्वात्मनिहेतोरुत्पत्त्यस्यहेतुः॥ प्रतियोगितावच्छेदकवत्प्रतियोग्यमन्याभावाभावः॥ तेनता
 दात्मसंबन्धेनसाध्यातायासाध्यातावच्छेकसंबन्धेनसाध्यभाववृत्तिसाद्रीयप्रतियोगित्वस्यापिनाप्रसिद्धिः॥ इत्थंचासंताभावत्वनिरूपि
 तत्वेनापिसाध्यासामात्रीयप्रतियोगिताविशेषणीया अन्यथाद्यद्यन्योन्याभाववाच्यदत्तत्वात्तद्वसादुविद्यापत्तेःतादस्यसंब
 धस्यापिसाध्याभाववृत्तिसाध्यासामात्रीयप्रतियोगितावच्छेदकत्वात्। यद्यसाध्यातावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नसाध्यासामात्रीयनिरूपकप्रति
 योगित्वतदवच्छेदकत्वात्तदावच्छेदकसंबन्धेनैवसाध्याभावधिकरणात्तद्विवक्षणीयं॥ ह्यसंतमन्यतरविशेषणएववच्छेदकमन्य
 भाववाच्यदत्तत्वादिसादौसाध्यभावस्यघटत्वादेःसाध्यप्रतियोगित्वविरहेपिनक्षतिः तादृशान्यतरस्यप्रतियोगितावच्छेदकत्वे

नचतथापिगुराभिनेंद्रवत्वादिद्यादावव्याप्तिःगुराभेदासंताभावस्यगुरात्मकस्यासंताभावत्वनिरूपितेप्रति

गुराभनि

प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धेनाधिकरणात्तद्विवक्ष्यतां
 यत्तेनिसिवाच्यं अथंताभावत्वविरूपिततायाप्रतियो
 गितातदवच्छेदकसंबन्धेनतादृशप्रतियोगिताप्रय
 पसाध्याभावधिकरणात्तद्विवक्षितत्वात्

भा.र.

१५

ति
स

एव तत्र सत्वात् ॥ न च तथापि कपि संयोगी एतद्वृक्षत्वादिसाध्याप्यसाध्यकसंज्ञेतावद्यागिरिति वाच्यं ॥ निरुक्तसाध्याभावस्य वि
शिष्टनिरूपिताया निरुक्तसंबधसंसर्गकनिरवच्छिन्नधिकारात्तातदश्रयावृत्तित्वस्य विवक्षितत्वात् ॥ तेन गुणकर्मन्यत्वविशिष्टसताभा
ववानुगुणत्वादिसाधौ सतात्प्रकसाध्याभावाधिकारात्त्वस्य गुणवृत्तित्वेपिसाध्याभावत्वविशिष्टनिरूपिताधिकारात्त्वस्य गुणवृ
त्तित्वेन नान्यामिः ॥ न चैवं कपिसंयोगाभाववान्न सत्त्वादिसाधौ निरवच्छिन्नसाध्याभावाधिकारात्त्वस्याः प्रसिद्ध्याऽप्यगिरिति वा
च्यं ॥ केवलान्वयिभ्यो भवति सनेन ग्रंथज्ञानेन वायतस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥ न च तथापि कपिसंयोगिभिर्गुणत्वादिसाधौ निरवच्छि
न्नसाध्याभावाधिकारात्त्वप्रसिद्ध्याऽप्यामिः ॥ असौ साध्याभावस्य व्याप्यवृत्तित्वनियमवदिनयेन स्य केवलान्वयनेन तर्गतत्वादिति वा
च्यं ॥ तस्य व्याप्यवृत्तित्वनये अन्योन्याभावासताभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकस्वरूपत्वव्याप्यवृत्तिः ॥ मदन्त्याभावाभावस्य व्या
प्यवृत्तिस्वरूपस्यातिरिक्तस्याभ्युपगमात् ॥ तच्चाये सुखी भविष्यति ॥ अनुतथापि समवायादिना गगनहेतुके वृद्धं वक्षि मद्गगनादे
वं व्यामिः ॥ वक्ष्यभाववति हेतुतावच्छेदकसमवायसंबधेन गगनादेरुद्भवेः ॥ न च तत्त्वस्यैव हेतुतावच्छेदकसंबधेन यक्षधर्मत्वा
भावाच्चेद्वेतुत्वव्यवहार इति वाच्यं ॥ तत्रापि व्यामिधर्मो वा नुमितेरनुभवमिद्वत्त्वात् ॥ अन्यथा समवायान्वहेरिसादेशपितक्ष्यमेव
स्य सवच सत्त्वात् ॥ एवद्व्यगुणकर्मन्यत्वविशिष्टसत्त्वादिसाध्याव्यामिः ॥ विशिष्टस्य केवलसत्त्वानतिरेकितया द्रव्यत्वाभाववस

वृत्ति

दिसा

राम०

भारत।

पिपुणादौ तस्य हतेः गुणो गुणवर्मान्मत्वविशिष्टसत्तेति प्रतीतेः सर्वानुभवसिद्धत्वात् सतावान्द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिश्च स
ताभाववतिसामान्यादौ हेतुतावच्छेदकसमवायसंबन्धेन हतैरप्रसिद्धैरिति चेन्न हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुत्वधिकरणताप्रतियोगिक
हेतुतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नाधेयतानिरूपितविशेषणताविशेष्यसंबन्धेन निरूप्यसाध्याभावत्वविशिष्टनिरूपितनिरूप्यसंबन्धस
सर्गकनिरवच्छिन्नाधिकरणताश्रयहेतुत्वसामान्याभावस्य विवक्षितत्वात् ॥ इति श्रुतं हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन विवक्षणीया ॥ अस्ति
च सत्तावच्छेदकसामान्याभावविशेषणतावच्छिन्नहेतुतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नाधेयतानिरूपितविशेष्यसंबन्धेन सामान्या
भावो द्रव्यत्वादाहेतुतावच्छेदकसमवायसंबन्धावच्छिन्नाधेयतानिरूपितविशेष्यसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगितकसत्ताभावविशे
षणतावच्छिन्नभावस्य अधिकरणसंबन्धावच्छिन्नभावतया संयोगसंबन्धावच्छिन्नगुणाभावादेरिव केवलान्वयित्वात्तद्रव्यसत्तादिसादे
च द्रव्यत्वाभावविशेषणगुणादित्येति तस्य समवायावच्छिन्नाधेयतानिरूपितविशेषणतासंबन्धेन सतायां सत्तात्वात्तद्व्याप्तिः ॥ इत्यवि
शिष्टसत्तादिसादेऽव्याप्तिवारणाय प्रतियोगिकतमाधेयतविशेषणतावच्छिन्नसत्तात्वात्तत्त्वसत्ताकत्वेन ये विशिष्टसत्त्वविशिष्टनिरूपि
तासंबन्धेन द्रव्यत्वव्याप्यमनुसमवायसंबन्धेन तथा च प्रतियोगिकतमाधेयतविशेषणतापादेयतदुपादाने कार्यकारणभावभेदाप
त्तिः ॥ हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन संबन्धि त्वेति इत्यनेनपि विशेषणीयत्वात् वन्निमानुगगनादिसादेनातिव्याप्तिः ॥ अननुता

रामताविशेष

हेतुतायस्त्रेदकमीदेन२

माधु. १६

१६

व ता

पुमयत्वमुभयत्रैव यथापि न त्वेकत्रेति सिद्धं तादरे घटत्वान्धटयदोभयत्वादित्यादौ यथा स्यात्संबन्धेनोभयत्वे तु के अति
आमिः घटत्वाभाववतियदयथा स्यात्संबन्धेन हेतोरहेतेः घटो न घटयदोभयमिति प्रतीतिवत् यदो न घटयदोभयमिति प्रतीते
रिति चेन्न तादरे सिद्धं तादरे हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन साध्यसमानाधिकरणत्वे सति इत्यनेनैव विशेषणीयत्वादि अतएवोक्त निवश
तां वाहति मत्वसाध्यसमानाधिकरणपवे तिकेवलान्वयिग्रथे शिधितिकता ॥ केचित्तु ॥ निरुक्तसाध्याभावत्वविशिष्टनिरूपिताया विशेष
यगाता विशेषसंबन्धेन यथोक्तसंबन्धेनानिर्वच्छिन्नधिकरणता तदश्रया हति हेतुतावच्छेदकसंबन्धवच्छिन्नयद्गर्मावच्छिन्नधिकरण
त्वे तद्गर्मावच्छिन्नवित्तं क्षमवान्वहेरित्यादौ यद्वतादिनिष्ठवस्यधिकरणं व्यक्तेः क्षमाभावधिकरणावन्त्रित्वेपि अयोगोलकनिष्ठवन्त्य
धिकरणात्तत्पत्तेरतथा त्वान्नातिव्याप्तिरित्याहुः ॥ अन्ये तु हेतुतावच्छेदकसंबन्धवच्छिन्नसाध्याधिकरणताश्रय इति यद्विच्छिन्नवि
करणत्वं तदहति निरुक्तसाध्याभावत्वविशिष्टयथोक्तसंबन्धवच्छिन्नधिकरणता त्वकत्वमिति विशेषणविशेष्यभावव्यसासताम्यस्य
इहेतुपरं इत्यंच कपिसंयोगाभाववानुसत्तात्कयिसंयोगिभिन्ने गुणत्वादित्यादौ नाप्यपिरित्याहुरितिसंक्षेपः ॥ लक्षणं तद
माह ॥ साध्यवद्विनेति ॥ साध्यवद्विनेत्यः साध्यभाववानुतदहति त्वमित्यर्थः ॥ कयिसंयोगी एतद्वक्ष्यत्वादित्या ॥ यथाप्यहति सा
धकाव्याप्तिवारणाय साध्यवद्विनेति साध्याभाववतो विशेषणमिति प्राचः तदसत् ॥ साध्याभाववदिसस्यवर्थतापत्तेः साध्यव

राम.

वद्वि त्रिवृत्तित्वमित्यस्यैव सम्यक्तात् नव्यास्त साध्यवद्वि त्रैयः साध्याभावः साध्यवद्वि त्रैयसाध्याभावः तद्वद्वृत्तित्वमिति स
 प्रमीतपुरषोत्तरमतपुप्रत्ययः तथा च साध्यवद्वि त्रैयः साध्याभावः तद्वद्वृत्तित्वमर्थः एवं च साध्यवद्वि त्रैयः त्रैयः न
 संयोगीद्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिः संयोगाभाववद्वि त्रैयद्रव्यत्वस्य वृत्तेः तदुपादाने च संयोगवद्वि त्रैयसंयोगाभावो गुणादि
 वृत्तिसंयोगाभाव एव ॥ अधिकरराभेदेनाभावभेदात् तद्वद्वृत्तित्वान्नव्याप्तिः ॥

॥ न च तथापि साध्यवद्वि त्रैयवृत्तित्वमित्येवास्त किं साध्याभाववद्वि त्रैय
 नेनेति वाच्यं ॥ यथोक्तलक्षणे तस्याप्रवेजेन वैयर्थ्याभावात् तस्यापि लक्षणांतरत्वात् न च तथापि साध्यवद्वि त्रैयः त
 द्वद्वृत्तित्वमित्येवास्त किं साध्याभावयदेनेति वाच्यं तादृशद्रव्यत्वादिमद्वृत्तित्वादसंभवाय तेः साध्याभावेत्यत्र साध्यपदमपि
 एतदर्थमेव द्रव्यत्वादेरपि द्रव्यत्वाभावाभावत्वात् भावरूपाभावस्य चाधिकरराभेदेन च भेदाभावात् ननु तथापि घटाकाशासं
 योगघटलोभ्यतराभाववान् गगनत्वादित्यत्र घटानधिकररादेवावहेदेन घटाकाशासंयोगाभावस्य गगने सत्त्वात्सद्वृत्त
 या उच्यते ॥ साध्यवद्वि त्रैयवृत्ते वर्तमानस्य साध्या भावस्य घटाकाशासंयोगस्य गगनेपि सत्त्वात्तत्र च हेतोर्वृत्तेः न च साध्यव
 द्वि त्रैयवृत्तित्वविशिष्टसाध्याभाववद्वृत्तित्वं विवक्षितमिति वाच्यं साध्याभावपदवैयर्थ्याय तेः साध्यवद्वि त्रैयवृत्तित्वविशिष्टवद्वृत्ति

वा भा

भावा

त्वस्यैव सम्यक्त्वादिति चेन्न अभावस्यातिरिक्तत्वमते नैतल्लक्षणाकरणात् तथाच अधिकराभेदेनाभावमेदात् साध्यवद्विषये घटे वर्तमानस्य साध्याभावस्य प्रतियोगिव्यधिकरणास्य प्रतियोगिमतिगगनेऽसत्त्वोद्व्याप्ये रभावात् न चैवं साध्याभावेत्यवसाध्ययदेवेत्यर्थः अभावस्यातिरिक्तत्वेन द्रव्यत्वादेरभावत्वाभावात् साध्यवद्विषये घटे वर्तमानत्वाभावादेस्तु हेतुमत्त्वसत्त्वात् अधिकराभेदेनाभावमेदादिति वाच्यं यत्र हि प्रतियोगिसमानाधिकरणात् प्रतियोगिव्यधिकरणात् तत्त्वत्वाविरुद्धधर्माध्यासः तत्रैवाधिकराभेदेनाभावमेदाभ्युपगमो न तु सर्वत्र तथाच साध्यवद्विषये घटे वर्तमानत्वाभावादेर्हेतुमत्त्वसत्त्वात् संभववारणाय साध्ययदोपादानात् यद्वा घटाकाशासंयोगघटत्वान्यतराभावोऽतिरिक्तः आकाशासंयोगघटत्वादीनामननुगततया तथात्वेन स्ववस्तुमशक्यत्वात् घटत्वद्रव्यत्वाभावाभावेस्तनातिरिक्तः घटत्वद्रव्यत्वादीनामननुगतत्वात् तथाच द्रव्यत्वादिकमादायासंभववारणायैव साध्ययदमिति ग्राहुरित्यास्तां विस्तरः ॥ ॥ साध्यवत्प्रतियोगिकाभ्योन्याभावेति ॥ हेतौ साध्यवत्प्रतियोगिकाभ्योन्याभावाधिकरणावृत्तिकत्वाभाव इत्यर्थः अन्योन्याभावश्च प्रतियोग्यवृत्तित्वेन विशेषणीयः तेन साध्यवतो व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभ्योन्याभाववति हेतौ तृतावपि नासंभवः न चैवमपि नानाधिकरणाकसाध्यके वद्विमान् धर्मादित्यादौ साध्याधिकरणीभूततत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभ्योन्याभाववति हेतौ घटे रव्यासिर्दुर्वा प्रतियोग्यवृत्तित्वमप्यहाय साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभ्योन्याभावविवक्षणे तु पंचमेन सह योनर

तत्रमिति चेन्न वक्ष्यमाणकेवलान्वयिन्यव्याप्तिरसंगताकेवलान्वयिसाध्यकैपिसाध्याधिकरणीभूतं द्युक्तितावच्छिन्नान्योन्याभावस्य प्र
 घटकेलेवक्ष्यमाणकेवलान्वयिन्यव्याप्तिरसंगताकेवलान्वयिसाध्यकैपिसाध्याधिकरणीभूतं द्युक्तितावच्छिन्नान्योन्याभावस्य प्र
 सिद्धत्वादिति वा तत्रापि तादृशान्योन्याभावस्य प्रसिद्धत्वे पितद्वतिहेतौ त्वेतेरव्याप्तेर्दुर्वोरत्वात् यद्वा साध्यवत्यतियोगिकान्योन्याभा
 वपर्येन साध्यवत्तावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावस्यैव विवक्षितः न चैवं यंचमाभेदः तत्र साध्यतत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्यो
 न्याभाववत्त्वेन प्रवेष्टोऽनुतादृशान्योन्याभावाधिकरणत्वेनेत्यधिकरणत्वप्रवेशाप्रवेशाभ्यामेवमेवात् अस्वेडाभावघटकतया च
 नाधिकरणत्वांशस्यात्रैयथ्यमिति न कोपिहो यद्वति हि क ॥ सकलेति ॥ साकल्यसाध्याभाववतो विशेषणं तथा च यावेति साध्याभा
 वाधिकरणानितन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वहेतौ व्याप्तिरित्यर्थः धर्माद्यभाववत्तद्वत्तादिनिष्ठाभावप्रतियोगित्वान्न वद्व्यादेरतिव्याप्तिरतो या
 वद्वतिसाध्याभाववतो विशेषणं साध्याभावविशेषणत्वे तु दृष्टवृत्तित्वादिरूपेण यो वद्व्याद्यभावः तस्यापि सकलैर्मध्यनिवेशात्ताव
 दधिकरणप्रसिध्याऽसंभवापत्तेः न च द्रव्यसत्त्वादित्यादौ द्रव्यत्वाभाववतिसत्त्वादेर्दिशि निष्ठाभावादि सत्त्वादतिव्याप्तिरिति वाच्यं ता
 वत्तदृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकहेतुतावच्छेदकस्यैव विवक्षितत्वात् ॥ प्रतियोगिताचहेतुतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नायात्या तेन
 द्रव्यत्वाद्यभाववतिगुणादौ सत्त्वादेः संयोगादिसंबन्धावच्छिन्नाभावसत्त्वेपि नातिव्याप्तिः साध्याभावश्च साध्यतावच्छेदकावच्छि

साध्याभाव ४

नसाध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकोबोध्यः अन्यथापर्वतादेरपि वक्ष्यादेर्विशिष्टाभावादि सत्त्वेन समवायसंबन्धावच्छिन्नव
 द्यादिसामान्याभाववत्त्वेन च यावदन्तर्गततया तन्निष्ठाभावप्रतित्वाभावात्तद्धर्मस्यासम्भवात् न च कयिसंयोगीयतद्वृत्त्यादिसादृश
 स्तस्यापि तादृशसाध्याभाववत्त्वेन यावदन्तर्गततया तन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वाभावादेतद्वृत्त्यादिसादृशस्याव्याप्तिरिति वाच्यं किंचिद्वनवच्छि
 न्नायाः साध्याभावाधिकरणात्तायादहविवक्षितत्वात् इत्थंच किंचिद्वनवच्छिन्नायाः कयिसंयोगाभावाधिकरणात्तायाः गुणादावेव स
 त्वात्तत्र च हेतोरप्यभावसत्त्वात्ताव्याप्तिः न च कयिसंयोगाभाववान् सत्त्वादित्यादौ साध्याभावस्य कयिसंयोगादेः निरवच्छिन्ना
~~धिकरणात्~~ यसिद्ध्याऽव्याप्तिरिति वाच्यं केवलात्त्वयिन्यभावादित्यनेन ग्रंथकृतेव तत्र दोषस्य वक्ष्यमाणत्वात् न च पृथिवी
 कयिसंयोगादित्यादौ पृथिवीत्वाभाववति जलादेवेव कयिसंयोगाभावसत्त्वादित्यादिरिति वाच्यं तन्निष्ठयदेन तच्च निरवच्छिन्नवृत्ति
 मत्वस्य विवक्षितत्वात् इत्थंच पृथिवीत्वाभावाधिकरणजलादौ यावदन्तर्गतनिरवच्छिन्ने वृत्तिमानभावो न कयिसंयोगाभावः किं
 तु घटत्वाद्यभाव एव तत्प्रतियोगित्वस्य हेतावसत्त्वात्ताव्याप्तिः न चैवमन्योन्याभावस्य व्याप्यवृत्तितानियमनयेद्रव्यत्वाभाववान्
 संयोगवद्विन्नत्वादित्यादेरपि सद्देतुतया तत्राव्याप्तिः कयिसंयोगवद्विन्नत्वाभावस्य संयोगस्य निरवच्छिन्नवृत्तेरयसिद्धेरिति वा
 च्यं अन्योन्याभावस्य व्याप्यवृत्तितानियमनयेऽन्योन्याभावस्याभावो न प्रतियोगितावच्छेदकस्वरूपः किंचित्तिरिक्तो व्याप्यवृत्तिः

अन्यथा मूलावहेदेन कयि संयोगि भेदाभावमानानुययने रिति संयोगवद्विन्नत्वाभावस्यापि निरवच्छिन्नवृत्तिमत्वात् वस्तुतस्तस्य क
लपदमत्रोषपर नत्वेनेकपर एतत्तद्वत्त्वाभाववानुपट्वादित्येकव्यक्तिविपक्षके साध्याभावाधिकरणस्य यावत्तायसिध्या
अव्याप्यतेः तथाच किंचिदनवच्छिन्नायानिरक्तसाध्याभावाधिकरणाया व्यायकीभूतो योऽभावः हेतुतावहेदकसंबंधा
वच्छिन्नतत्त्वतियोगितावहेदकहेतुतावहेदकवत्त्वं लक्षणार्थः न च सत्तादिसामान्याभावस्यापि प्रमेयत्वादिना निरक्तसाध्याभावाधि
करणाया व्यायकत्वात् त्रयं सत्तादित्यादावविवक्षितं तद्विषयान्योन्याभावप्रतियोगितानवहेदकत्वं व्यायकत्वं मित्युक्तौ तु निर्धूमत्वे वा
नूनिर्वहिलादित्यादावव्याप्तिः निर्वहिलाभावानो वद्विव्यक्तितां सर्वास्मावेव चालिनीन्यायेन निर्धूमत्वाभावाधिकरणा तावन्निष्ठा
न्योन्याभावप्रतियोगितानवहेदकत्वाभावादिति वाच्यं तादृशाधिकरणाया व्यायकतावहेदकहेतुतावहेदकसंबंधावच्छिन्नय
द्वर्मावच्छिन्नाभावत्वं तदुर्मवत्त्वस्य विवक्षितत्वात् व्यायकतावहेदकत्वं तु तद्विषयताभावप्रतियोगितानवहेदकत्वं न तु तद्विषय
प्रतियोगिअधिकरणाभावप्रतियोगितानवहेदकत्वं तद्विनिरवच्छिन्नवृत्तिमान् योऽभावः तत्त्वतियोगितानवहेदकत्वं वा प्रकृतव्यायकता
यां प्रतियोगिवेयधिकरणस्य निरवच्छिन्नत्वस्याप्येव प्रवेष्टे प्रयोजनविरहात् तेन दृष्टिविसंयोगादित्यादौ नातिव्याप्तिः कयि संयोगाभावत्वस्य
निरक्तव्यायकतावहेदकत्वं विरहादित्येव परमार्थः ॥ साध्यवदन्येति ॥ अत्रापि यथालक्षणेनोक्तरीत्या हेतौ साध्यवदन्यवृत्तिकत्वा
भावइत्यर्थः तादृशवृत्तित्वाभावश्च तादृशवृत्तित्वसामान्याभावो बोध्यः तेन धूमवान्वहेरित्यादौ धूमवदन्यजलहृदादिवृत्तिकत्वा

माधुरी

१९

तेन

भावस्य धर्मवदन्यवृत्तिकत्वजलत्वोभयाभावस्य बहेतौ सत्वेपि नातिव्याप्तिः साध्यवदन्यत्वं चान्योन्याभावत्वनिरूपितसाध्यवत्वा
वक्तिप्रतियोगिताकाभावत्वं तेन बहिमान्धमादित्यादौ तत्तद्वहिमदन्यस्मिन्धूमादेर्वृत्तावपि नातिव्याप्तिः नवावहिमत्वाव
क्तिप्रतियोगिताकात्यंताभावस्य स्वावक्तिमित्तभेदरूपस्याधिकरणोपर्वतादौ धूमस्य वृत्तावपि चातिव्याप्तिः तस्य साध्यव
त्वावक्तिप्रतियोगितायाः अत्यंताभावत्वनिरूपितत्वेनान्योन्याभावत्वनिरूपितत्वविरहात् अन्योन्याभावत्वनिरूपितत्वं च
तादात्म्यसंबंधावक्तित्वमेव साध्यवत्वं च साध्यतावर्कैकसंबंधेन बोध्यं बहिमान्धमादित्यादौ बहिमत्वावक्तिप्रतियोगि म
ताकस्य समवायेन बहिमतोभेदस्याधिकरणोपर्वतादौ धूमादेर्वृत्तावपि नातिव्याप्तिः सर्वमन्यत्प्रथमोक्तरीत्याऽवसेयं यथा
चतुर्थतिलक्षणाभेदः तथोक्तं तत्रैवेति समासः सर्वाण्येव लक्षणा निकेवलान्वयिसुव्याख्यातृष्यति केवलान्वयिन्यभा
वादिति पंचानामेव लक्षणानामिदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादिव्याप्यवृत्तिकेवलान्वयिसाध्यके कथिसंयोगाभाववान्सत्वादि
त्याद्यव्याप्यवृत्तिकेवलान्वयिसाध्यकेपि चाभावादित्यर्थः साध्यतावर्कैकसंबंधावक्तिप्रतियोगिताकान्योन्याभावस्य चाप्रसिद्धत्वात् कथि
संयोगाभाववान्सत्वादित्यादौ निरवक्तिप्रतियोगिताकाधिकरणत्वस्याप्रसिद्धत्वात् चेति भावः तृतीयलक्षणास्य केवलान्वयिसाध्यका
सत्वं च तद्व्याख्यानावसर एव प्रयोजितं एतच्चोपलक्षणा द्वितीयेकथिसंयोगीरतद्वृत्तादित्यादावतिव्याप्तिः

१९

अधिकरणभेदेनाभावभेदेमानाभावेनकयिसंयोगवद्विनवृत्तिकयिसंयोगाभावोद्वयवृत्तिकयिसंयोगाभावोयितद्वद्वत्तिवादे
तद्वत्त्वस्य नचसाध्यवद्विनवृत्तित्वविशिष्टसाध्याभाववद्वत्तित्वं वक्तव्यं एवंचवृत्तास्यविशिष्टाधिकरणात्वाभावोव्याप्तिरितिवाच्यं
साध्याभावयद्वैयर्थ्येयतेः साध्यवद्विनवृत्तित्वविशिष्टवद्वत्तित्वस्यैवसम्यक्त्वात्सद्वैतौहेत्वधिकरणोविशिष्टाधिकरणात्वा
भावोदेवासंभवाभावात् तृतीयसाध्यवत्यतियोगिकान्योन्याभावमात्रस्यैवघटकत्वेवातिनीत्यायेनान्योन्याभावमादायनानाधि
करणकसाध्यकेवहिमान्धमादित्यादौ अव्याप्तिश्चेत्यपिबोध्यं ॥ नापीति ॥ अत्रसाध्यस्यासामानाधिकरण्यंनसाध्याधिकर
णवृत्तित्वाभावः द्रव्यसत्त्वादित्यादौव्याख्यायतेः द्रव्यत्वाधिकरणवृत्तित्वाभावोनाधिकरणात्वात्सत्तायाः नापिसाध्यवद्विनवृत्तित्वं
त्रितितेजःप्रकाशेनरस्यायतेः किंतुसाध्याधिकरणात्वाभाववद्वत्तित्वं तदनधिकरणत्वंचतद्वद्विनत्वं अधिकरणत्वप्रवेष्टेययोजन

याधिकरणात्वाभाववद्वातिभिर्न त्वेहेतोरव्यभिचरितत्वंमिति फलिते अव्याप्यवृत्तिसाध्यकसद्वैतो अव्या
 रात्वप्रवेशः अव्याप्यवृत्तेरधिकरणात्तात्तुनाव्याप्यवृत्तिः साध्याधिकरणत्वं च साध्यतावर्कदोषवर्जितनिर्मुक्ति
 र्वेधावर्जिते च यास्यं अन्वधानुगाकर्मान्यत्वं विशिष्टसत्तावान्जातेरित्यादौ सत्तायोरवसाध्यत्वेन साध्याधिक
 णन्याद्येव तदवृत्तित्वाज्जातेरतिव्याप्तिः स्यात् स्याच्च समवायेन वृत्त्यादौ साध्ये संयोगेन धूमादिहेतावतिव्या
 रात्वाभाववत्तज्जलहृदाद्येव तदवृत्तित्वात् धूमादेः इत्थं च साध्यतावर्कदोषसमवायसंबंधावर्जिते वृत्त्यधिकर

एतावताभाववत्पर्वताद्यधिधूमस्यतद्वृत्तित्वात्तातिव्याप्तिः। वृत्तिश्चेत्तुतुतावकैदकसंबंधोबबोधा तेनतादृशवृत्त्यधिकरणा
 त्वाभाववत्तिधुमावयवेसमवायेनधूमस्यवृत्तावायेनधातिः नचैवंसत्तावान्द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिः सत्ताधिकरणात्वाभावव
 तिसामान्यादौ हेतुतावकैदकसमवायसंबंधेनवृत्तेरप्रसिद्धेरितिवाच्यं तादृशसाध्याधिकरणात्वाभावव्यायकान्योन्याभावप्रति
 योगितावकैदकत्वेमिति विवक्षितत्वात् साध्याधिकरणात्वाभावसमानाधिकरणेत्युक्तौ धूमवान्वहेरित्यादौ धुमाधिकरण
 ६ त्वाभाववत्तिजलहृदादौ वह्निर्मन्योन्याभावसत्त्वादितिव्याप्तिरिति व्यायकत्वानुधावनं अन्योन्याभावप्रतियोगितावकैदकत्वे हेतु
 तावकैदकसंबंधोवह्निर्न हेतुतावकैदकावह्निर्न च शास्त्रं अन्यथा वह्निमान् धुमादित्यादौ वृत्त्यधिकरणात्वाभाववत्तिधुमावय
 वा वेधूमवद्वन्योन्याभासत्वादव्याप्तिरित्यात् स्याच्चैद्रव्यजातेरित्यादौ घटत्वपरत्वोदिततजातिमतोऽन्योन्याभावस्यद्रव्यत्वाधिकर
 णत्वाभावव्यायकत्वेनातिव्याप्तिः। अव्याप्यवृत्तिमतोऽन्योन्याभावस्तत्ताव्याप्यवृत्तिरिति पृथिवीसंयोगादित्याद्यव्याप्यवृत्तिहे
 तुके व्यभिचारिणानातिव्याप्तिरितिसंक्षेपः ॥ साध्यवैयधिकरणेति ॥ साध्यवैयधिकरणं साध्यवद्विभवृत्तित्वं साध्यवद्व नसाध्यवद्व
 वृत्तित्वपरत्वेद्रव्यसत्तादित्यादावतिव्याप्तिः। अव्याप्यवृत्तिमतोऽन्योन्याभावस्तत्ताव्याप्यवृत्तिरिति अव्याप्यवृत्तिसा
 ध्यकसद्वेतौ नाव्याप्तिः। अनधिकरणत्वमित्यत्राधिकरणत्वात् साध्याधिकस्यप्रवेशान्नसाध्यवद्व्यावृत्तित्वमित्यनेन यथा
 श्रुतस्यैव नरत्तौ अखंडाभावघटकतया चाधिकरणत्वात् साध्याधिकस्यनवैयर्थ्यं साध्यवद्विभवं साध्यतावकैदकसंबंधोवह्निर्न

व

साध्यतावैदकावच्छिन्नप्रतियोगितावैदकताकंबोधनेन वहिमान्धमादित्यादौ धूमस्य समवायेन वहिमनौयत्किंचि
 साध्यव्यक्तिभिन्नेपर्वतादौ वृत्तित्वेयिनक्षतिः। तादृशसाध्यवद्विन्नत्वव्यापकोन्योन्याभावप्रतियोगितावैदकत्वमितितु समु
 दायार्थनिष्कर्षः। अथवा पूर्ववत्साध्यवद्विन्नवृत्तिकत्वमित्यत्र वृत्तेर्हेतुतावैदकसंबन्धेनैव वाच्यतया जातिमान्द्रव्यत्वा
 दित्यादावप्रसिध्यायत्तेः। अथ पूर्ववत् लक्षणादयमेकदेवदूषयति तदुभयमयीति साध्यानधिकरणानधिकरणत्वं सा
 ध्यानधिकरणानधिकरणत्वेनियते साध्यानधिकरणवृत्तित्वव्याप्यमितियावत् तच्च व्यापकीभूतं साध्यानधिकरणवृत्ति
 त्वं च तत्रैव त्वत्वात् त्वयि साध्यके अयं सिद्धमित्यन्वयः। साध्यानधिकरणत्वं साध्याधिकरणत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक
 भेदवत्त्वस्य तत्राप्रसिद्धेः यदि च साध्यानधिकरणत्वं तस्मान्न भेदः किंतु साध्याधिकरणप्रतियोगिकभेदवत्त्वमा
 नं तदा वहिमान्धमादित्यत्र यत्किंचिद्दूष्यनधिकरणोपर्वतादौ वर्तमाने धूमेऽप्यप्रसिद्धमित्यर्थः। अप्यर्थकचकारात् केवला
 त्वयि साध्यसमुच्चयः तथानव्यापकाभावात् व्याप्यभूततदुभयलक्षणाभयितदुभयत्राप्रसिद्धमिति भावः साध्यानधिकर
 णानधिकरणत्वमितियथाश्रुतंतुन संगच्छते यथोक्तलक्षणादयस्य तत्स्वरूपत्वाभावादिति ध्येयं भट्टचार्यानुयायिनस्त
 तदुभयमपि तदुभयलक्षणावाक्यमपि साध्यानधिकरणानधिकरणत्वं साध्यानधिकरणानधिकरणत्वबोधजनकं साध्या
 धिकरणत्वसामान्याभाववद्वित्वाभावसाध्यवद्विन्नवृत्तित्वाभावान्यतरबोधजनकमितियावत् तच्च तादृशान्य

तत्राभाववत्त्वं च तत्र केवलान्वयि साध्यके अप्रसिद्धमित्यन्वयः साध्याधिकरणत्वसामान्याभावात् प्रसिद्धत्वादिति भावः
 ननु तदुपवाक्यमयिन्यागुक्ताभावान्यतरबोधकं अप्रितुसाध्याधिकरणत्वप्रतियोगिकाभाववद्वृत्तित्वसामान्याभावसाध्यव
 त्प्रतियोगिकभेदवद्वृत्तित्वसामान्याभावान्यतरबोधजनकमेव साध्याधिकरणत्वप्रतियोगिकाभावसाध्यवत्प्रतियोगिकभेदोच
 केवलान्वयिनिप्रसिद्धावित्यतः हाय किंचिदिति शेषपूर्ववदित्याहः अधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववादिनः
 अन्यथास्यात्स्वीकारिणः सोऽलस्यमतमादाय साध्यासंताभाववद्वृत्तित्वमिति प्रथमलक्षणे केवलान्वयिनि अव्याप्तिमु
 द्हरति अथेति ॥ समवायित्वेति ॥ समवायित्वेन रूपेणावाच्यत्वादिवृत्तिधर्मोऽर्थः ॥ आदिना समवेतत्वघटत्वपरत्वादेर्वाच्य
 त्वावृत्तिधर्ममात्रस्य परिग्रहः ॥ घटत्वव्यसिद्ध इति ॥ स्वकारोऽप्यर्थः घटेऽप्यसिद्ध इत्यर्थः ॥ अन्यथा तादृशाभावस्य यदा
 र्थमात्रेऽप्रसिद्धत्वात्तद्वधारणासंगतः ननु प्रतियोगिना समभावस्य विरोधाद्वाच्यत्ववति घटे कथं तदभाव इत्यत आह व्यधि
 करणधर्मावच्छिन्नाभावस्येति ॥ स्वाधिकरणवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्येति ॥ स्वपदं प्रतियोगितायम् ॥ केव
 लान्वयित्वात् ॥ सर्वत्र सत्त्वात् ॥ प्रतियोगिमस्य प्रतियोगिमतिवत् सत्त्वादित्यावत् ॥ अभावस्य हि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्न
 प्रतियोगिनेव समविरोधो न तु प्रतियोगिमात्रेण ॥ अधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिजनकविद्यमस्ति अप्रसिद्धत्वादतः सर्वत्रै
 व तदवच्छिन्नाभावः न च वाच्यत्वमीश्वरेका तत्र च गुरावेकात्वादिसमवायित्वमगवदास समवेतत्वयोः सत्त्वेन समवायित्वस्य

वृ

मवेतत्वं कुतो वाच्यत्वनिष्ठप्रतियोगिताव्यधिकरणमिति वाच्यं वाच्यत्वेनेष्वरेखा मात्रं किंतु तद्विषयतमित्यभ्युपगमादिति भावः समवा
 यितयेत्यस्य घटादिसमवायितयेत्यर्थ इत्यन्ये यद्यपि समवायित्वादिना व्यधिकरणधर्मेण वाच्यत्वाभावस्य प्रसिद्धावपितत्तत्त्वाव्य
 त्त्यभावविशिष्टाभावोभयाभावादिकमादाया संभववारणाय साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावस्यैव लक्षणाघटक
 त्वात्तादृशाभावस्य च वाच्यत्वादिसाध्यकेऽप्रसिद्धत्वादव्यभिदुर्गारेव न च साध्यप्रतियोगिकाभावमात्रस्य लक्षणाघटकत्वमिति भ्रमेण य
 माशंकेति वाच्यं तथा सति विशिष्टाभावोभयाभावादिरूपसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमादायेव प्रसिद्धिर्न संभवेत्यधिकरण
 धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावपर्यंतानुधावनैवेकस्यात् न च वैशिष्ट्यासत्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभाव
 मात्रं लक्षणाघटकमिति भ्रमेण यमाशंकेति वाच्यं दंशवच्छिन्नपूरकाभावस्यैव समवायित्वावच्छिन्नवाच्यत्वाभावस्यापि विशि
 ष्टाभावत्वात् समवायसमवायित्वौ वैशिष्ट्याभावच्छेदकीभूतधर्मघटकत्वात् तथापि साध्याभावयदेन साध्यतावच्छेदकसंबंधा
 वच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावो न विवक्षणीयः किंतु साध्यतावच्छेदकसंबंधेन साध्यतावच्छेदकाव
 छिन्नसाध्यसमानाधिकरणात् व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमिन्नलोभयाभाववद्भावमात्रं विवक्षणीयं तावत्तत्तत्साध्य
 व्यक्त्यभावविशिष्टाभावादेवैरणासंभवात् तादृशोभयाभाववत्त्वस्य तत्र विरहात् संयोगीद्रव्यत्वादित्यादौ द्रव्यैकल्यगुणास
 मवेतत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकोभावो व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकश्च तादृशाभावः सुलभः कपिसंयोगाभाव
 समवेतः

दे

साध्याभाव

वान् सत्वात् इदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादि केवलान्वयि साध्यकै तु अधिकरणार्मावक्तिनाभाव एव तथा - न च केवलान्वयि निव्यधिक
 रणधर्मावक्तिनाभावमादायेव प्रसिध्यु यथा नैसाध्याभावपदेन साध्यतावच्छेदकावक्तिन साध्यतावच्छेदकसंबंधावक्तिन प्रति
 योगिताकाभाव एव विवक्ष्यतां किं तादृशो भयाभाववद्भाव विवक्ष्यत इति न केवलान्वयि निव्यस्वरूपसंबंधेन वाच्यत्वेन घटाद्यभा
 वस्येव तादृशस्य प्रसिद्धत्वादिति वाच्यं - प्रमेयसाध्यकै अधिकरणधर्मावक्तिनाभावमादायापि साध्यतावच्छेदकसंबंधावक्ति
 न साध्यतावच्छेदकावक्तिन प्रतियोगिताकाभावप्रसिध्यसंभवात् - न हि प्रमेयत्वं कस्यचित् अधिकरणधर्मः - प्रमेयत्वेन घटाभावा
 दिरूपसमानाधिकरणधर्मावक्तिनाभावे च मानाभावादिति पूर्वपक्षिराज्ञाने गृह्यमिष्यः - प्रमेयमनुपपद्यमानः - न चैवमिति ॥ एवं
 स्वव्यधि-करणधर्मावक्तिन प्रतियोगिताकाभावाभ्युपगमे - व्यभिचार इति - ज्ञेयत्वस्य वाच्यत्वव्यभिचादित्वमित्यर्थः - वाच्यत्वेन वा
 धिकरणधर्मेण स्वरूपसंबंधावक्तिन ज्ञेयत्वाद्यभावस्य साध्यतावच्छेदकावक्तिन साध्यतावच्छेदकसंबंधावक्तिन प्रतियोगिता
 कस्याधिकरणो घटे ज्ञेयत्वस्य वृत्तेरिति भावः - न च प्रतियोगितावच्छेदकावक्तिन अधिकरणात् तादृशभाववद्वृत्तित्वमेव व्यभिचारः - अन्य
 धासंयोगसाध्यकसंघेतावतिव्याप्तेरिति कथमियमाशङ्केति वाच्यं - व्याप्यवृत्तिर्यसाध्यतावच्छेदकावक्तिन साध्यतावच्छेदकसंबंधावक्ति
 न प्रतियोगिताकाभावाधिकरणात् तादृशप्रवृत्तित्वं व्यभिचार इत्यभिप्रायेणाशङ्कात् ॥ व्याप्यवृत्तित्वं निरवहितत्वं साध्यतेति ॥

भा

साध्यतावहेदकसंबंधावकिंनसाध्यतावहेदकावकिंचप्रतियोगिताकसाध्याभाववद्वृत्तित्वमित्यर्थः वाच्यत्वेनव्यधि
करणाधर्मेरास्वरूपसंबंधावकिंनज्ञेयत्वाद्यभावस्तसाध्यतावहेदकावकिंचप्रतियोगिताकोपिनसाध्याभावइतिभावः तादृशः
साध्यतावहेदकसंबंधावकिंनसाध्यतावहेदकावकिंचप्रतियोगिताकः नहीति साध्यतावहेदकसंबंधावकिंनसाध्यतावहेद
कावकिंचप्रतियोगिताकसाध्याभाववद्वृत्तित्वस्यव्यभिचारत्वेइत्यर्थः तादृशसाध्याभावेति साध्यतावहेदकसंबंधावकिंनसाध्य
तावहेदकावकिंचप्रतियोगिताकसाध्याववद्वृत्तित्वत्वावकिंचप्रतियोगिताकतादृशसाध्याभाववद्वृत्तित्वाभावएवव्याप्तिर्ननु
निरक्तोभयाभाववदभाववद्वृत्तित्वरूपेत्यर्थः अव्यभिचारितत्वपदार्थस्यैवव्याप्तित्वात् अव्यभिचारितत्वपदार्थस्यचव्यभिचरि
तत्वस्याभावोऽव्यभिचारितत्वमितियुक्त्याव्यभिचारसामान्याभावरूपत्वादितिभावः अयसिद्धिरिति वाच्यत्वावकिंचप्रतियो
गिताकवाच्यत्वाभावस्यायसिद्धत्वादितिभावः नन्वव्यभिचारितत्वंनयोगिकं किंतुनिरक्तोभयाभाववान्प्रोअभावः तद्वद्वृत्ति
त्वरूपेप्राथमिकलक्षणावाक्यार्थयारिभाषिकमखंडमेव अथैतस्याव्यभिचारितत्वपदार्थत्वेऽस्मभवएवबहिमान्धूमादिदे
वाच्यज्ञेयत्वादित्यादौव्यधिकरणाधर्मावकिंचप्रतियोगिताकवह्निवाच्यत्वाद्यभाववतिपर्वतघरादौधूमज्ञेयत्वादेवैतैः नचत
द्वद्वृत्तित्वस्याप्यधिकरणाधर्मावकिंचाभावविशिष्टाभावोभयाभावमादायैवसर्वत्रलक्षणासमन्वयइतिवाच्यं तथासति
धूमवान्बहेरित्यादावपितादुजोभयाभाववदभाववद्वृत्तित्वस्यव्यधिकरणाधर्मावकिंचाभावतद्व्यक्तित्वावकिंचाभावविशि

एभावाभयाभावमादायेवलक्षणास्यवद्व्यादौ सत्त्वाद्यभिचारिमात्रेऽतिव्याप्तेरिति चेन्न तद्वृत्तित्वपदेन तद्वृत्तित्वस्य जा
 तीयव्याप्यवृत्त्यभावप्रतियोगित्वस्य विवक्षितत्वात् इयं च वहिमान् धूमादित्यादौ अधिकरणाधर्मावच्छिन्नवद्व्यादौ भाववतिपर्वतादौ
 तत्सजातीयस्य धूमादेः अधिकरणाधर्मावच्छिन्नाभावस्य सत्त्वात् नो संभवः धूमवान् वह्नेरित्यादौ च तादृशो भयाभाववदभावो व्य
 भिचारनिरूपकतत्तदधिकरणाव्यक्तवृत्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकतत्तदधिकरणाव्यक्तवृत्तित्वाभावः तत्तदधिकरणाव्यक्तो
 तत्सजातीयस्य वद्व्यादेरभावस्यासत्त्वात् नोतिव्याप्तिः साजात्यं च न यथा कथंचित् दूषणा अव्यावर्तिकत्वात् नापि स्वसमानाधिकर
 णाधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वात् स्वसमानाधिकरणाधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वात् अन्यतररूपेणाभावभेदेन प्रतियोगिताया विभिन्न
 त्वात् साध्याभावनिष्ठसमानाधिकरणाधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वादेर्हेतुभावादाववृत्तित्वादेः संभवाय तेः किंतु स्वव्यधिकरणाध
 र्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्यतमत्वं स्वव्यधिकरणाधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताभेदकं दृष्टवान्यतररूपेणाप्यपदद्वयप्रतियोगितापरं ताकाभाव
 धूमवान् वह्नेरित्यादौ व्यभिचारनिरूपकतत्तदधिकरणाव्यक्तवृत्तिसामान्याभावाधिकरणतत्तदधिकरणाव्यक्तवृत्तित्वसजातीय
 स्यवद्व्यादेर्विशिष्टव्याप्त्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नाभावस्य समवायादिसंबंधावच्छिन्नाभावस्य सत्त्वादतिव्याप्तितादवस्थ्यमतो व्या
 प्यवृत्तित्वमभावे विशेषणं व्याप्यवृत्तित्वं च हेतुतावच्छेदकसंबंधेन हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरणाव्यधिकरणाधर्मा
 वच्छिन्नाभावव्यक्तिभिन्नलोभाभाववत्त्वेन नोक्तदोषतादवस्थं द्रव्यसंयोगादित्यादौ अव्याप्यवृत्तिहेतुके द्रव्यमात्रसमवेतोभा

हेतु

२ इदं वाच्यं ज्ञेयमित्यादौ च घटत्वेन यदा भावपरत्वेन घटाभावादि कमादाय प्रमेयमात्रस्येव तादृशाभावप्रतियोगित्वान्ना व्याप्तिः + २

वज्रशकर्मद्यवृत्त्यभावादि रंजतः सर्वत्र विज्ञेयता ताविज्ञेयता साध्यप्रकारकप्रमाविज्ञेयत्वसाधनान्यतराभावादेश्च तादृस्य स्फुल्लम
त्वान्ना व्याप्तिः न च विज्ञेयता भावादि वारणा यतद्विज्ञेयतत्सजातीयभावनिरूपितहेतुतावकैदकसंबंधावकिं न प्रतियोगितावकैदक
हेतुतावकैदकत्वमेव विवक्ष्यतां किं यथोक्तव्याप्यवृत्तिर्विनाभावविज्ञेयतान् इदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादिकेवलान्वयिहेतुके च ज्ञेयत्वत्वादि
नाघराद्यभावमादायेव लक्षणासंभवादिति वाच्यं पृथिवीसंयोगादित्यादि अत्र व्याप्यवृत्तिहेतुके व्यभिचारिरूपितव्याप्तेः इदं वाच्यं प्र
मेयमित्यादित्यादौ तादृशाभावप्रसिद्धेश्च इत्येवमादित्यादौ व्यभिचारनिरूपकतदधिकरणावृत्तिसामान्याभावस्यापि सजातीयो
अभावः सत्तात्वादिना सत्ताद्यभाव एव तत्प्रतियोगित्वस्य सत्तादौ सत्तात् अतिव्याप्तितादवस्थमस्तद्विज्ञेयं न च तथापि धूमवा
न्यहेरित्यादौ तादृशोभयाभाववदभावो धूमत्वादिना धूमाद्यभावः तद्वति जलहृदादौ तत्सजातीयस्य वृत्त्यभावस्य सत्तात् एव तादृ
शाभावो व्यलत्वादिना धूमाद्यभावः तद्वति यावत्वेव तत्सजातीयस्य वृत्त्यादेर्व्यधिकरणाधर्मवद्विनाभावस्य सत्तात् अतिव्याप्तिरि
ति वाच्यं यावत्वेन यथा भावविज्ञेयतात् तथा च तद्वियोगो लकादिरूपव्यभिचारस्य तावृत्त्यभावोपि तादृशोभयाभाववत्तया यावदं त
र्गतं तदधिकरणतत्तद्वियोगो लकादौ तत्सजातीयस्य समानाधिकरणास्य व्याप्यवृत्तेरभावस्य प्रतियोगित्वमव्यभिचारित्वमिति स्म
दितार्थं निष्कर्षइति न कोपि दोष इत्यस्वरसादाह प्रतियोग्यवृत्तिश्चेति तद्वृत्तिधर्मो न तन्निष्प्रतियोगिताया अवकैदक इत्यर्थः तथा
च व्यधिकरणाधर्मवद्विनाभावस्यैवाप्रसिद्धत्वात् यथोक्तमव्यभिचारित्वमप्यप्रसिद्धमिति भावः ॥ अहं जवस्तु केवलान्वयिनिसाध्या
वृत्त्यादेरभावस्यासत्तात्तातिव्याप्तिः इत्थं च यावत्तादृशोभयाभाववन्तोऽभावाः प्रत्येकं तत्तद्व्यक्तीनां सजातीयस्य ३

माथुरी

22

24

५ व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नसर्वैशेष्यव्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नस्य च साध्याभावस्याधिकरणो हेतुवृत्तेरिति भावः किंच वैशेष्यव्यासज्यवृत्तिधर्म

भाववत्प्रसिद्धिद्वयव्याप्तिरभिहितेति श्रमेण यथाकथंचिदुपेक्षासाध्याभावस्य प्रसिद्धिद्वन्द्वीयति अथेति- समवायितयेति- समवायि
त्वादिरूपेण वाच्यत्वावृत्तिधर्मोत्पत्त्यर्थः- आदिपदात्सम्भवेतत्त्वपरत्वादेर्वाच्यत्वावृत्तिधर्ममात्रस्य परिग्रहः- इदमुपलक्षणं वै
शिष्ट्यासम्भूतिधर्मावच्छिन्नवाच्यत्वाभावोपिद्वयः- श्रमेणिराकृत्य दूषयित्तर्हीति- साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिता
कसाध्याभाववद्भूतित्वं यदि व्यभिचारः तदेत्यर्थः- तादृशसाध्याभावेति- साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावव
द्भूतित्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकतादृशवृत्तित्वाभाववद्व्याप्तिः- ननु साध्याभाववद्भूतित्वप्रतियोगि
ताकाभावमात्रमित्यर्थः- साध्याभाववद्भूतित्वमात्रस्य व्यभिचारत्वे सदेतावतिव्याप्तिः- न साध्याभाववद्भूतित्वप्रतियोगिताका
भावमात्रस्य व्याप्तिलेपिव्यभिचारिण्यतिव्याप्यत्वे स्तौल्यात्- साध्याभाववद्भूतित्वसामान्याभावस्य व्याप्तिलेचासम्भवात्- व्य
धिकरणधर्मावच्छिन्नसाध्यावमादाय केवलान्वयिनिसाध्याभावप्रसिद्धिस्तन्नेति निमित्तत्वात्- धर्मावच्छिन्नसाध्याभावमात्रवद्व्याप्ति
व्यभिधानमन्ततमसंगतमेव तस्यैवासिद्धत्वादि- व्यभिचारेण दूषणान्तरमाह प्रतियोग्यवृत्तिश्चेति- समन्यतु पूर्ववदित्याह- तद
वृत्तिधर्मस्य तन्निष्ठप्रतियोगितावच्छेदकत्वे मानाभावे हेतुमाह तद्विशिष्टेति- अप्रसिद्धिरित्यतमेकोग्रन्थः- तद्देश्यज्ञानस्य- प्रतियो
गिनिप्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य- अभावधीहेतुत्वात्- अभावलौकिकप्रत्यक्षहेतुत्वात्- गविज्ञाशृङ्गनास्तीति प्रतीति

১৯৫৫

स्य जीयत्वबाधा देवशशशृंगनास्तीति प्रत्यक्षस्य शृंगेशजीयत्वप्रकारकस्यासंभवइति वाच्यं बाधातादृशस्य शृंगेशजीयत्वस्य

रसिद्धेरितियोजना नवनयेयि शशीयत्वे गोवृत्तिशृंगाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारकप्रत्यक्षासिद्धेरित्यर्थः शृंगेशजीयत्वस्य वा
धितत्वेन शशीयत्वप्रकारकशृंगज्ञानासंभवादन्यथाख्यायते इति भावः नन्वभावलौकिकप्रत्यक्षे प्रतियोगितावच्छेदकप्रका
रकप्रतियोगिज्ञानत्वेन न हेतुता किंतु प्रतियोगितावच्छेदकप्रतियोगिनो र्ज्ञानविरहदशायां न स्यात्कारकाभावप्र
त्यक्षवारणाप्यप्रतियोगितावच्छेदकप्रतियोगिभ्युपगमविषयकज्ञानत्वेन हेतुत्वं लाघवात् तच्च प्रकृते यस्ति शशीयत्वशृंगयोः
स्वं उशः समूहात्त्वेन संभवात् न च तथापि शृंगेशप्रत्यक्षस्यासंभवेपि शशीयत्वेन शृंगनास्तीत्याकारकप्रत्यक्षे स्वावहितेन
प्रकारकस्यासंभवात् न च तथापि शृंगेशप्रत्यक्षस्यासंभवेपि शशीयत्वेन शृंगनास्तीत्याकारकप्रत्यक्षे स्वावहितेन
व्याघातः अभावप्रत्ययः अभावलौकिकसाक्षात्कारः विशिष्टवैशिष्ट्यमर्यादा अभावे प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगि
ना प्रतियोगिताख्यवैशिष्ट्यविषयता नातिशेते न जहातीति तदर्थं तद्वति वाच्यं तच्च विशिष्टवैशिष्ट्यमर्यादामित्यस्य प्रतियोगि
ना यत्किंचिदुर्मविशिष्टस्य वैशिष्ट्याविषयतामित्यर्थो दित्यत आह अन्यथेति यदि प्रतियोगितावच्छेदकप्रतियोगिनो र्ज्ञानमे
वाभावप्रत्यक्षहेतुर्न तु तत्प्रकारकप्रतियोगिज्ञानं तदेत्यर्थः निर्विकल्पकादपीति घटघटत्वनिर्विकल्पकत्वेन तत्रमित्यर्थः मा
त्रयदादुर्मीतरप्रकारकज्ञानव्यवच्छेदः घटो नास्तीति विशेषणतावच्छेदकप्रकारकविशेषणज्ञानस्य विशिष्टवैशिष्ट्यधीहेतु
तया विशिष्टवैशिष्ट्यबोधासकस्य घटो नास्तीति प्रत्यक्षस्य तदानीमसंभवेयिकेवलं विशेषणमिति न्यायेन घटो नास्तीति प्रत्य

नित्येति प्रतियोगिताकत्वसंबन्धेनाभावे स्वातंत्र्येण शशीयत्वप्रकारके बाधकाभावात्तत्र शृंगेशजीयत्वस्याप्रकारत्वात् न च ता

मात्रा

क्षस्यापत्तेरित्यर्थः न स्वभावप्रत्ययोहीति सिद्धांतश्चेति मिया सामग्री कार्ये नार्जयेत्प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकप्रतियोगिज्ञानस्य
हेतुत्वे तु तदभावादेव तदानीं न तादृशं प्रत्यक्षं तत्सत्त्वे तु विशिष्टधीसामग्री सत्त्वात् अर्थसमाजसिद्धमेव विशिष्टवैशिष्ट्यबोधात्मकत्वं
न वेतदतिप्रसंगवारणा यप्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकप्रतियोगिज्ञानत्वेनैव हेतुत्वमस्तु लाघवात् किंप्रतियोगिविशेष्यकत्वप्र
वेक्षणं तादृशं च ज्ञानं प्रकृतेयि संभवति श्रुतीयत्वप्रकारेण लोभादावेव ज्ञानसत्त्वात् पूर्वयष्टिराऽन्यथाख्यात्यस्वीकारेण
रजतत्वप्रकारेण श्रुतिज्ञानाद् रजताभावप्रत्यक्षापादनस्यासंभवादिति वाच्यं तथापि श्रुतीयत्वेन श्रुं गेनास्तीति प्रत्यक्षासंभवा
त् अभावसाक्षात्कारो हि प्रतियोगिनिर्मुक्तमवशिष्टमवगाहमान एव तदुर्मस्यावच्छेदकत्वमवगाहते नान्यथेति नियमात् अन्यथा
न्यथाख्यात्यनभ्युपगमेन श्रुं गे श्रुतीयत्वे विशिष्टावगाहनस्य चासंभवादिति भावः इदमापाततः न्यायनये श्रुं गे श्रुतीयत्वस्य बाध
तत्त्वे पि बाधाप्रतिसंधानदशा यो श्रुं गे श्रुतीयत्वप्रकारकज्ञानस्य भ्रमरूपस्यैव संभवेन श्रुं गेनास्तीत्याकारकप्रत्यक्षे वा
धकाभावात् बाधप्रतिसंधानदशायो श्रुतीयत्वं श्रुतिनिर्धर्मितावच्छेदकत्वं तद्वयमिति न्यायेन श्रुतीयत्वश्रुं गत्वोभयविशिष्टवैशिष्ट्यबोधात्मकस्य श्रुं गेनास्ती
नात् श्रुतीयत्वं श्रुतिनिर्धर्मितावच्छेदकस्य एकवद्वयमिति न्यायेन श्रुतीयत्वश्रुं गत्वोभयविशिष्टवैशिष्ट्यबोधात्मकस्य श्रुं गेनास्ती
ति प्रत्यक्षस्य संभवाच्च न हि प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकप्रतियोगिप्रमात्वेन हेतुत्वं गौरवात् किंतु तादृशनिश्चयत्वेन एतेन

॥ त्वसंबंधेन अशी यत्वेन रूपेरा अंगनात्र प्रकारः तदभाव २

शृंगेनशशीयत्वमितिबाधनिश्चयेयिशाशृंगंनस्तीतिप्रतीतेरनुभवसिद्धतयाशशीयत्वरूपव्याधिकरणाधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावेशशीयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविषयत्वेमानाभावःप्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकप्रतियोगिज्ञानाभावेनतत्तत्ज्ञानस्यासंभवात्किंतुगोवृत्तिशृंगेशशीयत्वाभावस्तद्विषयःनचबाधप्रतिसंधानदशायोतधाविषयत्वेपितदप्रतिसंधानदशायोशशीयत्वावच्छिन्नप्रतियोगियोगिताकत्वविषयधोक्तरूपेणविषयइतिवाच्यंप्रतीतेःसमानाकारत्वेपिपुरुषावस्थावैचित्र्येणविषयवैचित्र्यस्यकाप्यदर्शनात्नचतथापिप्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकप्रतियोगिज्ञानस्यस्वातंत्र्येणाभावधीहेतुत्वानंगीकर्तृणानव्यानोनयेशृंगेनशशीयत्वमितिबाधप्रतिसंधानदशायामपिशशीयत्वेनशृंगंनस्तीतिप्रत्यक्षसंभवात्तदेवव्याधिकरणाधर्मावच्छिन्नाभावेमानेनचस्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबंधेनशशीयत्वस्यप्रतियोगितासंसर्गेणशृंगत्वविशिष्टस्यचाभावेप्रकारतयाबाधबृद्धेरप्रतिबंधकत्वादितिवाच्यंअभावलौकिकसाक्षात्कारोद्दिष्टदुर्मविशिष्टस्यप्रतियोगिनोभावेप्रतियोगितास्यवैशिष्ट्यमवगाहमानरुवतदुर्मस्यप्रतियोगितावच्छेदकत्वमवगातेनतुतदनवगाह्यइतिनियमेनतादृशप्रतीतेरसंभवात्अन्यथाघटत्वेनकंबुयीवादिमान्नास्तिघटत्वेननास्तीत्याद्यपिप्रत्यक्षंस्यात्नचेषापत्तिःघटोनास्तिघटत्वेनघटोनास्तीत्यादिप्रत्यक्षस्यैवसर्वसिद्धत्वा

三

न

दितिकस्यचित्प्रलयितमयास्तं. शृंगेनशुशीयत्वमितिबाधप्रतिसंधानदशायांमपिशुशृंगंनस्तीतिप्रतीतिरेकत्रय
 मितिन्यायेनशुशीयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकशृंगाभावविषयकत्वसंभवात्. घटत्वेनकंषुशीवादिमानास्तीतिप्रत्यक्षा
 भावस्यविवादग्रस्ततयायथोक्तनियमस्यापि विवादग्रस्तत्वाच्च. वस्तुतस्तुगविशुशृंगंनस्तिशुशीयत्वेनशृंगंन
 स्तीत्यादिप्रतीतौमानाभावएव. प्रमाणसत्त्वपिशुशीयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबन्धेनाभावेऽशृंगस्य स्वावच्छिन्नप्रति
 योगिताकत्वसंबन्धेनशृंगाभावेऽशुशीयत्वस्यच. अत्रमएव अतिरिक्तव्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाना
 मुपगमेतत्प्रत्यक्षं प्रत्यनंततत्प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकप्रतियोगिज्ञानस्यप्राचीननयेहेतुत्वकल्पनेतिरिक्ताभा
 वतत्प्रतियोगित्वतदवच्छेदकत्वादिकल्पनेगौरवात्. नचतादृशप्रतीतीनांतत्तदंशेप्रमात्वमपि सर्वानुभवसिद्धमि
 तिवाच्यं. असिद्धेः अन्यथाशुक्तोदजतज्ञानेधिप्रमात्वानुभवस्य सुवचतयाशुक्तेरिजतत्वापत्तेरित्येवतत्वं. ॥५॥ र
 प्राचस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धेनप्रतियोग्याहार्योदोषः संसर्गाभावबुद्धौकारणं. अन्यथाहृदादौ संयोगादिय
 किंचिहसंबन्धावच्छिन्नवत्यादिसामान्याभावग्रहदशायांसमवायस्वरूपसंबन्धांतरावच्छिन्नतदभावानोसंख्यमेव निय वे
 तंशहापत्तेः आशेषस्यहेतुत्वेतत्संबन्धेनप्रतियोग्यादौ यद्विलंबादेव विलंबसंभवात्. एवंचगविशृंगस्याबाधितत्वे

स
मेव

वादिमत्वस्यावहितत्वस्य कंबुग्रीवादिमद्यक्तिनिष्ठप्रतियोगित्वस्य च खंडः प्रसिद्धत्वात् परस्परविशेषणविशेष्यभावेनैतन्नित्यसं
सर्गकस्य संसर्गोऽश्रमात्मकस्यैव कंबुग्रीवादिमद्यक्तिप्रकारकाभावविशेष्यकान्वयबोधस्य संभवात् उक्तं गवत्पीतश्ववदित्या
दिविशिष्टबुद्धिप्रतिप्रतिबंधकमयिरस्यरविशेषणविशेष्यभावेन तादृशं तु यत्संसर्गकाभावेऽपीयत्वेपीतत्वाच्च वक्ति नष्टं गजोऽस्वा
दिप्रकारको निश्चय एवेतितत्वं केचित्तु अन्वयितावच्छेदकमवक्ति नत्वं स्वनिष्ठप्रतियोगित्वं चेति त्रयं खंडः संसर्गः संबंधता च व्यास
ज्यवृत्तिरित्येव व्युत्पत्तिरिति न काप्यनुपपत्तिरित्याहुः केवांचित्स्वरामाशंकते अत्रेति ननु किमिहा सामानाधिकरणं तदधिकर
णवृत्तित्वाभावः तदनधिकरणवृत्तित्वं वा आद्ये व्यभिचारिरप्यतिव्यापिः साध्यसामानाधिकरणत्वेऽसतीत्यस्यैव सम्यक्त्वेनाभा
वदयघटनायोगोऽयं साधिकरणत्वेऽसतीत्यस्यैवैतत्त्वं च द्वितीये समवायेनाकाशादिहेतुके वहिमानाकाशादित्यादौ अतिव्यापि
वारणाय हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन संबन्धित्वार्थकस्य साधिकरणपदस्यार्थकत्वेऽपि केवलान्वयिन्यव्यापिः केवलान्वयिनिःसाध्या
सामानाधिकरणं निरधिकरणं आकाशादौ प्रसिद्धमिति मूलविरोधश्च साध्यासामानाधिकरणेऽप्यत्र साध्यस्यासामानाधिकर
ण्येऽप्युक्तानि साध्यासामानाधिकरणानीति बह्वीहिः तेषामेन अधिकरणत्वं तदभाववत्त्वं तस्मिन् सति साधिकरणत्वं तदवक्तिनाधि
करणात्तत्त्वं सति स एव्या अवच्छेदकत्वं बोधनात् अवच्छेदकत्वं चान्यूनवृत्तित्वं तथा च साध्यवद्वृत्तिपदार्थाभावत्वं यदधिक

१२२
१५

भावं
वा

ला ३

रणातायाभनूनवृत्तितत्वमित्यर्थः यस्य हेतुपरं-अनूनवृत्तित्वं व्यापकत्वं तच्च तस्मान्नाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छे-
दकत्वं-अभावश्चासाध्यवद्वृत्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताको बोध्यः तेन वैशिष्ट्या व्यास्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नाभावं जलौ दिलक्षणात्तादृश-
तत्तत्सदार्थविशेषादायनातिव्याप्तिः हेत्वधिकरणाताहेतुतावच्छेदकसंबन्धेन बोध्या-तेन धर्मावयवैर्हिमादायना-व्याप्तिः न च-
यस्यानूनवृत्तितत्वमित्येवास्तु किमधिकरणाताप्रवेशेनेति-यथा-वैशेषिके यथार्थाभावात्-न च द्रव्यसत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिः वृत्ति-
मन्मात्रस्यैव कालिकदेशिकविशेषणाताभ्यासाध्यवन्महाकाले च वृत्तित्वेनावृत्तिगगनादिरेव तद्वृत्तिः तदेभावंस्यसत्ताधिकर-
णाताव्यापकत्वात्-यदिचावृत्तेरपि कालिकादिनावृत्तित्वं तदा द्रव्यपृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिः द्रव्यत्ववद्वृत्तेरप्रसिद्धिरिति वाच्यं-विशे-
षणाताविशेषेणासाध्यवद्वृत्तीनां विशेषणाताविशेषेणाभावंस्यविवक्षितत्वात्-एवंचानुगतमपीतिदिक्-ननु केवलान्वयिनि-
साध्यवद्वृत्तित्वं कुत्र प्रसिद्धमित्यत आह केवलान्वयिनीति-यथाश्रुतं यथासंभवं विकल्प्यदूषयति साध्यासामानाधिकरण्य-
हीति-साध्यानधिकरणाधिकरणात्वं साध्यानधिकरणावृत्तित्वं-साध्याधिकरणानधिकरणात्वं साध्याधिकरणावृत्तित्वाभावः
केवलान्वयिनीति-आद्येदस्यर्थः साध्यानधिकरणास्याप्रसिद्धिरित्यर्थः द्वितीयेत्वाहयत्किंचिदिति-साध्याधिकरणाविशेषणा-वृत्तित्व-
मेतत्-अनधिकरणो-वृत्तित्वाभाववति-साध्याधिकरणावृत्तित्वसामान्याभावोक्तेर्च द्रव्यसत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिरितिभावः॥
प्रकारोत्तरणाव्यभिचरित्वमात्रेण निषेधतिनापीति-स्वसाधने-एवंचकेवलान्वयिनिनाव्याप्तिः ज्ञेयत्वादिसामानाधिकरणाद्यभावादि

तिप्रती

यि

नारोपाभावाच्च शीयत्वेन शृंगाभावप्रत्ययस्तु कथं स्यात् येन तत्प्रमाणं भवेदित्याहुः तदसत् आरोपस्य हेतुत्वे मानाभावात् न हि हृदे वह्निर्मा... रो... वह्निर्नास्तीति भवः हृदा हो संयोगादियत्किंचिद्विषयसंबन्धेन वत्त्वादिसामान्याभावग्रहदशाद्यो नियतं समवायस्वरूपसंबन्धात्तरावकिंचिन्नाभावग्रहस्य सत्यसंसर्गाग्रहे दुष्टत्वात् सर्वत्रैव वह्निर्नास्तीत्येवा... त् समवायेन वह्निर्नास्तीत्याकारकस्य समवायत्वादिना... समवायाद्युपस्थिति विलेखेनैव विलेखसंभवात् अन्यथा प्रतियोग्यारोपात् नाभावधीमात्रे हेतुरभावश्च मे व्यभिचारात् नायितत्प्रमायां पीकरके घटेऽप्यभावाभावप्रत्ययात् तत्र चरुपामारोपा संभवात् अमप्रमासाधारण आहार्यज्ञानमात्रस्यैव हेतुत्वे च प्रकृतेऽपि संभवात् गौरवाच्च किंच प्रतियोग्यारोपस्य कारणात् चेहिगुरादौ गुराद्यन्यत्वं विज्ञासत्ताद्यभावप्रत्ययेन स्यात् तत्प्रतियोगिनः सत्त्वादेरारोपाभावात् किंतु प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकप्रतियोग्यभाववति प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकप्रतियोगिज्ञानं... यति योग्यारोपः स एव कारणात् तच्च प्रकृतेऽप्यस्तमेव शशीयत्वावच्छिन्नशृंगाभाववति गवि शशीयत्वप्रकारकशृंगप्रतीतेः संभवात् अयि चैवमयि गवि शशीयत्वं नास्तीति प्रत्ययो मास्तु अश्वेशशृंगं नास्तीति प्रतीतौ तु न को विशेषः तत्र शृंगारोपस्यापि संभवात् तस्यैव अधिकरणधर्मवच्छिन्नाभावेऽप्यमाशात् तस्य सवचत्वादितिकृतं यत्नवितेन ननु अधिकरणधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकतायाऽनुपगमेऽशशीयत्वं नास्तीत्यादौ कीदृ

शब्दोऽऽशीयत्वशृंगत्वोभयावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्याप्रसिध्दानेन संबंधेनाभावेऽशीयत्वावच्छिन्नशृंगप्रकारकान्वयबोधस्य
 शशीयत्वांशोभ्रमात्मकस्याप्रसिद्धत्वात् न च प्रतियोगिमात्रसंबन्धेन अभावेऽशीयत्वावच्छिन्नशृंगस्यान्वयः तादृश व्यवहारस्य सा
 वैत्रिकत्वेनातिप्रसंगविरहादिति वाच्यं न जायते अभावेऽन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबन्धेनैव प्रतियोगिनोऽन्वयस्य
 व्युत्पत्तत्वात् दित्यत आह शशोति इति चेति इत्यस्य चेत्यर्थः गविऽशशृंगेनास्तीत्यादौ च गोवृत्तिशृंगेऽशीयत्वाभाववत् शशीय
 त्वं गोवृत्तिशृंगवृत्तित्वाभावेव दित्याद्यर्थ इति भावः इदमायाततः शशशृंगनास्तीत्यादिवाक्यस्य श्रवणानंतरं शशः शृंगवान् शृ
 गाभावो न शशवृत्तिरित्यादिभ्रमानुदयायतेः एतेन शृंगेऽशीयत्वाभाववदित्ययि नार्थः तादृशवाक्यश्रवणानंतरं शृंगेऽशीयमि
 भ्रमानुपपत्तेः वस्तुतस्तु न ज्ञेयं अभावे प्रतियोगिनोऽन्वयेऽन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं विशिष्टधर्मः संसर्ग इ
 तिन व्युत्पत्तिः किंतु परस्परविशेषणविशेष्यभावेनान्वयितावच्छेदकं प्रवच्छिन्नत्वं स्वनिष्ठ प्रतियोगिताचेति त्रयं संसर्ग इत्येव व्यु
 त्पत्तिः तथा च प्रकृतेऽशीयत्वस्मशृंगत्वस्यावच्छिन्नत्वस्य च शृंगनिष्ठ प्रतियोगित्वस्य च सर्वत्र शः प्रसिद्धिसत्वात् परस्परविशेषण
 विशेष्यभावेनैतच्चतुष्टयसंसर्गकः संसर्गोऽभ्रमात्मकोऽभावेऽशीयत्वावच्छिन्नशृंगप्रकारकोऽन्वयबोधः एवं पीतः शंखो
 नास्तीत्यादावपि अतएव गुरुधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वं येपि कंबुश्रीवादिमानास्तीत्यादौ नान्वयबोधानुपपत्तिः कंबुश्री

यः
वा
नत्व

प्रतियोगित्वाभावस्य वाच्यत्वाद्देसत्वादिति भावः यवतीयवहेरिति एवमयवतीयवहेः यवतीयधूमसमानाधिकरणाभावप्रतियो
गित्वात्सर्वत्राथिवहेन तादृशाभावाप्रतियोगित्वमित्यर्थः नन्वेप्रतियोगियदेन प्रतियोगितानवहेदके साध्यतावहेदकावहेत्तत्वं
कव्यमित्यस्वरसादाहृद्यत्वादिति अवाप्यवृत्तीति संयोगादीत्यर्थः प्रतियोगिविराधित्वमिति प्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वमित्य
र्थः प्रतियोग्यनधिकरणावृत्तीत्युक्तोक्ताव्याप्तितादवस्थात् अग्रेसंयोगीसत्वादित्यत्रातिव्याप्यभिधानासंगतिश्च व्याप्येति स्व
समानाधिकरणासंताभावप्रतियोगितानवहेदको एकव्यक्तिमात्रवृत्तिधर्मः तद्वत्त्वं व्याप्यवृत्तित्वं प्रमेयत्वादिकमादायसंयोगाभावा
द्वरयिव्याप्यवृत्तित्ववारणापरकव्यक्तिमात्रवृत्तितीति कालिकविशेषणत्वे द्विकविशेषणा ताविशेषातिरिक्तसंबन्धेनावहेत्तवृ
त्तिकोयस्तदन्यत्वं व्याप्यवृत्तित्वं व्यतिरेकिधर्ममात्रस्यैव कालेदिगुपाधौवा व्याप्यवृत्तितयाऽवहेत्तवृत्तिकत्वात्तृतीयोत्तंवृत्तिविशेषणं
व्याप्यवृत्तेर्वृत्तिश्चन किंचिदवहेत्तौनवहेत्तवृत्तिमत्त्वं व्याप्यवृत्तित्वं उक्ताव्याप्तितादवस्थात् अग्रेसंयोगीसत्वादित्यत्र अतिव्याप्य
भिधानासंगतिश्च संयोगाभावस्यापिगुणादे निरवहेत्तवृत्तिमत्वात् केचित्तुस्वसमानाधिकरणासंताभावाप्रतियोगित्वं व्याप्यवृत्ति
त्वं प्रतियोगितावैशिष्ट्यासज्यवृत्तिधर्मनवहेत्तत्वेन विशेषणीया तेननाप्रसिद्धिरित्याहुः अनेकोक्तिरिति व्यभिचरितत्वे
त्यर्थः सत्तासमानाधिकरणासंयोगादेरभावः प्रतियोग्यसमानाधिकरणो व्याप्यवृत्तिश्चन भवत्येव द्रव्ये तस्य संयोगसमानाधिकरणा
त्वात् किंतुघटत्वादेरभाव एवेतादृशः तदप्रतियोगित्वात्संयोगस्येति भावः ननु सत्ताधिकरणागुणादिनिष्ठसंयोगाभावोपि द्रव्यवृत्तिसं

हृत्तस्य सामानाधिकरण्यामित्येतत्स्यार्थः एवं च धूमसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितानवहित्वावच्छिन्नावच्छेदा-अतो ना
व्याप्तिरित्यत आह वेदितुं तन्निमित्तं विशेषाभावेति-अभावव्यवहारेति-हृदो वह्निस्तान्याभाववानित्यादिवहित्वावच्छिन्नप्रतियो
गितोक्तत्वात् सामानाधिकरण्यात्प्रतीत्युपपत्तेरित्यर्थः सामान्याभावइति-विशेषाभावातिरिक्तस्य सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियो
गिताकल्लेमानाभावात् इत्यर्थः किंतु विशेषाभावस्यैव वह्नित्वादिसामान्यधर्मः प्रतियोगितावच्छेदकः तथा धूमसमानाधिकरणानां प्र
त्येकतत्तद्वह्निमदन्योन्याभावानामेव प्रतियोगितावच्छेदके वह्नित्वावच्छिन्ने वह्निरित्यव्याप्तिस्तदवस्थैव-न च धूमवान्वह्निस्तान्याभाव
वानित्यादिप्रत्ययस्यापि प्रमात्वापत्तिः वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य तत्तद्वह्निभावस्य धूमवतिसत्त्वादिति वाच्यं-वह्नित्वादिसामान्यध
र्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकल्लेतादृशप्रतियोगिताकल्लसंबन्धेन वह्नित्वावच्छिन्नत्वं वा व्यासज्यवृत्तिस्तच्च विशेषाभावे कूट एव पर्याये
न न तु प्रत्येकाभावइति-द्रव्यद्रव्यत्वं गुणत्वं भयवदिति प्रत्ययवत्प्रतीतेरप्रमात्वादिति हृदयं-साधनेति-साधनसमानाधि
करणायावत्तौ धर्माः तेषां वैयधिकरण्यास्यानधिकरणं यत्साध्यं तत्समानाधिकरण्यामित्यर्थः-अत्र साधनवैयधिकर
णानधिकरणत्वे तु तौ द्रव्यं सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिरित्यतः साधनसमानाधिकरण्यायावत्तौ धर्माः तेषां मित्यादि-धूमवा
न्वह्निरित्यादावधिधूमादेर्वह्नादिसमानाधिकरणाद्रव्यत्वादिवैयधिकरण्यानधिकरणात्वादितिव्याप्तिरतो यावदिति-वै
यधिकरण्यावत्तद्वैयधिकरणवृत्तित्वं-न तु तदधिकरणावृत्तित्वं-मेयत्वादेर्वैयधिकरण्याप्रसिद्धेरित्युत्तरग्रंथासंगतः ॥

नचसाधनसमानाधिकरणायावद्वर्माधिकरणाप्रसिध्यातदनधिकरणमध्यप्रसिद्धमितिवाच्यं. प्रत्येकनिरूपितवैयधिकरणस्य
 स्योक्तत्वात्. नचैवंवहिमानूधमादित्यादौवहेर्धूमसमानाधिकरणमहानसत्वाद्यनधिकरणायः पिंडादिवृत्तिर्वाधिकरणत
 या व्याप्तिः नचवैयधिकरणपदेनतदनधिकरणमात्रवृत्तित्वमुक्तमितिवाच्यं. रूपवानूपथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिः ~~नच~~
~~तत्त्ववृत्तिवैयधिकरणसमानाधिकरणायावद्वर्माधिकरणमध्यप्रसिद्धमितिवाच्यं. रूपवानूपथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिः~~
 यावदंतर्गतपटत्वानधिकरणमात्रवृत्तिर्वादितिक्रमेणकस्याधिरूपस्यसाधनसमानाधिकरणायावद्वर्माणांप्रत्येकनिरूपि
 तवैयधिकरणानधिकरणात्वाभावात्. गुराण्यत्वेविशिष्टसत्तावानूजातेरित्यादावतिव्याप्येष्ट. विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वादि
 तिचेन्न. साधनसमानाधिकरणायावंतोधर्माः तत्प्रत्येकानधिकरणमात्रवृत्तियद्वर्मावक्तिनाधिकरणत्वंतादृशधर्ममि
 त्तयत्साध्यतावहेदकंतद्वक्तिनसमानाधिकरणस्यविवक्षितत्वादितिदिक्. ननुव्यतिरेकित्वेनधर्मोविशेषणीयः यद्वा
 यावदंतदृश्यकस्याधिधर्मस्य नधिकरणमात्रवृत्तीतिस्फोरणाय. तथाचसाधनसमानाधिकरणायत्किंचिद्वर्मानधि
 करणमात्रवृत्तियद्वर्मावक्तिनाधिकरणत्वंतद्वर्माभिन्तयत्साध्यतावहेदकंतद्वक्तिनसमानाधिकरणमितिपर्यवसितमिति
 नायंदोषोपीत्यतआह. महानसादाविति. धूमादावपीति. अत्रतदनधिकरणपदेनतदभावाधिकरणतद्विज्ञेवावक्तव्यं. द

६

उभयथापि धूमसमानाधिकरण्याय किंचिदुभयोर्वह्निरेव समवायेन तदभावाधिकरणं तैद्विज्ञेयमहानसाद्विरेव तद्वृत्तित्वं
 वह्निर्वावह्निर्नोधिकरण्यात्ताया इत्यव्याप्तिरिति भावः मिथ्यास्तु अस्तु वैयधिकरणं तदनधिकरणवृत्तित्वं तदधिकर
 णवृत्तित्वं वा आद्ये आह प्रमेयत्वरिति द्वितीयमपि तद्विज्ञातृताभावप्रतियोगित्वं तद्विज्ञान्योन्याभावप्रतियोगिता
 वहेदकत्वं वा द्वयमपि न युक्तमित्याह महानसादावितीत्याहुः आचार्यलक्षणाभावात्कते अयेति अनौपाधिकः संबंध
 इति उपाध्यभावविशिष्टसाध्यसमानाधिकरणमित्यर्थः वैशिष्ट्यैकाधिकरणवृत्तित्वं उपाध्यभावः संबंधसाध्येन ग्राह्यः
 अन्यथा द्रव्यं सत्त्वादिभ्यो गुरावत्त्वाद्युपाधेरभावस्य सत्तादौ सत्त्वादित्यव्याप्यते तत्तु व्यभिचारितासंबन्धेन साधनाव्या
 पकत्वं तल्लेख्यं यथोपपत्तेः केचित्तु उपाध्यभावः उपाधितावहेदकसंबन्धेनोपाधिसामान्याभाव एव ग्राह्यः द्रव्यं सत्त्वादिभ्यो गुरावत्त्वा
 सत्तादावुपाधितावहेदकसंबन्धेन द्रव्यत्वं सत्तान्यतरत्वाद्युपाधेरभावस्यासत्त्वान्तातिव्याप्तिः न च तादात्म्येनैतद्वह्निहेतुके स
 योगेन धूमसाध्यके व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः तत्र साधनवृत्तिधर्मस्य साधनव्यापकत्वनिश्चयेनोपाधित्वासंभेदिति वाच्यं त
 स्य विरुद्धत्वेन साध्यसमानाधिकरणत्वेनैव वारणादित्याहुः तदसत् प्रमेयत्वान्यः प्रमेयत्वात् घटाभावान्यो घटाभावा
 दित्यादौ व्यभिचारिणातिव्याप्तेः तत्र साधनावृत्तिधर्मस्यैवोपाधित्वसंभवादिति द्विक् न नूपाधित्वं साध्यसमव्याप्तित्वेति

६

वा

अनेनियतसहानवस्थाने च तदभावव्याप्यत्वे तदपि व्याप्यत्वमनौपाधिकत्वांतररूपमित्यनवस्थेत्यत आह प्रतियोगित्वे चेति प्रतियोगि

साधनाव्यापकत्वं समव्याप्यत्वं च व्यापिघटितं तच्चानौपाधिकत्वांतररूपमित्यनवस्थेत्यत आह उपाधिश्चेति अनुतथापि व्यापकत्वं
व्यापिनिरूपकत्वं व्याप्यत्वमनौपाधिकत्वांतररूपमित्यत आह व्यापकत्वं चेति नत्वेवं यत्र व्यभिचारिणोपाधित्वसंभवस्तत्राति
व्यापिरित्यत आह व्यभिचारिणोपाधित्वविरोधित्वे च निपतसहानवस्थाननियमलक्षणाविरोधित्वे न
सत्यमिति एतन्मायाततः येन संबंधेनाभावस्तनसंबंधेन व्याप्यत्वं सहानवस्थाननियमपदेनावश्यं वक्तव्यमस्य
यासमवापादिसंबंधावच्छिन्नवद्वाध्यभाववति माहानसादौ संयोगेन वप्रादौ ते व्याप्याप्यते तथा वा न्येन भा
वप्रतियोगिनिना व्यापिः प्रयोगोभावस्य तादात्म्यसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकतपोतनसंबंधेन प्रतियोगिनस्तदभा
वव्याप्यत्वात् किंतु संयोगेन संबंधावच्छिन्नसत्राद्यभावस्य प्रतियोगिन्यव्यापिः तेन संबंधेन सत्त्वादेस्तदभावाव्याप्य
त्वात् घटत्वादौ अत्वाद्यभावप्रतियोगित्वापत्तिश्चास्वाभावोपाधित्वमिरुक्तौ च स्वाभावस्य त्रयस्यैव च त
मिसेव दूषणं सारं तथा प्रतियोगित्वमपीति प्रतियोग्यभावयोः स्वरूपसंबंधविशेषशेषः अभावविरोधेति य
स्याभावस्याभावायोभवति सतस्याभावास्पप्रतियोगिभवतीत्यर्थः भवति च घटाभावस्य प्रतियोगिघटो घटाभाव
स्याभावः तदभावत्वं तत्प्रतियोगित्वमिति तु निवर्षः घटाभावस्यापि घटप्रतियोगित्वात् प्रतियोगितावच्छेदकत्वेव

दि

प्रतियोगि

वि

राम

३२

योगि

तादृश्यसंबन्धेनप्रतियोगिनोपपन्नोपपन्नभावभावत्वात्तथाचनान्योन्याभावप्रतियोगित्वव्याप्तिः न वा अन्योन्याभाव
प्रतियोगितावेच्छेदकेऽतिव्याप्तिः असंताभाभावभावस्यप्रतिरूपत्वेन घटदिभेदस्य घटादिभेदासंताभाभावभावस्यतया
घटदिभेदासंताभावस्यस्यघटत्वादेः प्रतियोगितावेच्छेदकधर्मस्यापि घटन्योन्याभावप्रतियोगित्वात् विवेचितं चेद
साध्याभाववद्वन्निमित्तमिति प्रथमं लक्षणं व्याख्यानावसरे ~~न च तदापि संयोगादिसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिता~~
~~विवेचितं चेदसाध्याभाववद्वन्निमित्तमिति प्रथमं लक्षणं व्याख्यानावसरे~~ न च तदापि संयोगादिसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिता
कगुणाद्यभावप्रतियोगित्वव्याप्तिः तादृशस्य धिकरणसंबन्धावच्छिन्नाभावस्य केवलान्वपितपातदभावत्वस्य व
तत्प्रतियोगित्वभावरिति वाच्यं आकाशाद्यभावस्य केवलान्वपित्वेऽपि प्रतियोगित्वव्यवहारस्य यानुपपत्त्या आका
शादौ तदभावत्वस्यैव अधिकरणसंबन्धावच्छिन्नाभावस्य केवलान्वपित्वेऽपि तदभावत्वस्य तत्प्रतियोगित्वभ्रमपगमात्
केवलान्वपित्वेऽपि लक्षणे प्रतियोग्यधिकरणानि दृष्टानि रत्तिमत्त्वस्यासंताभावविशेषणतया च न केवलान्वपित्वानुप
पत्तिः न चैवं समवायसंबन्धेन गुणादिमतिघटदौ तादृशगुणाद्यभावभावप्रत्ययापत्तिरिति वाच्यं प्रतियोगितावेच्छेदक
संबन्धेन प्रतियोगिमत्त्वस्याभावाभावप्रत्ययेनियामकत्वं अन्यथा समवायेन घटादिमतिकपाले संयोगसंबन्धा
वच्छिन्नघटासंताभावभावप्रत्ययापत्तेः एवं प्रतियोगितावेच्छेदकसंबन्धेन प्रतियोगिमत्तावेच्छेदककालादौ च वास्य

तामावाभावप्रत्ययान्निकालेपिसंयोगसंबंधावच्छिन्ने तद्वत्तत्ताभावेनास्तीति प्रत्ययः नेरंतागुणारि या
मत्प्रतिकलाहेन तादृशगुणाद्यभावाभावप्रत्ययपरिमितिरुक्ततामाशयः केचित्तु नरे प्रतियोगिता सामान्यनिर्व
चनेन स्पष्टरूपसंबंधविशेषरूपत्वात् किंतु प्रकृतलक्षणघटकप्रतियोगिता मात्र निर्वचनमेव तेनान्यान्याभा
व व्यधिकरण संबंधावच्छिन्ना भावप्रतियोगिनोरव्याप्तिरन्यान्याभावप्रतियोगिता वच्छेदे ति व्याप्तिश्च न दोषा
य। न चैवं प्रकृतलक्षणे सताभावपरं वै पार्थिवमिति वाच्यं। तस्य स्वरूपकीर्तनमात्रत्वादित्याहुः तदसत्त्वाच्चोप
रभावविनात्मत्ववत्केनः प्रतियोगितेत्यने प्रतियोगिता सामान्येव निर्वचनात्॥ तस्यास्तु अभिप्रायेणैवोपपाद
ने प्रकृतेऽपि प्रतियोगित्वसामान्यस्य लक्ष्यत्वेऽपि भूति विरहान्। अभावविरहेऽप्यबुद्धीतस्य रूढसमासः य
स्तथा तयोऽपि प्रतियोगित्वघटकं तच्च स्वस्य संबंधविशेषनपमेव वाच्यं तथा च लाघवाद्दशपकसाञ्च तदेव प्रतियो
गित्वेन ~~अनुमानात्~~ तत्ताभावविरहात्मात्मा गौरवादित्यस्तरसो वा शब्देन सूचितः यत्किंचिदिदं। यत्किंचित्ता
ध्यव्यापक यत्किंचित्साधनाव्यापक धर्मभाव इत्यर्थः गुणवत्त्वादित्याध्यव्यापकं प्रमेयत्वादित्याधना व्यापकं स्पष्टव्य
त्वादर्धमाहोसत्त्वादिति भावः प्रकृतेति प्रकृतसाध्यव्यापकप्रकृतसाधनाव्यापक धर्मश्चेत्यर्थः निषेधमिति प्रकृ

अत्र यत्

ध
ध ना
ध

तसाधननिवृत्तिविधेयप्रतिपोगित्वेनज्ञातुमशक्य इत्यर्थः। शक्यते पावदिति। निविध्यत इति त्रयोपधिकत्वपर्येन निषे
धप्रतिपोगितपावेध्यत इत्यर्थः। पावत्साध्यव्यापके साधनाव्यापकत्वाभावात् पावत् साधनाव्यापके साध्यव्यापकत्वाभावात्
नोपाधिकत्वपर्येति भावः। व्यतिरेक एतादृशेति निवृत्तिनिषेधस्य हेतुनिवृत्त्या साधनानाधिकरणव्यापकत्वात् इत्यर्थः। त
थावृत्तादृशेनोपाधिकत्वविशिष्टसाध्यसामानाधिकरण्यं सर्वत्र हेतौ नास्तीत्यव्याप्तिरिति भावः। वैष्यधिकरण्यमुत्तरति
पावदिति। यत्साध्यस्य यत्साधनसमानाधिकरण्यं साध्यस्य यत्साधनस्य साधनस्य तदोपाधिकत्वं तथा
च पावत्साध्यव्यापकव्यापकसाध्यकत्वं पावत्साध्यव्यापकव्यापकत्वं वा नोपाधिकत्वमित्यर्थः। तथा ही सादिदं च यथा
श्रुताभिप्रायेण यत्साधनतावच्छेदकावच्छिन्ना व्यापकतावच्छेदकं पावत्साध्यतावच्छेदकावच्छिन्ना व्यापकतावच्छेदकं तत्
साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकं पावत्साध्यतावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकं धर्मावच्छिन्नत्वमनोपाधिकत्वमि
त्यर्थे तु न कोपि दोष इत्यवश्यं। नयामि। साध्यं पावतामव्यभिचारिपावदभाववद्वृत्तितावतामव्यभिचारित्वेतावद्
भाववद्वृत्तित्वं साधनस्यानोपाधिकत्वमित्यर्थः। साधनोपाधौ तु साध्यमुपाधेरेवाव्यभिचारिणवसाधनं तदव्यभिचारीति
तद्वच्छेद इति भावः। तर्हि लाघवात् साध्याव्यभिचारित्वमेव तद्वत्त्वत्वात् साध्यमिति। अत्र एव तत्त्ववत्त्वेति। केवलाच्च

प्राप्तेरिति भावः ननु तर्हि केवलान्वपि संग्रहार्थमेव गृह्यते। रीरस्याप्युक्तलक्षणस्यादोस्तिवैतन्न। अत्रापि
केवलावप्यसंग्रहतादृशस्यार। तत्रोहसाध्यस्य प्रमेयत्वादर्थद्वयसंताभाववद्वृत्तित्वतादृशधर्मप्रसिद्धेरितित्वमं॥
लीलावतीकारमतमाशंक्यनिराकरेति नपीति। कात्स्न्येनेति। विशेषेण ततो यातया च कात्स्न्येन कात्स्न्ये विशि
ष्टेन सर्वेणेति पावत्। अत्र कात्स्न्यसाधनस्य साध्यस्य साधनाश्रयस्य साधनसमानाधिकरणाधर्मस्य वा विशिष्टं।
आद्येष्टस्तेन साधनेन साध्यस्य सामानाधिकरणमित्यर्थः तच्चैकव्यक्तिकहेतुस्थलेनास्तीत्याह स कव्यक्तिक
इति। अनेकाशेषत्वरूपस्य कात्स्न्यस्याभावादित्यर्थः। अत्रैव यत्संदेहोपांतरमाह नानेति। न च कस्तेषु साधनेषु साध्य
संबंधस्य र्थ इति वाच्यं। तथाप्येकव्यक्तिकहेतुकस्थले व्याप्तेः। एथि वी एथि वी त्वव्यापकतातेरित्यादावतिव्याप्तिः
श्रुत्वा। अर्थाभिधानपुरस्सरं द्वितीयं निरस्यति अतएवेति। एकव्यक्तिकसाध्यकाव्याप्तेरेवेत्यर्थः विषमव्याप्तेरिति वद्वि
मान्धमादित्यादिवित्यर्थः। अयोगोलकीपवद्विज्ञामानाधिकरणस्य धर्मः भावादिति भावः। इह मुपलक्षणसंख्या
वानपरिमाणादित्यादि। सममोक्षप्राप्तेः सकलसंख्यासंबंधस्य कुत्रापि परिमाणः भावादित्यपि बोध्यं। अथ
परिष्कारपूर्वकं ततो निरस्यति नचेति प्रत्येकवद्वेति। इह मुपलक्षणं। एकमात्रवृत्तिसाधनं व्याप्तिश्च सपिबो।

सिद्धे

धर्मः अर्थपरिष्कारपूर्वकं चतुर्थं निरूपयति नापीति। पावधर्माधिकरणोतिपावत्ताः धनसमानाधिकरणधर्माधि
करणावनिवृत्तमित्यर्थः अत्रैति नवसाधनसमानाधिकरणपावत्ताधर्मास्तेषांप्रत्येकनिर्णीतसमानाधिकर
णपेविवृत्तणीयमिति वाच्यं धर्मसमानाधिकरणानां पावधर्माणां महानसत्त्वादीनांप्रत्येकनिर्णीतसमानाधिक
रणस्य कुत्रापि वक्रवभावादिति भावः इदं च यथाश्रुताभिप्राये एव दितुं पक्षमावेच्छिन्नसमानाधिकरणत्वेन साधन
समानाधिकरणव्यापकत्वं तत्त्वधर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणमिति विवक्ष्यते तदा नाप्येवमस्य वक्ष्येयं टीकाकारलक्ष
णं शंकेत। नापीति स्वाभाविकं साध्यसमानाधिकरणमित्यर्थः अभिवारिणस्तु साध्यसमानाधिकरणमोपा
धिकमिभावः स्वाभाविकत्वे हि हेतुस्वरूपजन्यत्वे हेतुस्वरूपश्रितत्वं वा आद्ये द्वयं पृथिवीत्वादित्याद्ये पृथिवीत्वादिनिष्ठद्रव्य
त्वादिसामानाधिकरण्येन सतपाः व्याप्तिः द्वितीये द्वयं सत्त्वादिसादौ व्यभिचारिण्यपि व्याप्तिरित्याह ~~स्वभाव~~ स्वभाव
जन्यत्वे हेतुस्वरूपजन्य ~~स्वभावजन्यत्वे हेतुस्वरूपजन्य~~ तेन दृष्टितत्त्वादेवास्वाभाविकपदोद्देश्येति शेषः अत्र
सीति। अव्याप्तिसहिता अतिव्याप्तिरित्यर्थः मध्यमघटलोपसमासात्। अत्र यथादृढं हेति धेनविवचनेनेपुंसकलिङ्ग
योऽन्यतः शंभतेः तदाश्रितत्वादित्यादिपदाङ्गोपितत्वेपरिग्रहेनापि इव सत्त्वादिसादौ व्यभिचारिण्यपि व्याप्तिर्वाप्यसत्तायां इव
स्वभावेति ४

[illegible]

१ निरूपित

१ विशिष्येवेति धूमत्तावर्तिने बहुलावर्तिने

राम

34

चित्तादी धि करणग्रह्यनुमिसनुत्पादकेवलत्वपित्तसाध्यविशेषणं तच्च न्योन्याभावप्रतियोगि नवेच्छकसंज्ञावन्मोन्या ता
 ३८ भावप्रतियोगितानवेच्छकसाध्यसामानाधिकरणमित्यर्थः ननु तथापि इह वाच्येनेपत्वादित्याशये संभवः घटत्वादिति
 विशिष्टवाच्यत्वादिति ततो न्योन्याभावस्य प्रतियोगितावेच्छकत्वाद्वाच्यत्वादेर्विशिष्टस्यावेच्छकत्वे विशेष्यस्याप्यवेच्छ
 ७ कत्वात् नचावेच्छकत्वपर्याप्त्या सवंधेनावेच्छकताशून्यत्वमिति वाच्यं घटत्वविशिष्टवाच्यत्ववान्नतेपत्वादित्या
 हावति व्यासः वाच्यत्वस्य पर्याप्त्या सवंधेनावेच्छकताशून्यतया घटत्वाविशिष्टवाच्यत्वस्यापि तत्वात् तद्विशिष्टवाच्य
 त्वस्य वाच्यत्वानतिनिरुक्तत्वादिनिवेदनं अन्योन्याभावप्रतियोगितासामान्यधर्मवच्छिन्नपर्याप्तावेच्छकताकत्वाभावस्य ध
 र्मावच्छिन्नसामानाधिकरणस्य विवक्षितत्वात् यन्नि पर्याप्तावेच्छकत्वाभावस्य सामानाधिकरणमित्युक्तविदंबा च
 तेपत्वादित्यादौ वाच्यत्वादेः सन्नपतो भावप्रतियोगितानवेच्छकत्वेन वाच्यत्वादिनिष्ठपर्याप्तावेच्छकत्वाप्रसिद्ध्या व्योम्या
 पतिरतो वच्छिन्नत्वानुधावनै न च तथापि वाच्यत्वादेः कालिकसंबंधनान्योन्याभावप्रतियोगितावेच्छकत्वात् संभव इति वाच्यं
 साध्यतावेच्छकसंबंधावच्छिन्नत्वेनावेच्छकताया विशेषणत्वं वाच्यत्वादिनिष्ठस्वरूपसंबंधावावच्छिन्नावेच्छकताकत्वं
 तु संयोगादिसंबंधनान्योन्याभावप्रतियोगिताया मेव प्रसिद्धं साध्यतावेच्छकसंबंधमेव

तावच्छेदक

३ साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्न

योगि

नव्योत्प्रेक्षादात्म्यसंबंधेन प्रमेयादिसाध्यके पुनरन्योभ्योभावप्रतिष्ठासामान्यधर्मविषयर्थासावच्छेदकताकत्वाभा
वत्तद्धर्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्यमित्येव वक्तव्यं शब्दे कस्य सिद्ध्यादेयत्वात्तद्धर्मपदं साध्यतावच्छेदकपरं त्रवच्छेदक
तात्वं ~~कस्य~~ तेन विशेषणोपनिप्रमेयत्वादेर्कार्तिकसंबंधेनाभ्योभावप्रतिष्ठयोगितावच्छेदकत्वेपि साध्यसंबंधे तादा
नप्रमेयादिसाध्यकेनासंभवः तद्धर्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं च साध्यतावच्छेदकसंबंधेन तद्धर्मावच्छिन्नस्य संबन्धिन्यादे
तुतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नसंबन्धितातन्निवृत्ततावच्छेदकहेतुतावच्छेदकवत्त्वेन संबन्धोत्प्रेक्षासाध्यसामानाधिकर
ण्यत्वात्तन्निवृत्ततावच्छेदकसंबन्धेन गगनारिहोसमवापादिसंबन्धेन गगनारिहेतुकेरसंबन्धोत्प्रेक्षासाध्यसामानाधिकर
ण्यत्वात्तन्निवृत्ततावच्छेदकसंबन्धेन विदुषोभयहेतुकेवातिव्याप्तिरिति भावः व्यतिरेकीति। व्यतिरेकित्वप्रसङ्गशयान्नित्यं।
व्याप्तिः परमशेषविषयतयाः नुमितिप्रयोगिकाव्याप्तिः नन्वेव परस्परं व्यतिरेकित्वप्रसङ्गशयान्नित्यं। एतदप्यतिशयजनकत्वं परा
मशेषविषयतया न कतावच्छेदकत्वावच्छिन्नसाध्यकानुमितौ निवृत्तकेवलानुपि साध्यसामानाधिकरण्यविशिष्टवत्तापराम
र्शाव्यतिरेकिसाध्यकानुमितौ साध्यवर्यावच्छिन्नतापरामर्शो हेतुरित्यर्थः केवलानुपि साध्यकत्वं च निवृत्तकेवलानु
पिसाध्यसामानाधिकरण्यविशिष्टवत्तापरामर्शव्यतिरेकीति तत्र येनमेव तेन हेतुसंबन्धेन पत्वादिसादावप्यव्यतिरेकित्वं

दकत्वं। के ३

त

मरणायासाध्यवद्व्यावृत्तिमात्रपरामर्शानुमितिसाधैर्विषयमिवास्तववस्य ननु तत्र कारणाबाधान्मभव न
 स्पष्टतरीमनुमिति रिति वाच्यं अनुभवविरोधान् तद्यादिहेतुतावच्छेदकसंबंधादिभेदेन निरुक्तसामानाधि
 कारणस्य विभिन्नतया परस्परव्यभिचारस्य इति चेत् तच्च एवं साध्यवद्व्यावृत्तिमत्ता परामर्शमवहितान्त एतन्नत्वमे
 व व्यतिरेकिसाध्यकत्वेन व्यतिरेकिसाध्यके केवलान्वयित्वं प्रदर्शयानि नुक्तं केवलान्वयिसामानाधिकरण्यमा
 त्रपक्षमप्याह नुमित्युक्तादेपिन व्यभिचारस्तद्वत् 'नापि हेतुतावच्छेदकसंबंधादिभेदेन साध्यवद्व्यावृत्तिस्य विभि
 न्नतया परस्परव्यभिचारश्चेति भावः ननु तत्तु नुमितिसामान्ये किं प्रयोजकमित्यत आह नुमितिमावृति प
 क्षधर्मतेव पर्वतादिनिर्दिष्टसांसारिकविषयनैव निरूपितानि स्वरूपकथनेन निर्विशेषेऽनुगमापत्तेः प्रयोजिकात्ता
 ननिर्दिष्टपाकारणतावच्छेदिका तद्याच्चानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति सामान्यतो विशिष्टज्ञानत्वेन वेहेतुत्वमिति भा तान वः
 त्वेन वेहेतुत्वमिति वस्तुगतिः विशिष्टत्वप्रवेशे प्रयोजनविरहेत्प्रकारित्वविशेषत्वमाद्यमविनिगमनाविरहेण कार्य
 कारणभावत्रयप्रसंगाच्च न वेवं निरुक्तव्याप्तिद्वयज्ञानविरहदृश्यामपि धर्मवान्पर्वतादिसाधैस्तद्व्याप्तिज्ञानादनु
 मितिसामग्रीवप्रवृत्तेरविशेषसामग्रीतिभावः सकलेति पावेति साध्यवृत्तितद्व्यावृत्तित्वमित्यर्थः साध्यैसाकर्मविश
 १ मायोत्यादायतिः सामान्यसामग्रीसत्त्वात्त आह नचेति विशेषसामग्रीति केवलान्वयिसाध्यकानुमितिसामग्रीव्यतिरेकि

साध्यकानुमितिसा

यां
सोऽन्या
चिद

यस्योपादत्तसाध्याधिकरणाप्रसिद्धेऽत्र यात्वादिति । यावत्साध्यवतो न्यत्वादिसर्धः यावत्तद्वच्छिन्नप्रतिपोगिताका न्यो
न्याभावस्य केवलान्वयित्वमिति भावः । इह मापाततः साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतिपोगिताका न्यो न्याभावपरवृत्तित्वेन वक्तव्यं सा
मान्याभावानभ्युपगमेऽपि साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतिपोगिताका न्यो न्याभावकुर्यादधिकरणीयत्वं त्वमेव वक्तव्यमित्युक्तं तदेषा
भावान्न वक्तव्यं सर्वत्रैव साध्ये केवलान्वयित्वमिति रेकित्वग्रहणं भेदेन कार्यकारणभावद्वयकल्पनोपेक्ष्य लाघे म
वात्थेतु समानाधिकरणाभावेऽपि साधारणव्यासित्तानेव सर्वत्र हेतुर्न चितं तस्योपपत्त्यापि वक्तव्यं । न च हेतुसा
मानाधिकरणप्रवेशे एकस्मिन्नेव साध्ये हेतुतावच्छेदकभेदेनानेन कार्यकारणभावभेदपत्त्या तदेषा कार्यकारणभावद्वयक
यमेव लद्धिति वाच्यं उक्तक्रमेण निरुक्त्यातिद्वयस्यापि हेतुः ~~न च हेतुतावच्छेदकभेदेन कार्यकारणभावभेदपत्त्या~~ तदेषा कार्यकारणभावभेदपत्त्या
तथापि विषयविशेषे व्यतिरेकित्वग्रहणं यावदपि अनुमितिर्नास्तीत्यत्र लाघवात् केवलान्वयिसाध्यसामानाधि
करणज्ञानस्यैव हेतुत्वं युक्तमिति वाच्यं तत्राप्यभावे हेतुसामानाधिकरणानुपपत्तिरिदं शापामनुमितिसंन्यासे तु
सामानाधिकरणज्ञानस्यावश्यं हेतुत्वात् । अनुभवापत्त्यापेक्षायात् सर्वत्रैव साध्याभाववद्वृत्तित्वज्ञानमेवानुमिति
हेतुः साध्यस्य केवलान्वयित्वग्रहणं चानुमितिरेवासिद्धेः सत्येव वक्तुं कचित्त्वादित्येव ह्येषां सारं सर्वत्र लक्षणमिति ।

तावच्छेदकघटिततया हेतु ५

सर्वत्र साध्यसाधनघटितलक्षणस्यैवः। व्याप्तिनिरूप्यत्वेनेति वासिष्ठदितत्वेनेत्यर्थः। तदनुमितिजनकीभूतपरम
 र्शविषयतावच्छेदकव्याप्तिप्रतिपोगित्वेहितरनुमितौ साध्यत्वं तादृशव्याप्त्याश्रयत्वं तदनुमितौ साधनत्वमिति भावः
 ननु साध्यत्वं साधनत्वं अन्यथेति चेन्न निर्वच्यमिदं सत आह साध्यत्वं हीति सिद्धिर्कर्मत्वमिति। तदनुमिति विधेयत्वं तदनु
 मुमितौ साध्यत्वमित्यर्थः। सिद्धिर्वापि तदनुमितिजनकीभूतसि साधपिषाया विधेयतया विषयत्वं तदनुमितौ साध्य
 त्वमित्यर्थः। यद्यपि द्वितीये सिसाधपिषाया विना पातुमिति लक्ष्ये साध्येः व्याप्तिः तस्यापि स्फुरत्वात् तदुपेक्ष्य दृष्टान्तमाह
 महानसीपवद्भावीति। वद्विद्याप्यधमवान्पर्वतरतिसामान्यतः परमं र्शजनिताया पर्वती पवद्विमानविषयानुमि
 तिसि तदनुमित्यक्रियेयत्वस्य महानसीपवद्भावभावतत्र तस्या साध्यत्वप्रसंगत्वं चेद्विद्याप्यधमवान्पर्वतरति
 सामान्यतः परमं र्शनेव पर्वती पवद्विमानुमितिर्मेजायतामिति सिसाधेपिषाया सद्कारणजनिताया पर्वती धद्विमानित्यनुमि
 तिजनकीभूतसि साधपिषाया विषयत्वस्य महानसीपवद्भावभावतत्र तस्या साध्यत्वप्रसंगस्यैवः। इदमुपलक्षणं सा
 धनत्वमपि न सिद्धिकरत्वात् तस्य निरस्यत्वादिस्यपि बोध्यं यद्यपि वद्विद्याप्यधमवान्पर्वतरतिसामान्यतः
 रामर्शतत्पर्वती पवद्विमानविषयकानुमितिरेवासिद्धासामग्रा विशेषेण वद्विमानरूपेण महानसीपवद्भावेन पिबाध

कामावात् नवपत्रमहानसीयवद्भादेवाधत्तानेतेवैव सामान्यपरामर्शान्पर्वतीयवद्भिमात्रभानसम्भारनिवाच्यं वाधत्ता
 नेहिकिवद्भित्तरपेरातवद्भित्तरपेरापर्वतीयवद्भित्तरपेरागानाघः तत्सत्त्वेपर्वतीयवद्भित्तरपेरागानासम्भारत्ता
 त्वा समानप्रकारकवाधत्तानस्यैवप्रतिबंधकतयातत्सत्त्वेपिवद्भित्तरपेरागानसीपाद्विद्भिमानसंभारत्तातएवयत्रव
 द्विवाप्यधूपवान्पर्वतरतिसामान्यपरामर्शादेवपर्वतीयवद्भित्तरपेरागानसीपाद्विद्भिमानसंभारत्तातएवयत्रव
 पकतानवच्छेदकपर्वतीयवद्भित्तरपेरागानसीपाद्विद्भिमानसंभारत्तातएवयत्रव
 नसीपाद्विद्भित्तरपेरागानसीपाद्विद्भिमानसंभारत्तातएवयत्रव
 व र्धतोवद्भिमानितिसिध्यात्मकपरामर्शान्पर्वतीयवद्भित्तरपेरागानसीपाद्विद्भिमानसंभारत्तातएवयत्रव
 तीपवद्भिमानितिनानुमितिसिद्ध्यावाधत्ताननन्यानुमितेर्वाद्भित्तरपेरागानसीपाद्विद्भिमानसंभारत्तातएवयत्रव
 व्यापकसामग्रीविहान्तनद्यापिपत्रोद्देशकमहिम्नवद्भित्तरपेरागानसीपाद्विद्भिमानसंभारत्तातएवयत्रव
 सामान्यपरामर्शान्पर्वतीयवद्भित्तरपेरागानसीपाद्विद्भिमानसंभारत्तातएवयत्रव
 शः सामकारकविशिष्टप्रत्यक्षप्रतिविशेषणत्वनस्यहेतुत्वेपि सर्वत्रविशिष्टवृद्धोत्तधेतुत्वेमानाभावनिवाच्यं सर्वत्रविश्या

नुमनएवविशेषणज्ञानहेतुरितिसंप्रदायमतेनैतदभिधानान्यह्यपर्वतीपवह्निकल्पनेलाघवंतरन्यवह्निकल्पनेगो
रवमितिगोरवज्ञानस्यपर्वतीपवह्नितिरिक्तसिद्धौप्रतिबंधकत्वतत्तत्त्वदृश्यामिवसामान्यपरामर्शद्विपर्वतीपवह्निमा
त्रविषयकानुमितिसंभवपाठांतरमेतत्॥ पर्वतीपवह्निकल्पनेलाघवंतरन्यकल्पनेगोरवमितिज्ञानस्यपर्वतीपवह्नितिरिक्त
सिद्धौप्रतिबंधकत्वात् तत्त्वदृश्यामिवसामान्यपरामर्शद्विपर्वतीपवह्निमात्रविषयकानुमितिसंभवात् पञ्चदोषकम
हिस्रावह्नित्वरूपेणपर्वतीपवह्निमात्रविषयकस्मरणस्यपरामर्शस्तत्रापिसामान्यपरामर्शासर्वतीपवह्निस्रावविषयकानुमि
तिसंभवाच्च तत्र विशेषणज्ञानविरहेणवृत्तंतरभानासंभवात् नचविशेषणशेषः न्याप्रकारकविशिष्टबुद्धिप्रत्यक्षेविशे
षणज्ञानस्यहेतुत्वेपिसर्वविशिष्टबुद्धेर्नहेतुत्वेमानाभावइतिवैच्यं सर्वत्रविशिष्टानुभवेविशेषणज्ञानं केचित्तुपत्रवह्नि
व्याप्यधर्मवान्पर्वतीपवह्निमितिस्थित्यात्मकः परामर्शः ततः पर्वतीपवह्न्यानुमितिर्जायतेतिस्थित्यापिप्राप्तेनैवसामान्य
परामर्शद्विपर्वतीपवह्निमात्रविषयकानुमितिसंभवः स्यादुक्तं नचवक्तृपदावह्न्याप्यधर्मवान्पर्वतीपवह्नितिरपरामर्शः ततः
पर्वतीपवह्नितरवह्नभाववानितिबध्नज्ञानचपर्वतेतेतरापर्वतीपवह्नित्वेननपर्वतीपवह्नेर्भानमनुमितिर्यापकतावेच्छकम
कारकत्वनिपमादपितुवह्नित्वेनपर्वतीपवह्निमात्रभानतद्धर्मावच्छिन्नतरबाधज्ञानस्यभिन्नप्रकारकत्वेपिसामान्यरूपेण

३ सिद्धेः प्रतिबंधकतयावह्नंतरभानासंभवादि

५ नहेतुरितिसंप्रदायमतेनैतदभिधानात् ॥ राम ३६

येनानधर्मावच्छिन्नैरविशेषकानुमितिस्त्वावच्छिन्नप्रत्यक्षिप्रतिबंधः कस्यकल्पनादिति प्राचीनमतमभिप्रेत्यै
 वैदेषणानि साहः तादृशप्राचीनमतविचारश्चास्मत्कृतसिधांतरहस्यः नुसधयेपः इदंत्ववधेयं तादृशानुमितिपुस्तकान्दी
 यद्वैदेषणाध्यापयामि शयनेः सुकरत्वात् न लोक्तमिदमसंगतमिति रिक तादृशः शंकतेन चेति सामान्यतः व्याप्तिपक्षा
 अ अत्वप्रकारेण परस्परननुमितिहेतुव्याप्तिज्ञानेकाव्याप्तिरिति जिज्ञासोः परस्परहृषणेनात्र व्याप्ति लक्षणहृषणेन अ
 साधकता अनुमित्यप्रयोजकतां न क्व व्याप्तिभासितिशेषः न याचोक्ते व्याप्तिनिर्पणनेति भावः स्वायेति स्वस्मिन्स्वी
 यै व्याप्तेः अर्थः प्रयोजने यस्य एतादृशं यदनुमानं व्याप्तिज्ञानं शिष्यादि व्याप्तिज्ञानमिति यावत् न दुपयोगियदिदं व्याप्तिस्व
 रूपेणैव रूपेण तद्विनेत्यर्थः कथापामिति स्वीयाशिष्यादेरित्यादिकथाविचारः अप्रवेशात् प्रवेशासंभवात् व्याप्तिनि
 रूपेणाविना शिष्यादेरव्याप्तिज्ञानासंभवेन स तु त्वासत्त्वेन तुल्यपरिचयात् संभवेन हेतुप्रयोगस्यैवासंभवादित्यर्थः न या
 न च केवलमिह परमश्रुतमाधिसया व्याप्तिनिर्पणमपि तु शिष्याणां व्याप्तिस्वरूपज्ञानं विना कथायां प्रवेशो न संभव
 तीत्येतदर्थं मदीति भावः व्याप्तिपूर्वपक्षरहस्यं प्रतिपोग्यसमानाधिकारोति यस्य हेतुभिमतपरं द्वितीययस्य हेतुसाध्या
 न तावच्छेदकाभिमतपरं प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नं भवति प्रतियोगितावच्छेदकस्वरूपयन्मभवति तेन समस्य सामा त

3

४०

ધર્મ

भावस्यप्रतियोगितावच्छेदकमेव इत्यतस्तत्त्वमित्यव्याप्तिः ननु हेतौ साध्यसामान्याभावप्रतियोग्यसामानाधिकरण्य
विरुद्धं प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यत्वं हेतोर्विशेषणत्वेन वेतदव्याप्तिरव्याप्तिशक्तिवाच्यं प्रथमं आत्मरूपे ह्यस्य न
कश्चिदमादायार्थिनीयेचरुसादिमाहायवस्थमाणकनेण वत्पमाण इति धप्रतियोग्यसामानाधिकरण्यस्यैवसा
ध्याभावस्य हेतौ सत्वात् तच्चानुपरेष्कुटीभविष्यति अधिकरणत्वं संबधित्वमात्रेन न तादात्म्यादिवत्स्यनियामक
संबधेन हेतुतायां हेतुतावच्छेदकसंबधेन हेतुत्वधिकरणत्वाप्रसिद्धावपि नाव्याप्तिः संबधित्वे च धर्मित्वेन च वृत्तिनिष्पन्नक
नियामकसंबधमात्रनिवृत्तिरपि तत्संबधमात्रे साधारणो धर्मिभावारव्यः स्वल्पसंबधविशेषः नत्वाधारमात्रवृत्तिः अत
एव बाग्रहीतासंसर्गकधर्मधर्मिभाक्कोचैरेकज्ञानत्वं विशिष्टज्ञानत्वमिति नीता संज्ञाः अन्यथा पदस्य ज्ञानं चैत्रस्य
धनमित्यादि विषयित्वत्वादिवत्स्यनियामकसंसर्गकविशिष्टप्रत्यक्षदौतल्लक्षणव्याख्यापते एतेन च हेतुतावच्छेदक
संबधेन हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतोरधिकरणत्वविवक्षणे वत्स्यनियामकसंबधेन हेतुतायामव्याप्तिस्तद्वशादेताः संबधित्व
मात्रवि

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

वस्तुतोचद्वयं विशिष्टसत्त्वादिसादृशव्याप्तितादृशस्य गुणोद्देशविशिष्टनिरूपिताधारपाताविरहेऽपि तत्संबन्धितायाः सत्त्वादिस्यपि निरस्तविशिष्टनिरूपिताधारतावद्विशिष्टनिरूपितापार्थक्यतापरत्वात् सासंबन्धिताया अपि विलक्षणतया गुणादवसत्तात्सतावानुद्भूतत्वादिसादृश्यं घटिकरणमहाकालादौ कालिकविशेषणतादिनावर्तमानस्य सत्तादिसामान्याभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकमेव सत्तात्वादिकमिस्य व्याप्तिः एवं कपि संपोगी एतत्तादिसादृशव्याप्यवृत्तिसाध्यके व्याप्तिश्च साध्यमात्राभावस्यापि निमित्तत्वे हेतुसमानाधिकरणत्वात् प्रतियोग्यसमानाधिकरणोति यत्तदर्थं सहेतोर्विशेषणं तदा ज्ञेयप्रतियोग्यसमानाधिकरणस्य हेतुतावच्छेदकार्थक्येन सहेतोर्हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन संबन्धिनियेन केनापि संबन्धेन वर्तमानोपाः भावस्तत्प्रतियोगितानवच्छेदकं पदित्वार्थः स्वयमेव भावपरं नवसाध्यसाधनभेदेन व्याप्तिभेदादप्यवृत्तिसाध्यकस्य लेनं विशेषणं सफलं अभावीयविशेषणता संबन्धेन साध्याभाववृत्तिसाध्याप्यप्रतियोगितत्वरवच्छेदकत्वात् न तवच्छेदकसंबन्धेन बोद्धेत्तदधिकरणवृत्तित्वविशेषणस्य साध्याभावस्य पश्चात् कथंचित्संबन्धेन हेत्वधिकरणवृत्तिर्यथाहायवतिरेकसाध्यकमात्रे व्याप्तिरारण्यं संभवति वाच्यं तत्रापि तद्विशेषणानुपादाने साध्याभावस्याप्यवृत्तित्वभ्रमेण हेतुसमानाधिकरणपभ्रमेऽनु

सा.
य.
ह.

मिसनुदपापतेः हेतुसमानाधिकरणभावप्रतियोगितायां साध्यतावच्छेदकावच्छेदकत्वग्रहेतादृशप्रतियोगितासामान्यसाध्यतावच्छेदकावच्छेदकत्वभावग्रहसंभवात्। प्रकृतलक्षणवक्ष्यमाणयुक्त्यातेयविवक्षणीयत्वारितिभावः। स्वप्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वं च न स्वप्रतियोग्यधिरणोकेनापि संवधेन वर्तते नैव तदस्यत्वं संप्रतियोगिसत्त्वादित्यादावतिव्याप्तेः सतायां द्वे व्यसंयोगाभावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वात्। किंतु स्वप्रतियोग्यधिकरणोकेनापि संवधेन वर्तमानत्वसामान्याभावः तथा च सामानाधिकरण्यस्याप्यव्यवृत्तितया सत्तायाप्यणदावेव संयोगसामानाधिकरण्यासंताभाववत्त्वमतो नातिव्याप्तिः एतेन दृष्टं वाच्यं चेत्तादृशतादृशभावप्रसिद्धः यद्भावप्रतियोग्यसमानाधिकरणं ते यत्त्वमित्यपि निरस्य सामानाधिकरण्यस्याप्यव्यवृत्तितया सामान्यत्वाद्यभावस्यैव तादृशस्य प्रसिद्धत्वात् न च वेदिरपि व्याप्यवृत्तितया वद्विमानधूमादिसादव्याप्तिः हेतुसमानाधिकरणस्यैव सामान्याभावस्यापि धर्मावयवावच्छेदेन प्रतियोगिसमानाधिकरणात्ताभावस्य धर्मादौ सत्त्वादिति गौखप्रतियोग्यधिकरणवर्तमानत्वसामान्याभावविशिष्टहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतोर्हेतुतावच्छेदकसंवधेनाधिकरणत्वस्य विवक्षितत्वात्। इत्यवद्विमानधूमादिसादव्याप्तिरसामान्याभावस्य प्रतियोग्यधिकरणवृत्तित्वाभावविशिष्टहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतोर्हेतुतावच्छेदकसंवधेनाधिकरणमेवाप्र

रा

३५

शेषां कपि सयोगी एतद्वस्तुत्वादिसाहाय्यासि तादवस्थात् हेतुसमानाधिकरणकपि सयोगाभावस्यापि प्रतिपोग्य
नधिकरणगुणादिवृत्तित्वविशिष्टस्यानतिरिक्तताप्रतियोग्य नधिकरणवृत्तित्वविशिष्टस्याभावस्य हेत्वाधिकरणवृत्ति
ताविवसरोप्यनित्यत्वात् नच निनुक्तप्रतिपोग्यनधिकरणवृत्तित्वस्य हेतुविशेषणत्वेपि बद्धेऽपि व्याप्यवृत्तितया
वद्विमान् धर्मादिसाहाय्यासिंधः ॥ मादेर्धर्मसमानाधिकरणवृत्त्यादिसामान्याभावस्यापि प्रतिपोग्यनधिकर
णो धर्मावयवो होयतेः कपि सयोगी एतत्त्वविशिष्टसत्त्वादिसाहाय्यासिः निनुक्तहेतुसमानाधिकरणो योऽभा
वः कपि सयोगसामान्याभावः विशिष्टस्यानतिरिक्तताप्रतियोग्यनधिकरणगुणादिवृत्तिरपि हेतुतावच्छेदकवि
शिष्टहेतुसत्प्रतिपोगितावच्छेदकत्वात् कपि सयोगसत्त्वस्याप्यहेतुतावच्छेदकत्वच्छिन्ने हेतोर्हेतुतावच्छेदकसंबन्धेना
धिकरणत्वस्य विवक्षितत्वात् एवंबुद्धिमान् धर्मात् कपि सयोगी एतत्त्वविशिष्टसत्त्वादिसाहाय्यवद्वि कपि सयोगादिसा
मान्याभावस्य प्रतिपोग्यनधिकरणवृत्तित्वविशिष्टहेतुतावच्छेदविशिष्टहेतोर्हेतुतावच्छेदकसंबन्धेनाधिकरणमेवाप्रसिद्धमित्य
भावोत्तरस्यैव लक्षणघटकत्वात् नान्यासिः इत्येव प्रतिपोग्यनधिकरणं यत्तु तावच्छेदकसंबन्धेन हेतुतावच्छेदकविशि
ष्टहेतुधिकरणत्वेन केनापि संबन्धेन वर्तमानो योऽभावः इत्यभावोत्तरनिर्दिष्टः प्रतिपोग्यनधिकरणत्वे प्रतिपोगितावच्छे
१ प्रतिपोग्यनधिकरणहेत्वधिकरणस्यैव प्रतिपोग्यनधिकरणवृत्तित्वविशिष्टहेत्वधिकरणतया वृत्तित्वपर्यंतप्रवेष्टो गौरवान्

पुष्पकामना

एक संवेधेन यत्प्रति योगिता वच्छेदका वच्छिन्नप्रतियोगि संवेधित इत्यत्र अन्यथा ज्ञानवान् इत्यत्र वद्विमानधर्मादिसौदे
 समवायेन ज्ञानवत्त्वादेः साध्यतायां देवाद्येतेषां तादिसौदे कालिक संवेधेन वाच्यत्वादेः साध्यतायां चातिव्याप्यतेः हे
 तु समानाधिकरणस्य समवायसंवेधावच्छिन्नतावत्स्य भावस्य कालिकसंवेधावच्छिन्नतावत्स्य भावस्य च विषयत्वसं
 योगविशेषणताविशेषधनप्रतियोग्याधिकरणमेव हेत्वधिकरणमित्यभावात्तर एवतादृशं तत्प्रतियोगिता न वच्छेद
 कत्वात् ज्ञानत्ववद्विषयत्वत्वादेः गुणकर्मन्यत्वविशिष्टसत्तावान् ज्ञानेः भूतत्वमूर्तलोभपवान् मूर्ततादिस्यारा
 वतिव्याप्यते चेत् हेतुसमानाधिकरणस्य विशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगिता वच्छेदकसंवेधेन प्रतियोग्य
 धिकरणमेव हेत्वधिकरणमित्यभावात्तर एवतादृशः तत्प्रतियोगिता न वच्छेदकत्वात् विशिष्टसत्तात्वादेः स्वविषयिता
 स्त्वित्यनिपातकसंवेधेन घटादेः साध्यतायां नित्यज्ञानत्वादिहेतौ विषयित्वादि संवेधावच्छिन्नपटाद्यभावस्य प्रतियोगिता
 वच्छेदकसंवेधेन प्रतियोग्यधिरणप्रसिद्धाः व्याप्यते रतोऽधिकरणत्वमपरापसंवेधितानुधौवने किंचित्प्रति
 योग्यनधिकरणत्वं साध्यता वच्छेदकसंवेधेन यत्प्रतियोगिता वच्छेदका वच्छिन्नस्य संवेधित इत्यत्र तावत्तपि ज्ञानवान् इ
 त्यत्रादिस्यारवतिव्याप्यस्य संभवादिस्यारुः नरसनविषयत्वकालिकत्वशेषणत्वादि संवेधेन घटादेः साध्यतायां नि

राम

३ तथाच संयोगादिसंवेधावच्छिन्नपटाद्यभावमादाय लक्षणासमन्वयइति भावः ४३

लक्षणत्वमहाकालत्वादिहेताव्याप्यते हेतुतावच्छेदकसंबंधेन हेतुधिकरणस्य स्वाध्यातावच्छेदकविषयि
 तारिसंबंधेनाभावमात्रस्यैव प्रतियोगिसंबंधितया तादृशभावाप्रसिद्धे प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन तया तादृश
 धाने च संबन्धात् रावच्छिन्नाभावमात्रस्यैव प्रसिद्धिरित्यनुपदेव श्यामः प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वं च
 प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकसंबंधेन बोध्यते न गुणकर्मन्यत्वविशिष्टत्वात् सत्तादित्यादौ हेतुधिकरणस्य गुण
 कर्मदेः स्वरूपसंबंधेन गुणकर्मन्यत्ववतः सत्तादेः समवायसंबंधेनाधिकरणत्वेऽपि नातिव्याप्तिः ननु तयापि प्रति
 योगितावच्छेदकावच्छिन्नासंबंधित्वं किं प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्य यस्य यस्य कस्यचिदसंबंधित्वं प्रतियोगि
 तावच्छेदकावच्छिन्नसामान्यासंबंधित्वं वा प्रतियोगितावच्छेदकं पक्षिं चित्तरवच्छिन्नसामान्यासंबंधित्वं वा अथैक
 पिसंगी एतद्वत्तादित्या एव व्यतिः कपिसंयोगे ~~नानाविधेन नानाविधेन नानाविधेन नानाविधेन~~
~~नानाविधेन नानाविधेन नानाविधेन नानाविधेन नानाविधेन नानाविधेन नानाविधेन नानाविधेन~~ प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामान्यासंबंधी हेतुसंबंधी
 पर्वतादिजलत्वाद्यभावनिष्पत्त्याकाशभावादिवैदृश्याभावाधिकरणकाभावत्वेनाधिकरणस्वरूपतया आका
 शाभावादिरेपि जलत्वाद्यभावप्रतियोगितसंबंधित्वात् पर्वतदेः न च द्रव्यात्वाद्यात्मकभावस्याभाववत्तादृशः

४ गत्वावच्छिन्नयत्किंचित्कपिसंयोगासंबंधित्वादेतद्वत्तादित्यादौ द्वितीये वह्निमान्धूमादित्यादावसंभवः यत एवमभावो नास्ति यस्य प्रति

प्रतिदुः इति वाच्यं भावस्यापि स्वसमानाधिकरणान्योन्योभावभिन्नत्वाभेदस्य चाधिकरणस्वरूपानतिरेकित
 यात्रन्योन्याभावं तत्प्रतिपेक्षितं संवेधिहेतुसंवेधिवन्तित्वात्। अन्योन्याभावात् तं ताभावस्याधिकरणानतिरेकित
 त्वेपि अन्योन्याभावाद्योन्याभावस्याधिकरणस्वरूपानतिरेकितत्वात् न च न व्यनयेत्यभावधिकरणकाभावस्या
 न्योन्याभावाद्योन्याभावस्याधिकरणस्वरूपत्वाभावात् संताभावत्वनिर्दिष्टप्रतिपेक्षिततावच्छेदकावच्छिन्न
 सामान्यासंवेधित्वस्य विवक्षितत्वाद्वा न प्रसिद्धिरिति वाच्यं तथापि सर्वेषामेव भावरूपाणामभावरूपाणां वाऽभा
 वानां पूर्वक्षणादियत्किंचिद्वन्तित्वविशिष्टत्वाभावात् संताभावात्मकत्वस्य सर्वसिद्धतया तादृशत्वाभावस्य प्र
 तिपेक्षितधिकरणमेव हेतुधिकरणमित्यप्रसिद्धेर्दुर्वीरत्वात् पूर्वसंज्ञादिबन्तित्वविशिष्टानां घटहियतित्वविशिष्टा
 नां वाजलत्वाभावादीनामभावभावस्य विशिष्टजलत्वाभावादेः केवलजलत्वाभावाद्यनतिरेकितत्वात् तन्मीये
 रत्वाभावो घटत्वाभावत्वादित्यादीनां तादृशसंवेधेनाभावसाध्यकेऽव्याप्तिः शोकादिरूपयत्किंचित्प्रतिपेक्षिततावच्छेद
 कावच्छिन्नासंवेधिहेतुसंवेधिनिष्ठस्य गवादिभेदस्य प्रतिपेक्षिततावच्छेदकत्वात् घटत्वाभावत्वादेः अचीननयेऽभा
 वाधिकरणकाभावप्रतिपेक्षितकाभावस्याधिकरणस्वरूपानतिरेकितयागवादिभेदे वर्तमानस्य घटत्वाभावादि

भेदस्पर्शवादिभेदरूपत्वान्न कपिसंयोगाभावेसाधे आत्मत्वइत्यत्रादिहेतावयमिति आत्मत्वारिसमानाधिकर
 णकपिसंयोगाभावाभावस्यकपिसंयोगस्पर्शगुणसामान्याभावत्वसमवेतसामान्याभावत्वादित्यपेक्षितं चित्प्रति
 योगितावच्छेदकावच्छिन्नसामान्यसंबंधित्वारात्मादेरितिमेवं। स्वावच्छेदकसंबंधेन स्वावच्छेदकावच्छिन्नसामान्या
 संबंधिनिरुक्तहेतुसंबंधिनिष्ठाभावनिरूपितायाप्रतिपयोगितातत्प्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्यविवक्षितत्वात्।
 स्वपदप्रतियोगितापरं। इत्थं च वद्विमान्ध्रप्रारित्यदौ जलत्वाद्यभावस्य जलत्वादिनिष्पन्नत्वत्वावच्छिन्नप्र
 तियोगिताव्यक्त्येव तादृशः प्रसिद्धः प्रतियोगिता वच्छेदकभेदेन प्रतियोगिताभेदान्न तदवच्छेदकं च
 त्वा वद्वित्वादिमितिना संभवः घटत्वाभावे घटत्वाभावत्वादित्यदौ घटभावत्वावच्छिन्नघटत्वाभावनिरूपणवादिभे
 तादृशी हनिरूपिताप्रतियोगिताव्यक्तिर्नैकं तु गवादि सामान्याभावनिष्पन्नगुणसामान्याभावत्वाद्यवच्छिन्नतदीयप्र
 तियोगिताव्यक्तिरेव तादृशी तद्वच्छेदकमेव कपिसंयोगाभावत्वमितिना मासि। वस्तुतस्तत्त्वावच्छेदकसं
 बंधेन स्वावच्छेदकावच्छिन्नसामान्यसंबंधिनिरुक्तहेतुसंबंधिकायाप्रतियोगितातद्वच्छेदकं यदि सेवविवक्षणीयम्। अ
 भावनिवेशप्रयोजनविरहादिति तादृशीयाप्रतियोगितातद्वच्छेदकं यद्यप्यस्तत्समसाध्याधिकरणमित्युक्तावसंभवः वद्वि

४ वस्तुप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य घटत्वाभावत्वसामान्याव्याप्तिः कपिसंयोगाभावकानूपात्मत्वादित्यादि ४

चिंता-टी

वव

४५

न

डि

मानधमादिसादोसर्ववामिनीनांततयक्तित्वाभयताघवच्छिन्नप्रतियोगितायाः तादृश्याः स्वाश्रयत्वादतोवच्छेदका
नुधावने। नन्वेवमपिबहिमानधमादिसादसंभवः बह्विहारेर्महानसीयत्वविशिष्टवह्नित्वाघवच्छिन्नप्रतियोगिता
यास्तादृश्याअवच्छेदकत्वाविशिष्टसावच्छेदकत्वेतद्वक्तव्यविशेष्यस्याप्यवच्छेदकत्वात्अथेवमवच्छेदकत्वपरीक्षा
एवसंबंधेनावच्छेदकताशून्यतयाववह्नित्वादिकेकेवलमहानसीयत्वविशिष्टवह्नित्वाघवच्छिन्नप्रतियोगितायाअवच्छेद
कतापर्याप्त्यधिकरणमतेनासंभवः नन्वाभिहिमनदंडिसंयोगादिसादोनानाव्यक्तिकसाध्यावच्छेदकस्थलेऽव्या
प्तिः साध्यावच्छेदकीभूतानासंबंधामेवदंडानावात्तन। पन्थापेनदंडिसंयोगावन्निवृत्ततद्वदवच्छिन्नप्रतियोगिताक
वच्छेदकतापरदंडव्यक्तीनांपर्याप्त्याख्यसंबंधेनावच्छेदकत्वविरहात्। ततदंडत्वपारप्यव श्यमवच्छेदककोटिप्रतिष्ठ
त्वादितिचेन्नतयासतिमहानसीयत्वविशिष्टवह्नित्वाभयताघवच्छिन्नप्रतियोगितायाः बह्वित्वस्यपरीक्षाएवसंबंधेनावच्छे
दकताशून्यतयामहानसीयत्वविशिष्टवह्नित्वस्यापिनयात्वात्महानसीयत्वविशिष्टवह्नित्वस्यवह्नित्वाभतिरिक्त
त्वात्तद्वदंडमानदंडिसंयोगादिसादवतिव्याप्तिश्रुत्याख्यतिरिक्तपदार्थस्यस्वरूपतोऽभावप्रतियोगितानवच्छे
दकतासाध्यावच्छेदकीभूततद्वदंडव्यक्तेरपिपरीक्षाख्यसंबंधेनादृशप्रतियोगितावच्छेदकता शून्यत्वादिति। नैव राम
ततद्वदंडभावप्रतियोगितायाः तादृश्याः अवच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणत्वादितिवाच्यं जात्यखंडोपाधिव्यतिरिक्तपदार्थस्यस्वरूपतोऽभावप्रतियोगितानवच्छेदकता

भावप्रतियोगितानवच्छेदकता

चित्रा-री

४६

धि

४ विशिष्टजातेरवच्छेदकता पर्यायधिकरणस्वेन सुवृत्तत्वात्

ततन्नामवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावरूपप्रतियोगितावच्छेदकता पर्यायधिकरणत्वात् तज्जासखंडोपाधतिरिक्तपरा
र्यस्यैव स्वरूपतोऽवच्छेदकानभ्युपगमादिस विपरान्तं । महानसीयत्वविशिष्टवृद्धिमान्धमात् ॥ न हंदिमान् रंदिसे
गोदिसारावतिआसिवाएणाययथाक्तविव क्षायाआवशेकत्वेतत एवात्राप्यव्याप्तेर्निरासात् स्वरूपतं पृथिवीत्वज
लात्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितापांड्य तव्याप्यजातित्वविशिष्टयप सावच्छेदकता कत्वाभात् ॥ नैवैव विक्षणे घ्राण
ग्राह्यगुरुगवर पृथिवीत्वादिसौक्ष्म्येन घुसमनियतगुरु रूपेण साध्यातापामव्याप्तिः स्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकत्व
स्यैवभवतिलघुधर्मगुरुवभावेन घ्राणग्राह्यगुरुत्व निष्ठावच्छेदकत्वप्रसिद्धेः लाघवाद्बन्धत्वस्यैवप्रतियोगिताव
च्छेदकत्वात् ॥ अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वप्रवेशे सत्तावान्जातेरित्याहवेवाव्याप्तिः विशिष्टसत्तालाघवच्छि
न्नप्रतियोगितापा अनतिरिक्तवृत्तित्वात्सत्तात्व देरितिवाच्यं लघुसमनियतगुरु रूपेण साध्यातापामन स्पत्वात्
त एवगुरुधर्मोर्नैकरणातावच्छेदकः तन्निष्ठपर्यासावच्छेदकत्वप्रसिद्धातेन रूपेण व्यापकत्वविरहत्वं ॥ पयोक्त
व्यापकतायाश्चकारणानोद्यतकत्वात् ॥ अमथागुरुधर्मरूपेणापि व्यापकत्वेका पर्यायवृद्धिर्न पूर्वत्वव्यापकताव
च्छेदकान्यथासिद्धनिरूपकधर्मस्यैवकारणातावच्छेदकतयागुरुधर्मस्यापि कारणातावच्छेदकत्वे पि कंबुजीवादिमा
१ दत्वायतेः गुरुधर्मस्य कार्यतावच्छेदकत्वं तु तत घटितव्याप्त्यस्य गौरवेण कार्यतापदार्थत्वविरहात् ॥ वस्तुतस्तुल्यधुसमनियतगुरुधर्मस्यैव

विशिष्टसत्तालाघवच्छिन्नप्रतियोगितापा अनतिरिक्तवृत्तित्वात्सत्तात्व देरितिवाच्यं लघुसमनियतगुरु रूपेण साध्यातापामन स्पत्वात्

नास्तीत्यबाधितप्रतीतिः प्रतिपोगितायाः अवच्छेदकत्वम् । तेन हितप्रतीतिस्तस्मात्प्रयोगिका भावमात्रं विषयः । तथा विध
यत्किंचिद्यत्किंचित्पितादृशप्रतीत्यापत्तेः । गुरुधर्मस्पर्कारणतान् । वच्छेदकत्वे चावश्यपक्षयुनियतपूर्ववर्तिसहभावादिवत्
गेरवस्पर्गिस्वातंत्र्येणान्यथासिद्धिसंवादकत्वात् ॥ यद्वाकार्यो व्यवहितपूर्वत्वव्यापकतावच्छेदकमथासिद्धिरूपकधर्मस्यै
वनकारणतावच्छेदकत्वमपि तु तादृशधर्मवत्त्वरूपस्यातिरिक्तत्वं इदं पदार्थरूपस्याकारणत्वस्य स्वरूपसंबन्धविशेषपावे
च्छेदकत्ववत्तदवकारणतावच्छेदकत्वं ॥ तथा च लघुसमनियतगुरुधर्मस्य प्रतीतिवत्ताद्भावप्रतिपोगितायाः स्वरूप
संबन्धरूपावच्छेदकत्वेपि यथोक्तं रूपायाः कारणतायाः स्वरूपसंबन्धरूपावच्छेदकत्वविरहादेवनकारणतावच्छेदकत्व
नचेवंदं इति तद्वैलुधर्मस्पर्गिकारणतायाः तादृशवच्छेदकत्वे मानाभावात् । कारणतावच्छेदकधर्मवत्त्वेवकार
रणतारूपत्वेन दं त्वस्यैवकारणतारूपतया स्वस्यैवत्वावच्छेदकत्वा संमकोचेति वाच्यं दं त्वेन दं कारणमिहादिप्रतीति
रेवमानत्वात्प्रतीतिवत्तात्स्वस्यापि धर्मांतरविशिष्टत्वावच्छेदकत्वाच्चेत्येवास्तान् ननु तथापि संभवः वहिमान् धर्मादि
स्यादौ धर्मादि संमानाधिकरणवद्वाद्यमोमान्भावप्रतिपोगितायाः तादृशसमवायादियत्किंचित्संबन्धावच्छिन्नवद्वादि
सामान्यान्तताभावप्रतिपोगितायाश्च तादृशप्रतिपोगितां नर्गततया वहिमायवच्छेदकत्वात्तच्च साध्यतावच्छेदकसंब

चि-टी- धावच्छिन्नत्वेन प्रतियोगिता व्यक्तयोर्विशेषणीया। ~~सावच्छेदकसंबंधेनेति स्थाने साध्यतावच्छेद~~
 कसंबंधेनेति वाचक्यमिति वाच्यं। तथा सति कालिकसंबंधेन घटादेः साध्यके काल परिमाणादिहेताव्याप्यतेः तत्र
 ४० व सौष्ठवं दकसंबंधेन स्वावच्छेदवच्छिन्नासंबंधिनिरुक्तहेतुसंबंधिकायाः साध्यतावच्छेदककालिकसंबंधावच्छिन्नप्रतियो
 गितायाः साध्यतावच्छेदककालिकसंबंधेन स्वावच्छेदकावच्छिन्नसंबंधिनिरुक्तहेतुसंबंधिकाया प्रतियोगिताया प्रत्याप्र
 सिद्धत्वात् निरुक्तहेतुसंबंधिने महाकालस्य कालिकसंबंधेन च तिमन्मावस्ये गधारत्वात् न च कालिकसंबंधावच्छेन्नगगना
 घभावप्रतिपोगितैव तादृशी प्रसिद्धा तस्याः स्वावच्छेदककालिकसंबंधेन स्वावच्छेदकगगतत्वाद्यवच्छिन्नासंबंधं धित्वस्य
 हेतुसंबंधिनि महाकाले सत्वात् महाकालस्य गगनाद्यसंबंधित्वादिति वाच्यं। कालिकसंबंधेन गगनैरुत्तित्वे महाकाले
 स्य कालिकसंबंधेन गगनादेरपि संबंधित्वात्। तेन संबंधेन गगनादेरवन्तित्वे तु तेन संबंधेन गगनत्वाद्यवच्छिन्नसंबंधे वा प्र
 सिद्धमित्युभयथापि कालिकसंबंधावाच्छिन्नगगनाद्यभावप्रतियोगितामादाय प्रसिद्धसंभवारं किंच यद्वान्नित्यत्वा
 नत्वादिसादो विषयितासंबंधेन घटादि साध्यके विषयितासंबंधावच्छिन्नगगनाद्यभावप्रतियोगितामादाय प्रसि
 द्धिसंभवे विषयितया गगनादेरपि नित्यत्वात् सत्वादिति। नैवं। स्वावच्छेदकसंबंधेन स्वावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकर
 १ सामान्यासंधिनिरुक्तहेतुसंबंधिकप्रतियोगिता सामान्ये साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नयद्गमनिष्ठपर्यायावच्छेदकत्वोभयभावः तेषां

ग
 १७

एष विवक्षितत्वात् ॥ इत्येव घटवान्कालपरिमाणदिसादौ समवायादि संबंधवच्छिन्नघटाद्यभावप्रतियोगिताकारा
 येव प्रसिद्धिः एतेन घटत्वाभाववान्पटत्वादिसादावव्याप्तिः घटात्त्वसम्मानाधिकरणसंगोत्वाभावादेर्घटत्वाभावनिवृत्ति
 त्रिपोगिताया घटत्वाभावात् ॥ घटवच्छेदत्वात् ॥ अभावाधिकरणकाभावप्रतियोगिकाभावस्याधिकरणस्वरूपानु
 त्तिरेकितया गोत्वाभावादिनिवृत्त्यटत्वाभावादिभेदसंगोत्वाभावादिरूपत्वेन घटत्वाभावस्यापि गोत्वाभावादिप्रतियोगि
 त्वाव्यक्तेः घटत्वाद्यभावत्वावच्छेदत्वेपिसाध्यतावच्छेदसंबंधवच्छिन्नत्वाभावेनोभयाभावसत्त्वात् ॥ अथैवमपि घटवान्
 नित्यज्ञानत्वादिसादौ व्यतिपातकविषयितारिसंबंधेन साध्याया मव्याप्तिः तादात्म्यातिरिक्तव्यतिपातकसंबंध
 मात्रस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन तत्र साध्याया तावच्छेदकसंबंधवच्छिन्नत्वस्याप्रसिद्धत्वात्परिचरत्युपनिपातकवि
 षयितारिसंबंधस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेपि यदवज्ञानात्पेनाभावादेः प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकत्वमस्मै
 वेत्यभावप्रतियोगितावच्छेदकतायामेव तद्वच्छिन्नत्वं प्रसिद्धमित्युच्यते तदापि व्यतिपातकविषयितारिसंबंधेन साध्या
 तार्या घटवत्ज्ञानत्वादिसादावव्याप्तिः व्यतिपातकसंबंधस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन तान्नत्वसमाभाधि
 करणभावप्रतियोगिताया विषयितारिसंबंधवच्छिन्नत्वघटत्वाद्यवच्छिन्नत्वोभयाभावसत्त्वादिति चेन्न ॥ व्यतिपातक
 ५ दूतप्रतियोगिताव्यक्तेः स्वावच्छेदकतादात्म्यसंबंधेन स्वावच्छेदकावच्छिन्नासंबंधितस्यापि हेतुसंबंधिनिसत्त्वाच्चेति प्राच्यं

पुरामव्यपास्तं न सति यो गिता

संबंध वत्त्वनिर्णायक संबंधस्याप्यभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वानेनैव सपितादात्म्यसंबंधेन सध्मता पांघरोद्भवत्वा
 दित्यादावतिव्याप्तिः मूलेन कृतक्षणाकांक्षेऽसंभाव्यवयवसत्त्वेन अत्यंतभावनिरूपितप्रतियोगिता पाएवल क्षणघटकतया
 तादृशप्रतियोगितासामान्यतादात्म्यसंबंधावच्छिन्नत्वघटत्वावच्छिन्नत्वोभयाभावसत्त्वादिति वाच्यं॥ असंताभावत्वस्य प्र
 वेशप्रयोजनविरेहेणानुपादेयत्वात्॥ ननु तथापि संयोगादिसंबंधेन द्रव्यत्वादिसाध्यके इयं पृथिवीत्वादित्यादावति
 व्याप्तिः संयोगसंबंधावच्छिन्नद्रव्यत्वाभावनिरूपितप्रतियोगिता यक्तेः स्वावच्छेदकसंबंधेन स्वावच्छेदकावच्छिन्नसंबंधि
 नोऽप्रसिद्धः किंत्वभावांतरीयप्रतियोगिता यक्तपणवत धातवसंयोगसंबंधावच्छिन्नत्वद्रव्यत्वत्वावच्छिन्नत्वोभयाभा
 वसत्त्वादिति वाच्यं॥ तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यत्वेनैव तन्निरासस्तसाध्यातावच्छेदकसंबंधेन तदवच्छिन्नसंबंधिनिहेतु
 तावच्छेदकसंबंधेन संबन्धित्वस्य तदर्थत्वात्॥ साध्यातावच्छेदकसंबंधहेतुतावच्छेदकसंबंधयदितिसाध्यसामानाधिकर
 ण्यज्ञानसंबंधातेण साध्यसामानाधिकरण्यज्ञानेन चानुमित्यनुदयात्॥ तादात्म्यादिवत्त्वात्॥ यामकसंबंधेन साध्य
 त्वहेतुत्वेनाप्यसिद्धारण्यधिकरणत्वेन नित्यं॥ मपहाय संबंधित्वे प्रवेशः ननु तथापि व्यापकतां सारण्यं ल
 तिव्याप्तमेव स्वावच्छेदकसंबंधेन स्वावच्छेदकावच्छिन्नसामान्या संबंधिनिरुक्ते हेतुसंबन्धिकप्रतियोगितासामा

७ ज्ञानमनुमितिहेतुः ननु समवायादिसाक्षात्संबंधेनेत्यभ्युपगमात् धूमत्वादेस्तत्संबंधतावतदा श्रवणवृत्तित्वसंबंधेन रास
 न्येसाध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नत्वपदमपवासीच्छेदकताकत्वोभयाभावस्तद्वर्मावच्छिन्नत्वे वा यकत्वमित्येव व्यापक
 तात्त्विकपरमिति वाच्यं साध्यतावच्छेदकसंबंधेन संबन्धित्वे सती सनेनापि व्यापकतात्त्विकविशेषणत्वात्साध्यतावच्छेदक
 दकसंबंधाप्रपञ्चित्वेन व्यापकतावच्छेदकधर्मावाविशेषणीयः तेन इत्युक्तादेः संयोगसंबंधेन प्रमेयत्वादित्येव
 यितीत्यादि व्यापकताभ्युपगमेऽपि न क्षतिः न च प्रतियोग्यसामानाधिकरण्ये हेतुतामानाधिकरण्यसाध्यसामानाधिक
 रण्यहेतुषु सर्वत्रैव संबन्धित्वस्यैव प्रवेपोः धिकरणवृत्तित्वयोरप्रवेशात्संयोगेन गगनादईत्युक्तादि व्याप्यत्वे एधि
 वीत्यादेः संयोगेन गगनादित्याप्यत्वेऽप्यत एधि वीत्याधिकरण्ये संयोगेन गगनाभावसत्त्वेऽपि तस्य संयोगेन तदीयप्रतियो
 गितावच्छेदकावच्छिन्नसंबन्धित्वाहितिवाच्यं ॥ इष्टत्वात् न चैतावता धर्मादिव्यापकतावच्छेदकवद्विधावच्छिन्नसंयोगि
 संयोगित्वादेरेव वा ॥ सितेऽपि वासितेनादशप्रतिपेगित्वस्य समवायसंबंधेन एसभावात् न चैतत्कारकादपि वद्विधनुमिसा
 यन्तिः न्यायनयेनिर्धर्मितावच्छेदकक व्याप्यत्वपरमशस्याप्यनुमितिहेतुत्वात् न चैषापत्तिरसंभलिंगकस्यनुमिते
 व्याप्यशेषं न परमशर्जन्यत्वं निपमादित्वेन ॥ तादृशसंयोगित्वादिरूपे व्याप्तेः स्वघटकीभूतधूमत्वादिसंबंधेनैव
 धेन तद्वत्तन्मादनुमितिरेष्यता एव केचित्तु तादृशसंयोगिवृत्तिधूमत्वादिकमेव व्याप्तिः ननु तादृशसंयोगित्वादित्वात्
 तादृशसंयोगिवृत्तिधूमत्ववदसंभवान्यवतइति न परमशर्दानुमितिरेष्यत एवेत्याहुः ॥ तदसत्ताद्यवाद्दूमत्वादि
 ५ दैव्यभिचारिरूपिसत्त्वात् रासभासो समवायेन तद्वत्तायशमर्शात् धूमव्यापकव्यापकवद्विसमानाधिकरण्यसंभ

प्रत्येकं नैधमत्वसंबंधे ५

[illegible]

त्वादिति चेन्न। कपिसंयोगादेरग्राप्यवन्नित्वेऽपि तत्संबंधिताः

[illegible]

वृत्तेरत्यन्ताभावस्याव्याप्य ३

रवच्छिन्नवृत्तिमान्योऽभावस्तत्प्रतियोगितासामान्यसाध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नत्वयद्वैतमप्यप्रावच्छे
 दकसोभयाभावस्तद्वर्मावच्छिन्नसामानाधिकरणमेव व्याप्तिर्वक्तव्या। इत्येवाव्याप्यवृत्तिसंबंधित्वाव्याप्यवृत्तिमद
 यो-योभावयोरव्याप्यवृत्तित्वेऽपि न सतिः वृत्तिर्याभावीपविशेषणताविशेषसंबंधेन वक्तव्येति न सत्तावानजा
 तेरित्यादौ समवायसंबंधावच्छिन्नसत्तासामान्याभावादेर्विषयित्वाप्यव्याप्यवृत्तिसंबंधेन ह्यधिकरणज्ञानादेव
 त्तमानत्वेऽपि न सति। अतस्तत्ताभावात्तस्याभावयोरभावस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकस्वरूपः कित्वतिरिक्तः तेन घ
 र्त्वात्तत्ताभाववान् घटाभ्यामभाववान्वाद्यत्यादिसादोनातिव्याप्तिः। यद्वैतमिदं हेतुसंबंधिनिश्चावच्छेदक
 संबंधेन स्वावच्छेदकावच्छिन्नसंघट्टनिरूपितवृत्तिमत्तानिरूपितप्रतियोगितासामान्यसाध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छि
 न्नत्वयद्वैतमप्यप्रावच्छेदकसोभयाभावस्तद्वर्मावच्छिन्नसामानाधिकरणमेव व्याप्तिः स्वपदप्रतियोगितावरपरं॥ प्रथमसप्तमं
 तं वृत्तिविशेषणं॥ इत्थं च संबंधविशेषणवत्सर्वविषयण्यपि न सतिरिति प्राहुर्नैतत्तद्वैतमप्यप्रावच्छेदकसोभयाभावस्तद्वर्मावच्छिन्नसामानाधिकरणमेव व्याप्तिः स्वपदप्रतियोगितावरपरं॥ प्रथमसप्तमं
 माहिसाहाय्यव्याप्तिः संयोगावच्छिन्नतत्तद्वृत्तितावच्छिन्नप्रतियोगिताव्यक्तीनामेव तादृशप्रतियोगितासामान्य
 तर्गतानां साध्यतावच्छेदकसंयोगसंबंधावच्छिन्नत्ववद्वैतमप्यप्रावच्छेदकसोभयाभावस्तद्वर्मावच्छिन्नसामानाधिकरणमेव व्याप्तिः स्वपदप्रतियोगितावरपरं॥ प्रथमसप्तमं

१ त्ववृत्तिर्याभावीपविशेषणताविशेषसंबंधेन वक्तव्येति न सत्तावानजा
 १ तावच्छेदकसामान्यमेव अन्यथाऽभावप्रतियोगितावच्छेदकमेव तत्तस्यात् तथा च वद्वैतमान्धूमादि १

विज्ञेयमात्रानां विशेषधर्मवच्छिन्नप्रतियोगि १

40

[illegible]

छिन्नप्रतियोगिता नाम पितृदृष्टित्वत्वं यत्किंचित्स्वावच्छेदकावच्छिन्ना संवंधी भवत्येव धर्मसंवंधीत्यव्याप्तिर्दुर्वा
 रेवेत्यत आह धर्मवतीति पृथगेवेत्यंतमेकोपेयः इत्यप्रतीतेरिति । इति वदित्वा वच्छिन्नप्रतियोगिताकभा वत्त्वविशे
 ष्यतावच्छेदककर्मवदित्वप्रकारकप्रतीतेर्धर्मवदित्ववदित्वा वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वोभयोश्चावयवार्थत्व
 धर्मत्वयोरेकतेरित्यर्थः ॥ वदित्वा वच्छिन्नप्रतियोगिताकानां तत्तद्वदित्वा वच्छिन्नाभावानां सर्वेषामेव धर्मवदित्वादिति
 भावः सामान्या वच्छिन्नप्रतियोगिताकवदित्वा वच्छिन्नप्रतियोगिताकः पृथगेवेतत्तद्वदित्वा वच्छिन्नप्रतियोगिता
 का इति रिक्त एव । न च तत्प्रतीतेरवच्छेदार्थवदित्वा भावो विशेष इति मत्वमप्रमात्वं चेति वाच्यं । तथापि पावद्वयं पदं ॥ ५ ॥
 वृत्तीति प्रतीतिवत् प्रमात्वभ्रमत्वापत्तेर्दुर्वारत्वात् । एतेन स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबन्धेन वदित्वेव वदित्वा वच्छिन्न
 प्रतियोगिताकत्वसंबन्धेन वदित्वा व्यासज्यवृत्तिः तच्च तेन संबन्धेन विशेषाभावकुरएव पर्याप्तं इति । न तु प्रत्येकाभा
 व इति तत्प्रतीतेर्धर्मत्वं अप्रमात्वं चेत्पि रिक्तं । तथापि पावत्वस्य व्यासज्यवृत्तित्वेऽपि पावद्वयं पदं वृत्तीति प्रतीति
 वत्तत् प्रतीतिः प्रमात्वभ्रमत्वापत्तेर्दुर्वारत्वात् । न च वदित्वा वदित्वा भावाधिकरणवदित्वविशेषाभावस्तत्र वि
 शे ष्यतया भ्रमत्वं अप्रमात्वं चेति वाच्यं । विशिष्टं तस्य तत्रानुसंधेयत्वात् तद्वदित्वेऽपि विशेषस्यानतिरिक्तपागुलेगुण

त। गुणो गुणकर्म स्वविशिष्टस्येति आधे पतो ह्येव प्रतीतिश्च प्रमेवत येन पि धर्मवान् वद्वि सामान्याभाववानि
 निप्रतीतिर्न प्रमातृत्वं ह्यभावाभावमेव वद्वि तावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेपि तेषां तदवच्छिन्नाधारतायाश्च सवति विर
 हातद्धमवति वद्विर्नास्तीत्याधे पतो ह्येव प्रतीतिश्च प्रमेवतनुभ्रमः इति वाच्यं। अनुभवापलापान् एवमनुभवा
 यलाये एकस्यैवाभावस्य घटपरगोसाश्रयसकलप्रतियोगिकत्वस्य सुबचतया अभावमात्रेभेदविलोपाप
 न्नः घटगन्धरसामान्याभाववानिति प्रतीतिर्न प्रमा घटवति घटसामान्या भावत्वावच्छिन्नाधारतायैव घटवति घ
 टो नास्तीत्याधे पतो ह्येव प्रतीतिश्च प्रमा भवत्येवति क्रमेणानुभवापलापस्य सर्वत्र सुकरत्वादिति भावः। के
 वितुविशेषाभावेन तेषु सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंवेधकल्पनामपेक्षलाघवादतिरिक्तेकाभाव
 एव तत्संवेधः कल्प्यते। न च तथाप्यनंतधिकरणेष्वतिरिक्ताभावस्य संवेधकल्पनमिति तुल्यमतिरिक्ताभावस्य
 क तत्र सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंवेधस्य च। त्वनं पुनरधिकमिच्छां। अतिरिक्ताभावस्यानेताधिक
 रणेषु संवेधकल्पनायाः कलमुखत्वादित्याहुः तदसत् अणुरपीति न्यायेन कलमुखगौरवस्यापि देशत्वात् किंच
 सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य संवेधः किंतस्य स्वरूपोऽतिरिक्तोऽग। आद्यतवापि कल्पत्वात् अतएव न

ताविर

सन्तथापि विशेषणताविशेषरूपस्य संबंधसाधारणस्यैकत्वेन न चापेक्ष्यतात्। एतेनानेतविशेषाभावे
 घुघटेनास्तीत्यादिप्रतीतिविषयताकल्पना मपेक्ष्यलाघवादेकस्मिन्नेवातिरिक्तैकाभावएवतद्विषयत्वंकल्प्यत
 रस्यपिनिरस्तंअतिरिक्तोत्तरकल्पनस्यापिकरणसंबंधकल्पनंचापेक्ष्यानंतविशेषाभावेघुघटेनास्तीत्यादि
 प्रतीतिविषयताकल्पनायाएवलघुत्वात्विषयत्वस्यज्ञानविषयपोरुभयरूपत्वेसर्वज्ञानसाधारणानतिरिक्त
 त्वेवोभयथेवतस्यतवपिहस्तत्वाच्च। प्रांचोमैथिलास्तमस्यादिप्रतिबंधकप्रतियोगित्वैतद्विशेषाभावानां वत्
 दाहदिकार्यप्रतिकरणात्कल्पनामपेक्ष्यलाघवादेकाभावएवतरकारणातयाकल्प्यतेत्याहुःतदथसन् ए
 तावताप्रतिबंधकीभूताकांयस्यामतिरिक्तैः सामान्याभावमन्येषामतिरिक्ताभावसिद्धौमानाभावात् किंच
 कारणात्कारणातावच्छेदकधर्मवत्तच्चप्रकृतेमणिताद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमेवतथाचानंतविशेषाभा
 वेष्टमणिताद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वकल्पनेगौरवमित्येवफलितंतच्चाक्षरीसैवदूषिते॥ अन्येतुश्चैषभविशे
 षादिरूपोतेजकानंतविशेषाणांमर्यादिनिष्ठाहृदिप्रतिबंधकतावच्छेदकत्वकल्पनामपेक्ष्यलाघवादेकएवतस्म
 न्तियोगिकसामान्याभावहात्मप्रतियोगितावच्छेदकतयाकल्प्यतेत्याहुः सामान्याभावस्यातिरिक्तत्वेप्रकृतमपुक्ति

अभिधाययुक्ताभासांतरमाह अनेयेति । यदिलाघवात्तनद्वाइत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावएववदित्वावच्छि
 न्नप्रतियोगिताकर्तृदेत्यर्थः तुल्ययुक्तातद्व्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावानामेवरूपत्वावच्छिन्नेप्रतियोगिताका
 भावतयेति शेषः । सकलप्रसिद्धरूपाभाववति । वायुः पृथिवीरूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववान् जलरूपत्वा
 वच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववान् तेजोरूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववाश्चेति सकलप्रसिद्धरूपाभावानां निर्णये वायुः पृथिवीरूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभ्यामाभाववान् जलरूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताका
 भ्यामाभाववाश्चेति सकलप्रसिद्धरूपवदभ्यामाभावानां निर्णये चेत्यर्थः बापाति । अपचरूपतदभावविशेषाकोवा
 युविशेषणकः विरुद्धयोरेकधर्मिसंबंधावगाहिज्ञानस्यैव संशयपत्वान्नतुविरुद्धोभयप्रकारितापिनियताद्वितीयस्तुरूप
 तद्वत्स्येभ्यामावकोरेकोवायुविशेष्यकरतिनाभेदनिश्चितत्वादिति निश्चितत्वेन संशये कोरित्वासंभवादिति स्ति
 त्वासांभ्यामावस्पर्शानंगीकारादित्यर्थः तथाचातिरिक्तसामान्याभावान्भ्युपगमे संशयविषयोऽभावएवदुर्लभद
 तिभावः मद्यापिवायोरूपेनवेति संशयरूपाभावनिश्चयेनविरोधितुंरूपतदभावा न्यतरविशेष्यकाधेयतासंब
 धावच्छिन्नवाद्यभावनिश्चयएवविरोधीतथाप्यधिकरणेततदभावान्यतरनिश्चयोपितदभावोभयविशेष्यकाधे

रूपासं

या

पताप्रकारकसंशयविरोधी। त्वमिप्रायः वायुः रूपवान्तरभाववान्तेति वापुर्विशेष्यकसंशयएवतात्पर्यः।
 एतच्चापानतः विशेषाभावात्तत्तद्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वेन निश्चितत्वे विरूपत्वावच्छिन्नप्रतियोगि-
 ताकाभावत्वप्रकारेण संशयविषयत्वं समवार। तेनापि रूपेण विशेषाभावात् निर्णीयतया संशयस्य सामान्याभावा-
 तिरिक्तत्वादिनामप्यसिद्धत्वादिति धेयं। शेषमस्मत्कृतसिद्धांतरहस्यः नुसंभेयं पदेत्यादिसंशयहेतुमिमत्तपर-
 कविसंयोगी एतत्वादित्यादावव्याप्तिवारणाय प्रतियोगिव्यधिकरणेति स्वयमर्थस्य हेतुर्विशेषणं। तदर्थ-
 श्च प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वं। ननु तथापि वृद्धिमान्धूमात्तरूपवानप्येव वीत्वादित्यादिना व्यक्तिकसाध्य-
 केऽव्याप्तिः चालनीयन्यायेन सर्वेषामववन्त्यादीनां हेतुसमानाधिकरणात्तत्ताभावप्रतियोगित्वात् सत्तावा-
 नूद्यत्वादित्यादिना। एकव्यक्तिसाध्यकेष्वव्याप्तिश्च। हेतुसमानाधिकरणविशिष्टाभावद्वित्वाद्यवच्छिन्ना-
 भावप्रतियोगित्वात्सत्तादेः। पुराकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तावान्जातेः भूतत्वं मूर्तत्वाभेदपवान्मूर्तत्वादित्या-
 दावव्याप्तिवारणाय प्रतियोगिव्यधिकरणयत्नेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नव्यधिकरणत्वस्यावश्यपविव-
 द्यणीयत्वादिति चेन्न॥ अप्रतियोगिपदस्य तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नपरत्वात्।

नचैवैषं स्माह भद्रः तत्र तादृशप्रतिपोगिता ननु चेदकवद्वि-
हिसामान्यधर्मसामान्यपौर्वाभिः अतएववद्विचरूपेण योगोलकीपवद्विधियाप्यरस्युक्तमिदानींतु तादृशप्रतिपोगि-
तानवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नततद्विहिनोसमंततद्विसामानाधिकरणपवद्विलरूपेण ततद्विहिनतद्विमवाच्योभिः
वद्विलरूपेण योगोक्तकीपवद्विधियाप्यनधर्मः इत्येवविशेषादभ्यस्तं वैश्वेदितिदिक्। नचेतस्वरूपपक्षे इत्यत्वत्वा-
द्यवच्छिन्नविधेयिकाद्येदम्यत्वानित्यादिरूपेवाच्युमितिः सर्वत्र स्यात्। ननु कदाचिदपि स्वरूपतो इत्यत्वादिविधेयिका-
द्येदम्यमित्यादिरूपा एतयोर्हयोरेव साध्यतावच्छेदकघटितत्वात्। नवसाध्यतावच्छेदकघटितत्वेप्येतयोरेवज्ञाने इत्यत्व-
त्वाद्यवच्छिन्नविधेयकानुमितौ स्वरूपतो इत्यत्वादिविधेयकानुमितावपि हेतु इत्यत्वत्वाद्यतिरिक्तानवच्छिन्नइत्यत्वादिर-
विधेयताकानुमितित्वे स्य वकार्यतावच्छेदकता इतिवाच्य-तथा सति इत्यत्वयनुमितेर्निपमतो द्विविधविषयतापत्तेः
इत्यत्वत्वादिघटकतया स्वरूपतो इत्यत्वत्वादिविशिष्टबुद्धिजनकीभूतस्वरूपतो इत्यत्वज्ञानस्यापि सर्वत्र सत्तादिति च
न स्वरूपतो इत्यत्वादिविधेयकानुमितेर्गमिदं घटे इत्यत्ववानित्यादिरूपा या एव इत्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नविधेयताकानु-
मितः सर्वत्राभ्युपगमात्। एतदस्वरूपेनैववाऽभ्याभावागर्भ-क्षणान्तरमाह यत्सामानाधिकरणेति प्रत्यक्षेण

भिन्नतपः पदं न भवति पदधिकरणं न भवति यत्तद्वत्साध्यपरं वह्निमान्धमादिद्वयत्वादि सादृश्येन अधिक-
 रणो धर्मावपवदो वच्चारिमतोऽन्यायाभावस्य वृत्तावपि नार्थमिति न वाद्व्यंगुणकर्मान्तरविशिष्टसत्तादिसादृश्य-
 ताद्यधिकरणगुणोद्भवत्वादिति नान्याभावस्य संसर्गप्रवृत्तिः तादात्म्यादिरूपनियामकसंबन्धेन हेतुतोपा-
 मव्याप्तिवाराणां पाधिकरणत्वं न पश्य संवधित्वप्रवेशः वर्तमानत्वं विशेषणताविशेषसंबन्धेन साध्यप्रतियोगिकाभाव-
 निसाधीपप्रतिपेक्षितत्वेन हेतुत्वमतरवच्छेदकसंबन्धेन वाप्राप्त्येन सत्तावानुज्ञातेरिसादृश्येन अधिकरणज्ञानादौ विष-
 यित्वकालिकविशेषणत्वेन वाप्राप्तिसंबन्धेन सत्तादिमदन्योन्याभावस्वरत्तावपि नार्थमिति परिचयवक्ष्यमाणं प्रतीति-
 यो गिभिन्नत्वं निरुक्तं हेतुसंबन्धिनः प्रतियोग्यनिरूपितत्वं वातद्वर्तमानत्वस्य विशेषणमुपादीयते तदा तद्वर्तमानत्वं
 येन केनचित्संबन्धेनैव प्राप्त्येन तु संबन्धविशेषो निवेशनीयः वह्निमान्धमादिद्वयत्वादि सादृश्येन चान्यादिमतः
 संयोगादिसंबन्धेन सत्ताभावस्य हेतुसमाप्ताधिकरणत्वादसंभववारणापान्योन्याभावत्वं निरूपितप्रतियोगितालाभा-
 र्थमन्योन्यपदेयथा श्रुतेऽसत्ताभावस्यापि साक्षिन्भेदात्मकतयाऽन्योन्याभावत्वेन तदोपपत्तादवस्थ्यात् ननु तथा
 पि वह्निमान्धमादिसादृश्येनैव साध्यायकीनां बालनीयमापि निरुक्तं हेतुसमानाधिकरणस्य तदधिकृत्योपपत्ति-

न्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावप्रतियोगि त्वान्नादृशबासज्यवनिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावस्य
 प्रतियोगित्वाच्च संभवः नूवनिर्मुक्तहेतुसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकं यं स्यात्तद्वेन समं समाना
 धिकरणमिति वाच्यं तथापि बहुमान्धूमात् सत्तावान्जातेरित्यादेव ह्यारेः निरुक्तहेतुसमानाधिकरणतत्तदधि
 करणवदित्वविशिष्टवद्वादिमत्तावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावस्य बहुघटोभपाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताव
 छेदकत्वेनासंभवाद्दवस्थान् अथानवच्छेदकत्वं पर्याप्त्याख्यसंवेधेनावच्छेदकताशून्यत्वं नक्तथापि बहुमान्
 धूमादित्यादेवालनीयमोपनसर्वेषामेव साध्यवर्त्तनीनासाधनसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदक
 तापर्याप्त्यधिकरणत्वादित्यादिर्वैवेति वाच्यं जासु खंडोपाध्यतिरिक्तस्य स्वस्वतोऽभावप्रतियोगितानवच्छेदक
 तयावत्त्वादेरवच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणत्वाभावादिति चेन्न सत्ताव्याप्यजाते मत्वादित्यादेस्तथाप्यप्यसंः सर्वासांमेव
 सत्ताव्याप्यजातीनां स्वरूपतः साधनसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणत्वात्तदुक्त
 कर्मन्यत्वाविशिष्टसत्तावान्जातेरित्यादेव तिव्यासेश्च सत्तापाः पर्याप्त्याख्यसंवेधेनादृशवच्छेदकताशून्यतयाविशि
 ष्टसत्तापाः अपि न थात्वात्। विशिष्टसत्तापासत्तानतिरेकित्वात्तमहानसीयबहुमान्धूमादित्यादेव तिव्यासिश्च जा

निमातृजाति

चिन्ता ३ स्वपर्यायसंबन्धेन साधनसमानाधिकरण्यान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छेदकतात्वस्य कदाचिद्व्यसंभवात् सत्ताव्या
३ व्यजातिमान्जातिमत्त्वादित्यादौ सर्वासांमेव सत्ताव्याप्यजातीनां स्वरूपतः साधनसमानाधिकरण्यान्योन्याभावप्रतियोगिता

५५ तत्परवैरोपाधनिरिक्तधर्मस्वरूपतोऽनवच्छेदकतयामहानसीय वद्भेदरपि पर्यायात्संबन्धेन तादृशवच्छेदकता
श्रुतत्वात् एतन्निरुक्तहेतु समानाधिकरण्यान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकतायाः पर्यायनधिक
रतापत्साधनावच्छेदकतद्विच्छिन्नसमानाधिकरणपविवक्षितमतेनासेनवः संद्वेनोवहित्वादेः साधनावच्छेदक
त्वपिसाध्यतावच्छेदकीभूत सत्ताव्याप्यजातिस्वरूपेणानवच्छेदकत्वादित्यपिनिरस्त इत्यत्र व्याप्यजातिमहा
नद्वयसमवापित्वादित्यादिना नाजातिस्वरूपेणावच्छेदकस्थलेऽप्यसंभवात् साधनावच्छेदकीभूतानां स
र्वेषामेव पर्यायवत्त्वत्वादिरूपाणां इत्यत्र व्याप्यजातीनां चालनीन्यापेन साधनसमानाधिकरण्याप्यथिवी
त्वजलत्वादिसद्व्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्यायधिकरणत्वात् गुणकर्ममत्वविशिष्टसत्तावान्जा
तेरित्यादावतिव्यासेश्च सत्तात्वस्य पर्यायात्संबन्धेन तादृशप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकत्वश्रुततया सा
ध्यतावच्छेदकस्य विशिष्टसत्तात्वस्यपि तयात्वात् विशिष्टसत्तात्वस्य सत्तात्वाननिरिक्तत्वात् महानसीयत्वं
विशिष्टवद्विमान्धुमारित्यादावतिव्यासेश्च बहिवत्पर्यायसंबन्धेन तादृशप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकत्व
श्रुततया साध्यतावच्छेदकस्य महानसीयत्वविशिष्टबहिवत्स्यपि तयात्वात् विशिष्टवद्वित्वस्य बहिवत्त्वाननि

इ साध्यव्यक्तिपरं बहिर्मान्धमात् रूपवान् पृथिवीत्वात् इत्यादिचिद्विद्वत्तिसाध्यकं चालक्ष्यमेव जात्यखंडोपाध्यतिकृतस्य

अथ

रिक्तत्वात्तदंदिमान्दंसंयोगरित्यादावतिव्याप्तेऽज्ञातानिरिक्तपदार्थस्य रूपतोऽनवच्छेदकतासाध्यतावे
च्छेदकीभूततद्व्यक्तैः यथा साध्यसंबन्धेन तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वमन्यत्वात् अस्यापि साध्यतावच्छेदक
घटितत्वेन स्वरूपतोऽव्यक्तादिविधेयकानुमितेरेतज्ज्ञातादप्यसंभवापत्तेः श्रुमैत्रायत्रहिसरूपतोऽव्यक्तादेः साध्यत्वेन
तु साध्यतावच्छेदकं किमप्यस्तितेनिरुक्तसमानाधिकरणान्याभ्याभावतनिरूपितप्रतियोगितासामान्यपदश्चिक
रणात्वनिष्ठपर्याप्तवच्छेदकताकत्वाभावस्तत्सामानाधिकरणं पदस्वरूपतस्तस्य व्याप्तिरिति विवक्षणीयं यत्पदं स्वरू
पतोऽव्यक्तानुपगमादिति नाव्याप्तिः न च गणाकर्मात्मत्वविशिष्टसत्तावानुज्ञातेरित्यादावतिव्याप्तिः विशिष्टसत्ता
याः सत्तानतिरिक्तत्वेन सत्ताया एव साध्यताया तदधिकरणत्वपर्याप्तवच्छेदकताकत्वाभावस्य जातिमन्निष्ठान्यो
न्याभावप्रतियोगितासामान्यसत्तारिति वाच्यं नास्योदेविशिष्टसत्तात्वरूपेण सत्ताया व्याप्यत्वा नमुपगमेपि
स्वरूपतोऽविशिष्टसत्ता व्याप्यत्वस्य सर्वसिद्धत्वात् किं विद्वत्तिसाध्यकत्वेन निरुक्तहेतुसमानाधिकरणान्यो
न्याभावतनिरूपितप्रतियोगितासामान्यपदमवच्छिन्नाधिकरणत्वनिष्ठपर्याप्तवच्छेदकताभावस्तद्व्यावच्छि
न्नसामानाधिकरणपंतद्व्यावच्छिन्नस्य व्याप्तिरिति विवक्षणीयं यत्पदं यत्पदं साध्यतावच्छेदकत्वेन रूपेण त

२०

चित्ताटी

५६

देवतद्वयमपरेन ग्राह्यं रस्य च वहिमान्धमादिस्मादौ वहित्वादे स्वरूपत एव साध्यता वच्छेदेकतया स्वरूपतो वहित्वा
दिकमेव परमपरेन ग्राह्यं महानसीयत्वविशिष्टवह्निमात धूनादिस्मादौ महानसीयत्वादिविशिष्टत्वेनैव वहित्वादेः
साध्यता वच्छेदतया तद्विशिष्टवह्निमादिकमेव यद्वयमपरेन ग्राह्यं इत्यत्राप्यजातिमहान्द्रव्यसमवायित्वादिसादौ
पृथिवीत्वजनलत्वादिरूपाणां द्रव्यत्वव्याप्यजातीनां द्रव्यत्वव्याप्यजातित्वरूपेणैव साध्यता वच्छेदेकतया तादृजा
~~विशेषतः साध्यता वच्छेदेकतया तादृजा~~
~~जातयः साध्यता वच्छेदेकतया तादृजा~~ तिलविशिष्टमेव यत्तमपरेन ग्राह्यं न तु स्वरूपतः पृथिवीत्वजनलत्वादिकमेव सादौ स्व
यमस्यां अत्राधिकरणत्वात् साधनप्रयोजनकतया तमवहाय लक्षणान्तरमाह स्वसमानाधिकरणेति स्वपर
हेत्वभिमतपरं यद्वत्कत्वमिति यद्वत्त्वमित्यर्थः पस्पतस्पतयाप्यत्वमितिशेषः तद्याद्यप्यत्र स्वरूपतोद्
योत्वादेः साध्यत्वेन निरुक्तहेतुसमानाधिकरणान्योन्याभावत्वनिरूपितप्रतियोगितासामान्येपन्निष्पत्तौ सा
वच्छेदकता कल्पीभावः न त्सामानाधिकरणं पस्पतस्तस्य व्याप्तिरिति वक्तव्यं। यत्पदे स्वरूपतः साध्यक्रियरेकि
चिद्वद्विन्नसाध्यकत्वेन तादृशप्रतियोगितासामान्ये परमवच्छिन्ननिष्पत्तौ सावच्छेदकताभावस्तद्वयमपरेन ग्राह्यं

राम

५६

सामानाधिकरण्येन दर्शयितुं ननु तथापि त्रयं पृथिवीत्वात् बहिर्मान्ध्यादित्यादि
कालिकविशेषणत्वसमवायिसंबन्धेन साध्यवृत्तेऽप्येवमाभावस्य हेतुव्यधिकरणसत्त्वादसंभवः न च प्रतियोगि
तासाध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकत्वेन शेषणीयेति वाच्यं। धर्यानकालपरिमाणान्तरधर्यान्
नित्यज्ञानत्वादित्यादितादृशप्रतियोगित्वाप्रसिद्धेरेति चेन्न साध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नत्वेनावच्छेदकतयपि
शेषणत्वात् केवलान्वयिनिवाच्यत्वादपि सत्त्वसंबन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकत्वेन संयोगादिसंबन्धेन वाच्यत्वा
दसंभवाभावप्रतियोगितायामेव प्रसिद्धे। साध्यतावच्छेदकसंबन्धे भेदेन व्याप्तिर्भेदान्न यत्र तादृशसंबन्धेन किंचिद्व
च्छिन्नस्य साध्यत्वेन तत्र तादृशान्येमाभावत्वनिरूपितसामान्यपहर्मेपयोसावच्छेदकताकत्वाभावस्तद्व्यावच्छिन्न
सामानाधिकरण्यमेव च क्तव्यं। यद्वर्गपरं साध्यतावच्छेदकपरं च वेदकतावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकतावच्छेदकसंबन्धाव
च्छिन्नत्वेन विशेषणीया। सर्वमन्वयताभावार्थप्रथमलक्षणवदवसेयमितिसंक्षेपः न च संभवाभावघटितदि
नौपलक्षणपक्षेव्यधिकरणधर्मस्य बहिर्बहिर्पेणव्यधिकरणवदित्यायत्वं कथं स्यात्। सामानाधिकरण्यविहारी
त्यत आह त्रयेति प्रतियोगित्वादिति परस्परसामानाधिकरण्यविरेहेति शेषः यथा श्रुतेनानाक्तिकेसाध्यका

५७

अनुरोधेनानवच्छेदकत्वपर्यन्तानुधावनस्यावश्यकत्वेन तादृशप्रतियोगित्वस्याकिंचित्कारत्वात् इत्यं वपरस्य
 एतामानाधिकरणपरिहृयन्तस्य हेतुत्वात् न चैवमन्यवृत्तिवद्देह्यनिर्भ्रमवन्निष्ठात्पेताभावप्रतियोगित्वादि
 तस्यैव ससम्पन्नपातमतेः न्योऽप्यभावप्रतियोगित्वादिति व्यर्थमिति वाच्यं अन्यवृत्तिवद्देह्यवृत्तिर्भ्रमवन्निष्ठासं
 ताभावप्रतियोगित्वेऽपि इदमस्याव्याप्यवृत्तितानपेतामानाधिकरणसंभवातीत्यनुशयेन तदुपादानादिति न चैव
 मिति न व्याप्तिः नैकाव्याप्तिरित्यर्थः तथा च धर्मत्वे व्याप्यतावच्छेदकेन स्यात्तस्यासं प्रतिस्वभेदेन धर्मत्वस्याति
 प्रसक्तत्वादिति भावः तथा चेन्न व्याप्यप्रपत्तेन धर्ममात्रस्येति तथा च व्याप्तेः प्रतिस्वभेदेऽपि वद्विधमव्याप्तिता
 वृत्तिन्वयानतिप्रसक्तत्वात् धर्मत्वमवच्छेदकं यथा प्रतियोगितायाः प्रतियोगिकिभेदेन भिन्नत्वेऽपि तदभावप्र
 तियोगितात्वावृत्तिन्वयानतिप्रसक्तत्वात् घटत्वादिकमवच्छेदकमिति भावः ननु सर्वस्मिन्नेकक्षरेण धर्मसमा
 नाधिकरणवद्विधमव्याप्यः स्मरत्येव युगपदसन्नविनष्टव्यक्तिद्वयोरपि कलिकसमव्याप्तिः स्यादित्यत्रापि
 माह धर्मस्यादिव्याप्तिवद्देशिकसमव्याप्यतायां समदेशत्वस्यैव तत्र तादृशकारविनाशयोर्गोप्यगप्याभिधानमसं
 गतं स्यादतः समव्याप्यत्वानुधावेन नुप्रतियोग्यतामानाधिकरणघटितप्रथमलक्षणसंयोगिसत्त्वादित्योदय

२ कालिकसमव्याप्तिरेव +

राम
५७

घटिनातिव्याप्तिः सत्तायोगगुणाद्यवच्छेदेन संयोगसामानाधिकरण्याभावसत्त्वेन प्रतियोग्यसमानाधिकरणसत्ता
याः सामानाधिकरण्याभावः संयोगाभावः तद्व्यतिथिगतावच्छेदकत्वात्संयोगत्वस्य तद्याविसंयोगवान्न तत्संयोग
गभावोदित्याश्रयतिव्याप्तिः संयोगाभावे हेतौ संयोगसामानाधिकरण्याभावात्तत्त्वेन प्रतियोग्यसमानाधिकरण
हेतुसमानाधिकरण्याभावो न संयोगाभावं किं त्वभावांतरमेव तादृशतत्त्वव्यतिथिगतावच्छेदकत्वात्संयोगत्वस्य न च
सत्तावत्संयोगाभावे हेतावपि गुणाद्यवच्छेदेन संयोगसामानाधिकरण्याभावोऽस्त्विति वाच्यं तस्यासति प्रतियो
गितावच्छेदकसंबन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसामानाधिकरण्याभाववद्भावस्यैव व्याप्यव्यवस्य भावत्वात्सं
योगाभावस्याप्यव्याप्यबुद्धभावत्वापत्तेरित्यत आह कर्मणि चेति । संयोगाभावः संयोगवान्न तदभावोदित्याश्रया
धनी भूतः संयोगाभावोऽपि प्रतियोग्यसमानाधिकरणसंयोगरूपप्रतियोगिसमानाधिकरणोत्पत्ताभावाश्र
यसंयोगाभावे कर्मोदौ न संयोगसामानाधिकरणमिति प्रतीतेः न चेवं तस्य व्याप्यव्यवस्य भावत्वापत्तिरिति वाच्य
निरुक्तप्रतियोगिसमानाधिकरणभिन्नाभावस्य विशेषणताविशेषणावच्छिन्नवृत्तिमिद्विन्नाभावस्यैव व्याप्यव्य
सभावत्वादिति भावः ननु सामानाधिकरण्येनाप्यव्यवस्य संयोगवृत्तित्वाभावात्तदवतिरित्यादि प्रतीत्य

अथरात्रे

राम

ननु

५ वक्तव्यमिति तु फलितार्थः यद्वै प्रथमलक्षणोपतियोग्यसामानाधिकरण्यमसंताभावविशेषणमेवोपादीयतां किंतु स्पष्टे तु वि

५८

उपपत्तिः सत्तायां कर्मादौ न संयोगसामानाधिकरण्यमिषादिप्रतितेऽप्युक्तमस्ति ववेच्छकतासंबंधेन सत्तादिनि
ष्टसंयोगसामानाधिकरण्यस्याभाववदविषयसत्तावप्रथमनसंयोगी सत्तात् संयोगवानतरभावादि
त्यादावति व्याप्तिरुर्वारेण स्वरसादाह। यद्वैतिप्रतियोगि वैयधिकरण्येति प्रतियोगिवैयधिकरण्यप्रतियोग्य
नधिकरण्यवन्ति त्वमवच्छेदकं विशेषणपत्रहेतौ तदवच्छिन्नत्वे सामानाधिकरण्यसंबंधेन तद्विशिष्टत्वं तत्स
मानाधिकरण्यत्वमिति यावत् प्रतियोग्यसामाधिकरण्यमपहाय प्रतियोग्यनधिकरण्यवन्ति त्वहेतुविशेषणः
नेत्यत आह कर्मणि चेति

तथा च तस्यास्येताभावविशेषणत्वे संयोगिद्वयत्वादित्यादावव्याप्तिः विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वेन प्रतियोगिसा
मानाधिकरण्यभावविशिष्टः सन्नेहत्वधिकरण्यवन्ति यैः भाववतिविवक्षापामप्यप्रतीकारादिति भावः इदमु
पलक्षणं द्वितीयलक्षणैः प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्यास्येताभावविशेषणत्वेनैव व्याप्तिः कर्मादौ संयोगाभाव
स्य प्रतियोग्यनधिकरण्यवन्ति त्वात् विशिष्टस्यानतिरिक्ततया प्रतियोग्यनधिकरण्यवन्ति त्वविशिष्टः सन्नेहत्वधिः

योऽ

करणवृत्तिभाव इति विवक्षयामप्यप्रतीकार इति ध्येयं । अनुसामानाधिकरण्येनाव्याप्यवृत्तितया चासंताभा
भावविशेषणत्वेपि नास्तिः अतिव्याप्तिश्चेत्त्वभावयोरुभयोर्विशेषणत्वं संयोगी सत्त्वादित्याशेऽसामानाधि
करणस्य व्याप्यवृत्तितया सत्तायां संयोगाभावे च संयोगाभावी प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यविरोधोऽस्य तत्रापि य
हपेक्षेति अर्थस्तु पूर्ववत् । प्रतियोगिवैयधिकरणस्य प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वस्य परबोधदकं निरूपकं हे
त्वधिकरणप्रतियोग्यनधिकरणहेत्वधिकरणवृत्तिपावन्त्य । तद्वच्छेन्नत्वं तद्वृत्तित्वमसंताभावविशेषणमित्येवा
र्थः केचित्तु प्रतियोगिवैयधिकरणप्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वरूपे परबोधदकं विशेषणतद्वृत्तिनत्वं तद्वृत्ति
पृच्छमसंताभावविशेषणमित्यर्थः प्रतियोग्यसामानाधिकरण्येति विहाय प्रतियोग्यनधिकरणवृत्ति
त्वमसंताभावावशेषणवक्तव्यमिति भावः नैवं कपि संयोगी एतद्वृत्तित्वावयवमिति एतद्वृत्तित्वसामानाधिक
रणा कपि संयोगाभावस्यापि प्रतियोग्यनधिकरणगुणगदिवृत्तित्वा इति वाच्यं हेत्वधिकरणप्रतियोग्यनधिक
रणवृत्तित्वस्य विवक्षणीयत्वात् एतच्चाभावे च हेतुसम्बन्धाधिकरणपरमत्वेन तत्तैवैवैयर्थ्यं प्रतियोग्यनधिक
रणगुणादिवृत्तित्ववैशिष्ट्याधिकरणहेत्वधिकरणकाभावेति वाभावात्तार्थरूपाः तदसत्त्वद्वयतरकस्त

दि

द्वि

५८

या

विकल्पनापत्तेरिति ध्येयं। ननु मले वृक्षः कपिसंयोगिनेत्यवाधितप्रतीतेः कपिसंयोगादिबलपिवहेमलाघव
छेदेन कपिसंयोगादिमत्तोऽन्याभावस्तत्कारण्येनान्याभावघटितलक्षणं कपिसंयोगि एतत्वादिमाघव्याप्यवृत्तिकेऽव्या
प्तमित्यत आह नवेति अन्योन्याभावस्य कपिसंयोगादिमत्तोऽन्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वं कपिसंयोगादिमत्स्य
पिवहेमलाघवच्छेदेन सत्त्वं अभेदस्येति मले वृक्षः कपिसंयोग्यभिन्न इति मूलाघवच्छेदेनापि कपिसंयोगि
भेदाभावस्य कपिसंयोगिभिन्नभेदस्य च यद्यर्थप्रतीतेरित्यर्थः न त्वव्याप्यवृत्तिरप्यसंताभावतत्प्रति यो व
गिनो न्योन्याभावतत्प्रति योगितावच्छेदकयोरेकावच्छेदेन सत्त्वं विरोधात् न च कपिसंयोगिभेदाभावस्य कपि
संयोगिभेदस्य च कपिसंयोगरूपतयामूलावच्छेदेन कथं तत्प्रतीतिरितित्वात्। अन्यत्रान्योन्याभावेना
वस्यान्योन्याभाववहेदस्य च प्रति योगितावच्छेदकस्वरूपत्वेप्यव्यावृत्तिस्थलेन हृदयो न्याभावस्य तदभिन्नभेदाभावा
देस्य च निश्चितस्य व्याप्यवृत्तिस्वभावस्याक्त रूपप्रतिसन्ध्यानुपपत्त्याऽभ्युपगमात्। न चैवं मले वृक्षः क
पिसंयोगिनेत्येदिप्रतीतेः कागतिरिति वाच्यं। विशेषणीभूतस्य कपिसंयोगादेरसंताभावस्यैव तद्विषयत्वात्
न च तत्र कपिसंयोग्यन्योन्याभावविषयकत्वमप्यनुपपत्त्यापसिद्धमिति वाच्यं। तथा नु व्यवसायस्य भ्रमत्वा

राम
५८

न। अथैवंगुणावपिसंयोगवदन्याभावोऽप्येगलकादौधर्मादिमदन्याभावोपिचनसिद्धेस्तत्रापि
 गुणानसंयोगि अयोगलकेनधर्मवदिसदिप्रतीतेर्विशेषणीभूतस्य संयोगस्य धर्मादेरसंताभावस्यविषयता
 याः सुवचनानिनिवेन (तत्राधकाभावेनानुवचसायानांभ्रमलेमानाभावात् प्रकृतेचयथोक्ताभेदप्रतीतिरे
 ववाधकतयाः तुअवसायस्यभ्रमतायाः प्रमाणासिद्धत्वादितिभावः एतच्चापाततः मूलवक्षः कपिसंयोगि
 भिन्नभेदस्यचातिरिक्तस्यकल्पनेगौरवात् तत्प्रतीतेर्यथार्थलेमानाभावाच्च। नचतथापिबुद्धः कसिंपिदोग्य
 भिन्नरूपिद्यार्थप्रतीतिरेवामोच्योभावस्याद्याप्यवतिवैवाधिकेतिवाच्यं वक्षेकपिसंयोगिभेदस्याप्यव
 तित्वेतेदृशत्वं भावस्यवतदिनभेदस्यवस्तुत्वावहेऽत्रावच्छेदेनसत्त्वानादृश प्रतितावनुपपत्तिविहात। न
 चकपिसंयोगिभेदाभावस्यवक्ष्यावतित्वज्ञानवाधकमितिवाच्यमितिवाच्यं तदसिद्धेः प्रसुतजडित्वस्ये
 ग्रहात्। वक्तव्यंअन्योन्याभावस्यव्याप्यवतिनानियमनयेपिकपिसंयोगि एतत्वादिसादौकपिसंयो
 गिभेदस्याप्यवतित्वान्नमेराहेतुसामानाधिकरण्यभ्रमेनियतोनुमित्युदयायत्यातद्वच्छिन्नसंक्षप

तियो गितिरुपि... तत्वेवाहित्यधिकरणवृत्तित्वस्य स्वप्रतियोगि भिन्नहेत्वधिकरणस्य वा विशेष
 सामावश्यकं स्वपदम भावपुरतया चततएव कपिसंयोगा... हिमक्षरस्याप्यव्यावृत्तित्वेपि कपिसंये
 गितत्वादित्यादौ नाप्यामिः मूलेव सः कपिसंयोगिनेति प्रत्यपि पितृसः कपिसंयोगाभावप्रतियोगिने
 सप्रत्ययेन स्वप्रतियोगित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकभेदवत्त्वस्य हेत्वधिकरणे विरहादित्येव तत्त्वं। केचिन्नु कपि
 संयोगिभेदस्याप्यव्यावृत्तित्वभ्रमेण प्रमयोवा हेतुसामानाधिकरणप्रहेति प्रमतोः नुमितनुसार
 वारणाय प्रतियोग्यवृत्तित्वेनाप्याभ्यां विशेषणीयः। नैवं कपिसंयोगी सत्त्वादित्यादौ व्याप्तिरिति वाच्य
 सामानाधिकरणस्याप्यवृत्तित्वा कपिसंयोगवदन्त्याभावस्यापि युगादौ प्रतियोग्यवृत्तित्वात् हेत्व
 धिकरणवच्छेदेन च प्रतियोग्यवृत्तित्वं विवक्षित एतत्त्वाभावे हेतुसामानाधिकरणपदे तेन संयोगाद्व्यत्या
 दित्यादौ नाप्यास्ति सत्त्वस्था हेतुरेव वा प्रतियोग्यवृत्तित्वेन विशेषणी यदसाहः तदसत्तौ गौरवात्। संबंधविशे
 षेणैव प्रतियोग्यवृत्तित्वस्य वक्तव्यतया स्वप्रतियोग्यनिरूपितत्वापेक्षयापि गुरुत्वात् प्रतियोग्यवृत्तित्वस्या

साध्यवतो व्याप्यत्वेन ज्ञानं विनापि =

व्याप्यवन्ति त्रेमानामावाच्चेति दिक्। मनु यद्वत्कृत्वमित्यत्र षष्ठ्यर्थो व्याप्तिः। तथा च व्याप्तिरुचितत्वेन व्याप्ति
ज्ञाने विना कथं तद्भूतस्य तद्वाह्याप्यव्यापकभावज्ञाने वि। व्याप्यव्यापकभावज्ञानं विनापि संबन्धत्वेनैव सं
योगत्वादिनैव ज्ञानस्य योक्तव्याप्तिज्ञाने भातस्य। तथा चैव ज्ञायमानस्य। व्याप्तित्वेन च प्रिवृद्धावभातस्य वस्तु
तः वस्तु निराध्यवन्ति साध्यमानस्य षष्ठ्यर्थत्वेन तु व्याप्तित्वेन विशिष्टस्यैव च यः। तथा च यद्वत्कृत्वा साधनस्य व्याप्य
त्वेन संबन्धः किंतु संयोगादिरेव स एव वषष्ठ्यर्थरतिनामाप्रपरतिभावः। नैवेवमिति। एवं स्वयं यदर्थयस्य दार्थ
र्थरुचितत्वेन सरो। अननुगतस्यैवेति लक्ष्यस्यानुगतत्वेन स एव स्यानुगतत्वेन एव परस्य व्याप्तिरुपदेश
सम्बन्धादिति भावः। धर्मवान् वह्निमतद्द्वेन भवतीति पारः। कनकादिति पारस्तु प्रामादिकः। व्यासज्येति। व्यासज्यवन्ति
धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाविसर्गः धर्मवन्ति। वह्निद्वेभयत्वावच्छिन्नानुधिकरणे धर्मवन्ति। कथमेतेति ए
ते अत्यन्ताभावाभ्याभावगर्भलक्षणे प्रतियोगिवाधिरकरणत्वस्य। प्रतियोगितवच्छेदकावच्छिन्नवधिकर
णत्वरूपतया वह्निद्वेभयत्वावच्छिन्नभावः। सापि तथावातविभिन्नावच्छेदेनापि वह्निद्वे
भयवन्ति मत्तलोदेतेतुभयत्वावच्छिन्नाधिकरणत्वस्याप्रसिद्धत्वादिति भावः। तादृशाभावेति व्यासज्यवन्ति

धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकारितिरिक्ताभावात् ननुपगमादिसर्थः नचेववद्विद्वदौ नस्तस्यादिप्रतीतिः कोविषेपइति
वाच्यं। इहाधिकरणे तादृशप्रत्ययस्य वहिसामान्याभावोविषयः वीर्यमतितादृशप्रत्ययस्य इह सामान्याभावो
विषयः तदुभयशस्येव तादृशाभावद्वयमेव विषय इत्यभ्युपगमात् नचेवंद्वित्वस्यप्रतियोगितावेत्येव कत्वा
नुपपत्तिरिति वाच्यं। लाघवात्कृतमप्रकारीभूतवद्वित्वादितत्तदसौवच्छिन्नप्रतियोगिताका भावानोभे
वद्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वकल्पनात्। अथेवंलेखणव्यातिसहवत्त्वाधर्मसमानाधिकरणा इह सा
मान्याभावस्य इहत्वावच्छिन्न इह मात्रवृत्तिप्रतियोगिताय केवहावसत्वेपिवद्विद्वदौ भयत्वावच्छिन्नतत्प्रतियोगि
ताय केरुभयसाधारणतया वहावपिसत्वात्। इयसामान्याभावोवद्विप्रतियोगिकः वद्विद्वदौ भयाभावोवद्वि
प्रतियोगिक इति प्रतीतिवत् इह सामान्याभावोवद्विप्रतियोगिक इत्यपि प्रसयापत्तिः इह सामान्याभावो न वद्विप्र
तियोगिक इति प्रसयापत्तुपपत्तिश्च इह सामान्याभावोवद्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताय केवद्विनिष्ठत्वादिति
चेन्न। वद्विसामान्याभाव इह सामान्याभावोरेवद्वित्व इहत्वावच्छिन्नवद्वि इह मात्रवृत्तिप्रतियोगिताय केरेववद्वि
इहोभयत्वादिप्रतीतिवत् ननु सामान्याभावोरेवद्वित्व इहत्वावच्छिन्नवद्वि इह मात्रवृत्तिप्रतियोगिताय केरेववद्वि

[illegible]

घटपटोमयत्वावच्छिन्नवद्विहोमयत्वावच्छिन्नाभावादेरतिरिक्तत्वेमानाभावात् यावत्सोद्यत्यक्तपः प्राप्ति
 स्विकरूपेण तत्तद्व्यक्तिभिन्नघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावात् नोभेवप्रत्येकघटद्वयत्वावच्छिन्नप्रतियोगि
 ताकत्वकल्पनात् यत्किंचिद्घटभिन्नघटाभावादेव घटेन स्तरतिप्रतीत्युपपत्तेः घटद्वयत्वावच्छिन्नप्रति
 योगिताकाभावेपिमानाभावाच्च यत्किंचिद्घटद्वयवत्पयिततघटेतरघटस्यैवसत्त्वान्नतथात्वे नचानेताभावेषुघ
 टद्वयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबन्धकल्पनामपेक्ष्यत्वाद्यवादेकएवतत्संबन्धतिरिक्ताभावः सिद्ध्यती
 तिवाच्यं अनन्ताधिकरणोद्यतिरिक्ताभावसंबन्धकल्पनामपेक्ष्यत्वात्ताधिकरणसंबन्धेनानेताभावेषुघटद्व
 यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबन्धकल्पनायाएवत्वघुत्वादितिभावः एतेननुत्वाद्यवच्छिन्नाभावोपि
 व्याख्यातः ननुघटोत्तरेनस्तः पटोत्तरेनस्तः वद्विहोत्तरेनस्तस्यादिप्रमाणानि तावत्संबन्धकल्पनामपेक्ष्यत्वात्
 तीतेरधिकरणभेदेनानाभावविषयकत्वमनुभवविरुद्धमेकाभावविषयकत्वस्यानुभवासिद्धत्वात्तदृशानुभवा
 यत्वात् ५ अधिकरणातिरिक्ताभावस्याप्यसिद्धा यत्तेरित्यस्वरसाह ॥ अमुपगमेवेति । तदुभयेप्रतियोगिद्वय
 वनेकतत्तद्व्यवच्छिन्नघटादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदके नवद्विवद्विमतेनवद्वित्ववद्वित्ववद्विमत्वे तथाचहेतुस

१ भावस्य वह्नित्वे हृदये मुभयत्रितयं प्रति योगिता वच्छेदकं अवच्छेदकता च व्यासज्यवृत्तिर्ननु वह्नित्वमवच्छेदकता पर्याप्त्यधि

मानाधिकरणवद्भिद्भूदोभयोः यो न्याभावस्य वह्नित्वहृदयमुभयत्रितयं प्रति योगिता वच्छेदकं अवच्छेदकता
च व्यासज्यवृत्तिर्ननु वह्नित्वमेवच्छेदकता पर्याप्त्यधिकरणं एवं हि मद्भूदोभयान्याभ्यां भावस्य वह्नित्वहृदयमुभय
त्रयत्रितयं प्रति योगिता वच्छेदकं अवच्छेदकता च व्यासज्यवृत्तिः न वह्नित्वमवच्छेदकता पर्याप्त्यधिकरणमते
ना व्याप्तिः प्रागुक्तपुत्ता सर्वेषामेव लक्षणानामवच्छेदकता पर्याप्त्यधिकरणता घटितत्वादिति भावः त
दुभयं प्रति योगिता इत्यादि यथा श्रुतं ननु स गच्छेत्तदुभयोः प्रतियोगित्वे एकस्यापि प्रतियोगित्वानपायात् न च
व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नाभावस्य प्रतियोगिता इति चेन्न तस्यापि व्यासज्यवृत्तिरिति वा
च्यं घटो घटपटोभयाभावप्रतियोगिति प्रसयापत्तिः घटो न घटपटोभयाभावप्रतियोगीति प्रसयापत्तेः श्र
तिध्येयं केचिन्नुत दुभयं प्रति योगित्यस्य वह्नित्वव्यवर्तकतद्भाववच्छिन्नभाववृत्तिपर्याप्त्यधिकरणता संवेधेनो
भयत्वे तादृशाभावप्रतियोगिता वच्छेदकं न वह्नित्वमवच्छिन्नभाववृत्तिपर्याप्त्यधिकरणता संवेधेनो
वह्नित्वमात्रवृत्तिपर्याप्त्यधिकरणत्वादिसंवेधेन वह्नित्वप्रतियोगिता वच्छेदकं ननु वह्नित्वादि ननु वह्नित्वेन स
साहो अत्रापि तावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिता कवमुच्यति भागप्रसंगः केवलद्वित्वस्यान्यपि तावच्छेदकत्वरिति वा

भूदोभयोः एवं वह्नित्वमवच्छेदकता

हिसमानाधिकरणोयसाध्यतेनसमंसामानाधिकरणमित्यर्थः स्वयंदेहेत्वभिमतपरं. बहुमान्धमादिआदौधर्मसमानाधिकर

६३

चा। तदुत्पत्तेरत्रसंकोचादित्याहुः प्राचक्षत घटपरोममानावादेः घटपरोभवति द्वित्वत्वेन तदशद्वित्वमेव प्रति
 योगितावच्छेदकं न्यपि तावच्छेदकवच्छिन्नप्रतियोगिताकलप्यते अत्रसंकोच एवेत्याहुः तदसत्त्वं स्पष्ट
 परवृत्तित्वानुपस्थितावपि घटपरोनस्तदिति प्रत्ययात्। नचतदानीं तादृशप्रत्ययासिद्धिरिति वाच्यं। तदानीमपि
 तादृशप्रत्ययस्पर्शे धिनिष्ठतैव त्विखितत्वादिति हिक्। यथा श्रुते सदेतौ सिद्धसिद्धिवाद्या तादाहते चै नि
 यावत्स्वेति। यावत्तिसमानाधिकरणासंताभावप्रतियोगितावच्छेदकानितद्वच्छिन्नप्रतियोगिताकासंता
 भावप्रतियोगितावच्छेदकानियावत्तिजलत्वादिति तद्वच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावसमानाधिकरणाएववद्विः
 व्याप्यसमानाधिकरणासंताभावप्रतियोगिनाव्यापकवत्तिस्तुतरामसंताभावादिति लक्षणसमन्वयः धर्म
 वान्वेष्टिरित्यादौवहिसमानाधिकरणासंताभावप्रतियोगितावच्छेदकमाहं नवधर्मत्वादितद्वच्छिन्नप्रतियो
 गिताकासंताभावसमानाधिकरणाः ~~स्वयंदेहेत्वभिमतपरं. बहुमान्धमादिआदौधर्मसमानाधिकर~~
~~णासंताभावप्रतियोगितावच्छेदकमाहं नवधर्मत्वादितद्वच्छिन्नप्रतियोगिताकासंताभावसमानाधिकरणाः~~ नधर्मः आदेधनादेधर्मव्या
 पकत्वादिति नातिव्याप्तिः बहिसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकजलत्वादितद्वच्छिन्नप्रतियोगि

साध्यताभाव

तान

६३

नाकाभावसमानाधिकरणधर्मसमितिवातिवारणा यथावदिति केनेमावच्छेदकानामेव ननु सर्वत्रादृशावच्छेदकैर्घटत्वपदत्वगोत्तारिभिर्यथावद्वि
रवच्छिन्नस्पकुत्राप्यभावाप्रसिद्धिः नचपावेतितादृशावच्छेदकानितत्प्रत्येकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभा
वेतिविवक्षितमितिवाच्यं। अवच्छिन्नपदस्याश्रयार्थकतयाप्रत्येकावच्छिन्नप्रतियोगिकोभयार्थवादिहकारा
यातिव्याप्तिरप्येते। नचपादत्वमवच्छिन्नस्पविशेषणेतथातादृशावच्छेदकावच्छिन्नानिधावन्तितत्प्रतियोगिको
भावसर्थः। अवच्छिन्नपदमाश्रयात्मकमितिवाच्यं। तथापिपावत्तावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वेताभावमाहायातिवाच्ये
तादृशस्यत। प्रतियोगिब्यधिकरणत्वेनाभावविशेषणत्वप्रसिद्धिः नचतादृशावच्छेदकानिधावन्तितत्प्र
त्येकावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्वेताभावसमानाधिकरणयत्स्याद्यमितिविवक्षितं अवच्छिन्नत्वंचस्वरूपस
वधविशेषः स्यचविशिष्टाभावोभयार्थवादिहकारापनातिव्याप्तिरितिवाच्यं। रूपवानप्यपिबी त्वादिसारा
व्याप्तिः यथीत्वंसमानाधिकरणासंताभावप्रतियोगितावच्छेदकानिधात्वत्परत्वतारीनिधावन्तितत्प्रत्ये
कावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्वेताभावसमानाधिकरणस्यकाचित्पेऽसत्वात् घटीपरूपेघरत्वतावच्छिन्नप्र

६४

नियोगिताकाभावसामानाधिकरणविरहत्वात् यद्विरूपेण्यत्वं तावच्छिन्नप्रतियोगिताकासंताभावसामानाधिकरणविरहत्वं विशिष्टसत्तावानुज्ञातेरित्यादावतिव्याप्तिश्च ज्ञातिसमानाधिकरणात्संताभावप्रतियोगितावच्छेकानिपातं जितत्वेकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावसामानाधिकरणस्यैव विशिष्टसत्त्वे सत्तावतिरित्येव सत्ताविति मैवं हेतुसमानाधिकरणात्संताभावप्रतियोगितावच्छेदकापाधं तो धर्माः यद्वर्त्तवच्छिन्नसमानाधिकरणात्संताभावप्रतियोगितावच्छेदकास्तदमीश्रयसमानाधिकरणस्य विवक्षितत्वात् यद्वर्त्तयदं साध्यतावच्छेदकपरं च चरमप्रतियोगिताविशेषरगताविशेषसंबंधावच्छिन्नत्वेन विशेषणीयत्वेन धर्मवान् हेतुसमानाधिकरणात्संताभावप्रतियोगितावच्छेदकस्यार्द्धधनत्वादेः सर्वस्यैव धर्मवन्ति समानाधिकरणसमवायादिव्यधिकरणसंबंधावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेति धर्मप्रकारकप्रमाणविशेषत्वत्वादेः तादृशावच्छेदकत्वावहेतुत्वात् तस्मिन् समानाधिकरणात्संताभावीयविशेषावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वं विरहान्नातिव्याप्तिः एवं प्रथमप्रतियोगितापि विशेषरगताविशेषावच्छिन्नत्वेन विशेषणीया तन्मद्विमानधर्मादित्यादौ धर्मसमानाधिकरणसंयोगसमवायादिसंबंधावच्छिन्नाभावप्रति

रगताविशे

तत्

६५

योगितावच्छेदकत्वविशेषेऽपि न क्षपति रिति हि कृ । पथाश्रुताभिप्रायेणासंभूतोक्तक्षणासत्प्रतिपादपति न ह्ये
वमिति प्रति योगिनः प्रति योगितावच्छेदकावच्छिन्नस्पृहाधेः अर्द्धिधनवत्ताद्युपाधेः न्वेतस्यानौपाधिकरूपत्वे
यावत्स्वयमिचारिष्यमिचारिसाध्यसामानाधिकरण्यमनौपाधिकत्वमिति प्राचीनग्रन्थविशेषात्सतञ्चाह ए
नदेवेति । यथापन्निरुक्तमेतदेवेत्यर्थः अनौपाधिकत्वमिसनंतरमितिः परणीयः गीय
ते प्राचीनैरुच्यते । स्वयमिचारिष्यस्य स्वसामानाधिकरणासत्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकवच्छिन्नार्थकत्वपादि
तीयव्यभिचारिष्यस्य च तत्प्रतियोगिकासत्ताभावसामानाधिकरण्यार्थकत्वयानस्याप्ययमवार्थरतिभावः प्र
कारांतरेण नौपाधिकत्वं निर्वर्त्तते । न ह्येति । यावतोपत्तिसामानाधिकरणाभावेऽप्रतियोगिनस्त
त्यतियोगिकासत्ताभावासामानाधिकरण्यस्य तत्त्वमेव तदौपाधिकत्वमित्यर्थः नृपमयसंदेसाध्य
परं । यस्य सत्रयस्य हेतुपरं बहिर्मानधूमादिसौदोवहिसमानाधिकरणाभावात्तदौपाधिकत्वमिति न
एवाभावाप्रतियोगिनामिधनादेनां सर्वेषामेवाभावेन च समंधमस्य न सामानाधिकरण्यं व्यापकमापकस्य स
तयं व्यापकत्वादिगितक्षणासत्तयः धमवान्वहिरित्यादौ धूमसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगिनामा

ईधनादीनामभावेन समवेदेः समानाधिकरणान्नातिव्याप्तिः धर्मसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगिनोऽव्य-
 ताहेरभावेन समानसामानाधिकरणस्य बहुतासत्ता इति । व्याप्तिव्याप्यतावन्त इति । ननु सर्वत्र साध्यसमा-
 नाधिकरणाभावे प्रतियोगे बाधसिद्धतादृशविशिष्टाभावो भयो भगवति प्रतियोगित्वस्य केवलान्वपित्वात् न
 चाप्रतियोगिपदेऽपि विशेषणताविशेषावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छिन्नपरमधिकरणसंबंधाव-
 छिन्नतादृशभावप्रतियोगितावेच्छेदकत्वस्य सर्वत्र सत्त्वात्तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकस्याप्यप्रसिद्धिरिति
~~ननु सर्वत्र सत्त्वात्तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकस्याप्यप्रसिद्धिरिति~~
~~ननु सर्वत्र सत्त्वात्तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकस्याप्यप्रसिद्धिरिति~~
 संभवात् । वदिसमानाधिकरणाभावाप्यविशेषणताविशेषावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छिन्न-
 वत्प्रतियोगिकेन पावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावेन समसामानाधिकरणस्य धर्मसत्त्वान्नवसाध्य-
 समानाधिकरणाभावाप्यविशेषणताविशेषावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकपावनत्वं सैकावच्छिन्नविशे-
 षणताविशेषावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावेन सामानाधिकरणं विवक्षितं संयोगसमावापारिसंबंधाव-

छिन्नाभावमाह या संभववारणाय विशेषणता विशेषा वच्छिन्नेति च मप्रतियोगिता विशेषणमिति वा
च्यं प्रमेयत्वादेरपितत्र तार शप्रतियोगितानवच्छेदकपावदन्ता ततया तद्वच्छिन्नविशेषणता विशेषा वच्छिन्नप्रतियो
गिताकाभावाप्रतिः संभवतादवस्थात् । न च व्यतिरेकिता वच्छेदकत्वेन तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकं विशेष
णीयमिति वाच्यं तथापि केवलान्वयिष्यमासे तत्र तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकव्यतिरेकिता वच्छेदकधर्मा
प्रसिद्धः इव विशिष्टसत्त्वादिसादावव्याप्तेः विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वात् अथ पावद्वितीयात्पताभावविशेष
यणं तथा च साध्यसमानाधिकरणभावी पदविशेषणता विशेषा वच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदका वच्छिन्नप्रति
योगिता कयावद् भावात्सामानाधिकरण्यं अर्थः न चापमात्मात्तानादिसादौ तादृशपावद् भावात् गता
नारूपादिसामान्याभावानासकलरूपादिव्यक्तीनामधिकरणप्रसिद्धिः तादृशपावद् भावानामसेका सामानाधि
करण्योक्तावपि तादृशपावद् भावात्तर्गतस्माकाशदेरधिकरणप्रसिद्ध्याः संभवः इव विशिष्टसत्त्वादिसादा
वव्याप्तिश्च विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वादिति वाच्यं । सप्तमीतत्पुरुषाश्रयणान्तादृशपावद् भावे य सामानाधि
करण्यधर्मा वच्छिन्नस्य तद्धर्मवत्तद्वनौपाधिकत्वमित्यस्य विवक्षितत्वात् । आकाशादावपि हेतुसमानाधिक

रूपभावात्सत्तात्तन्नेववर्तिचेत्त। इत्येवथिवीत्वादित्यादावव्याप्तेः तादृशप्रतिपोगितानवच्छेदकद्वयान्यत्र
विशिष्टसत्ताभावत्वोद्यवच्छिन्नप्रतिपोगिताकाभावस्पसत्ताहेः एथिवीत्वादिसमानाधिकरणात्तात्त्रा
काशभावादेरभावाभावेनकेवलावपिस्थलेतथाविधाभावाप्रसिद्धेतिमेवंसाध्यसमानाधिक
रणाभावीयविशेषणतविशेषावच्छिन्नप्रतिपोगितानवच्छेदकायावेतोधर्मास्तद्वच्छिन्नेसमानाधिक
रणाभावीयविशेषणतविशेषावच्छिन्नप्रतिपोगितानवच्छेदकास्तद्वच्छिन्नत्वमनोपाधिकत्वमिति विव
क्षितत्वात्तद्विदिक सौपाधौपथाश्रुताभिप्रायेणानुसृष्टाभावाप्रतिपादयति सौपाधाविति पदेति।
सत्तन्नेवंवेधितासंबंधितावसमानाधिकरणे। तायाचपेत्सामानाधिकरणवच्छेदकरूपवत्त्वेपस्प
तस्पतत्सामानाधिकरे। मित्यर्थः प्रथमेयसंसाध्यत्वेनाभिमतपरं नचात्रद्वयसत्तादिसारावतिव्या
प्तिः सत्तापाद्व्यत्वसामानाधिकरणवच्छेदकगुणघन्यत्वविशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नत्वात्। यस्येते
वेयर्थ्यचअव्यावर्तकत्वात्तद्विवाच्यं। यत्संबंधितावच्छेदकयद्वयवत्त्वेयस्पतस्पतत्सामानाधिकर
णपद्वेपेरातद्याप्यत्वमित्यभिप्रायान्द्वयवद्वेवद्विब रूपेणधूमव्याप्यसुवाराणाययस्पसते। तथा

ले

प

बसाध्यसामानाधिकरण्यवच्छेदकहेतुतावच्छेदकत्वसति साध्यसामानाधिकरण्येवातिरिक्तफलितं अत्र च
साध्यसामानाधिकरण्यवच्छेदकत्वेन स्वरूपसंबंधविशेषः अथुसमनिपतगुरुपेण हेतुतापामव्याप्तायनेः धू
मत्वादेर्वह्नि सामानाधिकरण्ये स्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकत्वे मानाभावाच्च नापि साध्यसामानाधिकरण्यमनव
तित्वं । वह्निमान् प्रमेयत्वादित्यादावतिव्याप्तिः । वह्निमान् धूमादित्यादौ अत्राव्याप्यते । नापि तदन्वयान्ति
रिक्तवृत्तित्ववह्निमान् धूमादित्यादावेवाव्यतिः नापि तदन्तिरिक्तवृत्तित्वं इव सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिः
किं स पारिभाषिके । तच्च स्वविशिष्टाधिकरणावृत्तिपावत्ताध्यसामानाधिकरणाकत्वं । स्वयंदहेतुतावच्छेदकं य
एनच वह्निमान् नीलधूमादित्यादौ व्यर्थविशेषणोऽतिव्याप्तिः निरुक्तावच्छेदकत्वस्य नीलधूमसत्त्वादव्यति
दिति वाच्यं तस्यापिलक्ष्यत्वात् । व्यर्थविशेषणोऽभावनेवादिनो धिकेन निग्रहस्यैव व्यर्थविशेषणतापादयकता
बीजत्वात् । अत्र साध्यासामानाधिकरण्यत्वं साध्यतावच्छेदकसंबंधेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्याधिकरण्ये
शिकविशेषणताविशेषणवृत्तित्वेन समवायेमव्याप्येव वह्निमान् धूमादिसौगुणान्यत्वविशिष्टसत्तावान्
जातेरित्यदोचनातिव्याप्तिः नवागगनादेः कालिकसंबंधेनावृत्तित्वमते इव सत्त्वादित्यादौ इव साध्यताधिकरण्यकाला

वदित्यर्थः। संगो गादौ संयुक्तत्वादौ। आदिना च प्रमेयत्वरिग्रहः। तथात्वादृशनादिति। यथोक्तधूमादिसामानाधिकरण्यावच्छेदकं

वन्नित्यस्यावृत्तिमात्रे संलेप्यतिव्याप्तिः। गगनादेस्तेन संबंधेन वृत्तित्वमेते इयंगुणादिसादौ इत्यत्र बद्धवृत्ति
त्वस्याप्रसिद्धाः व्याप्तिः स्वविशिष्टाधिकरणावृत्तित्वमपि हेतुतावच्छेदकसंबंधेन स्वविशिष्टाधिकरणैरेशिकविशे
षणाताविशेषेण वर्तमानत्वेन बहिष्मान्धमादिसादौ बहिःसामानाधिकरणाधूमावयवत्वोदः ऐशिकवि
शेषणाताविशेषेण वक्ष्यसामानाधिकरणा इत्यत्रादेः अधूमासामानाधिकरणात्वेपि नाव्याप्तिरिति संशयः॥
सदेत्वसदेत्त्वोः त्वसरासत्वासत्त्वमुपपादयति तथापि। बहिःसंबंधित्वेव बहिःसामानाधिकरणेप्येवं सर्व
त्रवृत्तिप्रसक्तमिति। बहिःसाध्यसामानाधिकरणातिप्रसक्तनिरुक्तसाध्यसामानाधिकरणवच्छेदकत्व
दर्शनादित्यर्थः साध्यसामानाधिकरणातिप्रसक्तस्यापि निरुक्तसाध्यसामानाधिकरणवच्छेदकत्वो अ
प्येवं संयुक्तप्रमेयत्वादिरपि तादृशधूमादिसामानाधिकरणावच्छेदकत्वापातादिति भावः अत्र साध्यसामाना
धिकरणपोशस्यातिरिक्तस्य प्रवेशप्रयोगेन विरहादेः स्वाचक्षतेत्यन्यतस्त एतत्तस्मादत्र यवेति। यस्य देसा
ध्ययरे। अत्रापि पक्षे वंधितावच्छेदकं यद्धर्मावच्छिन्नयेतत्तद्धर्मरूपेण तस्य व्याप्यमित्यर्थः अन्यथा द्रव्यसत्त्वादिसा
दावपि सत्तायाः इत्यत्र सामानाधिकरणावच्छेदकविशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नत्वादिति व्याख्यायते। तथा च साध्य

राम
६७

३॥ तथा च सोपाधौ साध्यव्यभिचारिणि साधने उपाधि नैव साध्यसंबंधोऽवच्छिद्यत इति सार्थः। तुल्यं दृश्येत रव्यवच्छेदार्थत्वात् न चो

प्राप्तेः साधनो

सामानाधिकरणपावच्छेदकहेतुतावच्छिन्नकवत्तव्याप्तिरिति पर्यवसितं अन्यत्वं पूर्ववत्। सहेत्वसहेत्वो लक्ष
 णासत्तासत्त्वमुपपादयति। बहिःसामानाधिकरणमित्यादिना। सोपाधौ तूपाधिनेति। उपाधिना तु सोपाधा
 वितियोजनावितिहासः। कथं साधननिष्ठसाध्यसंबंधितावच्छेदकत्वमिति वाच्यं सर्वत्र साध्यसमव्याप्तेः सोपाधा
 सामानाधिकरणसंबंधेनैव साध्यसामानाधिकरणपावच्छेदकत्वे संभवादिति भावः। यथाश्रुतं तु न संगच्छते साध
 नतावच्छेदकानवच्छेदकप्रतिपादनस्यैव मरुतोपयोगितया तद्भावात्। यद्यपि धर्मवान्वोद्दिष्टादावाद् ईधन
 प्रभववद्विबोद्धेत्पाधिभिन्नस्यावच्छेदकत्वावधारणमनुपपन्ने न चोद् ईधनप्रभववहेरपि संयोगादिसंबंधेन धर्म
 संबन्धितमासर्वसाध्यसामानाधिकरणसदुपाधयः हेतोरैकाग्र्ये येषां स्वसाध्यव्यभिचारितेति न्यायेन
 ईधनप्रभववद्विबोद्धेत्पाधिरिति वाच्यं एवमपि स्नेहवत्स्पर्शादित्यत्राहुपाधिनापि शीतत्वेन साध्यसा
~~धननिष्पादितेति न्यायेन ईधनप्रभववद्विबोद्धेत्पाधिरिति वाच्यं एवमपि स्नेहवत्स्पर्शादित्यत्राहुपाधिनापि शीतत्वेन साध्यसा~~
~~धननिष्पादितेति न्यायेन ईधनप्रभववद्विबोद्धेत्पाधिरिति वाच्यं एवमपि स्नेहवत्स्पर्शादित्यत्राहुपाधिनापि शीतत्वेन साध्यसा~~
 सामानाधिकरणपावच्छेदादवधारणसंगते न च स्नेहवत्स्पर्शादित्यादौ शीतत्वादिरपि
 साश्रयीभूतशीतस्पर्शादिसंबंधेन उपाधिरेवेति वाच्यं। तथा सति परार्थमात्रस्यैव यथा कथंचित् संबन्धेनोपाधित्वा

॥ ६२ ॥
१ पाधिभिन्नस्याप्रसिद्धाव्यवच्छेद्याप्रसिद्धेः धूमवान्वहोरेत्यादौ साधनतावच्छेदकस्यापि बहुत्वत्वादेर्गर्ह्यधनप्रभ
ववह्नादिसंवेधेनेत्याधितान् साधनतावच्छेदके व्यवच्छेदप्रसिद्धौ । ननु उपाधिपदसाधनतानवच्छेदकपरमिति वा
२ च इदं धर्मिध्नु इत्यत्र साधनतावच्छेदकस्यापि धित्वस्य सामानाधिकरण्यसंवेधेनावच्छेदकतया विषयमासेन
तितादवक्यात् तथापि सामान्यतः उपाधिभिन्नावच्छेदत्वेन नियमव्यवच्छेदमुपपितु साधनतावच्छेदकता
वच्छेदकसंवेधेन साधनतावच्छेदकान्वेष्यमात्रमिति न केपि दोषः पितृवरणास्तु उपाधिपदमुपाधिवन्निध
र्मपरंतथाचोपाधिवन्निधर्मो विस्तर्यः भवति च धूमवान्वहोरेत्यादौ आर्ह्यधनप्रभवहिलादिकं साध्यसामा
नाधिकरणपावच्छेदकमुपाधिवृत्तिः । तथा न यथाप्रतनियमेपि न व्यभिचारः । सर्वत्र व्यभिचारिणिकिंचिद्विधि
षसाधनस्यैवोपाधित्वान्न वतथापि रूढे स्थाभावनस्य शरीरसार्धव्यापकसाधनस्थले एव व्यभिचारः
शीतान्यस्पर्शत्वारिरुपाधिवन्निधर्मस्यैव तत्र साध्यसंवेधितानवच्छेदकत्वमिति वाच्यं । शीतमस्य शरीरे
पिसाधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वेनोपाधितया शीतान्यस्पर्शत्वादेरप्युपाधिवृत्तिर्वा इति प्राहुः तदसत् तथा
पिसाधनतावच्छेदकस्यानवच्छेदकत्वाभावेन प्रहृतानुपयोगात् व्यभिचारिणिकिंचिद्विधिषसाधनस्यैवोपाधि एतत्

लेन साधनतावच्छेदकस्यापि साधनतावच्छेदकस्योपाधिव्यक्तित्वादिति चेत् सोपाधौ साधनतावच्छेदकं न साध्य
संबंधितावच्छेदकमित्यत्र प्राभाकरसंमतिमाह अतएवेति । यतएव सोपाधौ साधनतावच्छेदकं न साध्यसाध्यस
ंबंधितावच्छेदकमनर्थक्येति । साधनतावच्छेदकं च तन्मिन्नं चेति कर्मधारयः । मिन्नप
दं च साध्यसंबंधितावच्छेदकमिन्नपरं वैशिष्ट्यवत्ततीत्यर्थः । अन्वयश्चास्य साधनाभिमतत्वेनेन । तथाच साध्य
संबंधितावच्छेदकमिन्नं न साधनतावच्छेदकं न विशिष्टे साधनत्वाभिमते वर्तते पः साध्यसंबंधः स येनावच्छिद्य
ते ॥ सुएव विशेषणं स एव धर्मस्तत्र साधनेऽप्यविरतिनियमं प्राभाकरवदंतीत्यर्थः । अन्यथा सोपाधौ साधन
तावच्छेदकस्यापि साध्यसंबंधितावच्छेदकत्वे पत्रमभिचारिणि साधनतावच्छेदकं साध्यसंबंधितावच्छेदकं तत्र
सोपाधौ केवलत्वेनैतन्निपमो व्यभिचारी स्यात्तत्र साधनतावच्छेदकस्य साध्यसंबंधितावच्छेदकमिन्नत्वविर
हादिति भावः । न चोर्द्ध्वनप्रभववत्स्यादौ ववत्तु तौ तन्निपमो व्यभिचारी तस्य साधननिष्ठसाध्यसामानाधि
कारापमधिकरणत्वेन तदनवच्छेदकत्वादिति वाच्यं । सामानाधिकरण्यसंबंधेनावच्छेदकत्वस्योक्तत्वात् । अ
वच्छेदकत्वं न स्वरूपसंबंधविशेषः । उर्द्ध्वनीपवत्स्योदेस्तादृशावच्छेदकत्वे मानाभावेनाव्यासापत्तेः । नाप्यन

नतिरिक्तवृत्तित्वं धर्मवानवहेरिसाहो अर्द्धे धनप्रभववहिसाधनाधिकरणस्यापीधनाहोवहिनिरधर्मसमा
 धिकरणानिरिक्तवृत्तित्वात्संभवापत्तेः किं तन्मन्वृत्तित्वव्यापकत्वमिति पावत इत्येवमाध्यसंवेधिता
 नवहेरकसाधनवावहेरकावेच्छिन्नसाधननिष्ठसाध्यसंवेधिताया सामानाधिकरण्यसंवेधेन व्यापके
 यः स एवोपाधिरिति फलितो प्रत्यक्षमुद्भूतरूपादित्यत्र प्रत्यक्षत्वसामानाधिकरण्यस्य सुखत्वरूपत्वाहोस
 त्वात्तत्र च महत्त्वसामानाधिकरण्यभावात्तद्वत्तः व्याप्तिवारणोपनिष्ठात्तसाध्यसंवेधिताविशेषणं तस्या
 पिसाधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वेनोपाधित्वान्न चतवाप्यपचा सुखजातिमत्त्वादित्यत्र प्रत्यक्षधर्मइत्वावच्छि
 न्नसाध्यव्यापकेयाधावुद्भूतरूपः व्याप्यपत्तिः विषमव्यापकस्यापोधित्वानभ्युपगमे च महत्त्वः व्याप्तिवार
 णाय निष्ठातविशेषणवैयर्थ्यवक्ष्यमाणालसरेण धर्मवानवहेरिसादावर्द्धधनारोइयं कर्मोपलेसतिस
 वात्प्रत्यक्षमुद्भूतरूपात् महाननित्यइत्यत्वादित्याहो गुणान्यतमहत्त्वानित्यसमवेतत्वादित्यतिव्याप्य
 ते श्रुतिवाच्यं साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वेव तन्मते उपाधिनपाउक्तसूत्रे उद्भूतरूपस्यानुपाधित्वात् न
 च तथापि सजायेकव्यक्तिहेतुके उच्यते तत्वादित्याहो साध्यव्याप्ये घटत्वाहो अतिव्याप्तं वरित्वात् सामानाधिक
 रण्यसंवेधेन तस्यापिसाधननिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यव्यापकत्वादिति वाच्यं परेषां नेह मुयाधिलक्षणां जित्वेतादृशविशिष्ट

नथाचत्रसंभवाव्याप्येवमिदं विचारसमादकतया दोषत्वे विद्यापकातिप्रसंगादप्यदोषतया प्रतिव्याप्तेरप्यदोषत्वात् न चैतस्य व्यापकवर्मरूपत्वे
साध्यसंबधितानवच्छेदकसाधनतावच्छेदकवच्छिन्नेति साधनविशेषाभावेऽप्यत्र व्यापकातिप्रसंगस्यादोषतया सत्रेतासाध्यव्यापकेऽतिव्या
प्तेरप्यदोषत्वादिति वाच्यं शुद्धधर्मवद्विशिष्टधर्मस्यापि व्यापकत्वेन व्यापकेऽर्थविशेषगताया दोषत्वादिति दिक् न चेतादशधर्मसंगोत्तवा
नश्चत्वादित्यादि विरुद्धसूत्रेण सास्त्रादिमत्ताध्यायावभासात्कथमुपधित्वव्यापकत्वमित्याहुः अतएवेति यत एवेतन्मते तत्र तस्य नापि धित्व
मत एवेत्यर्थः तत्र तन्मते साधनावच्छिन्नेति साधनविशेषार्थः ध्रुवनिर्देश्यत्र यथासाधनविशिष्टसाध्याप्रसिद्धातत्रैव तत्सुक्ष्माव्यापस्य
दिवाराण्यविशेष्यदलं सश्यामोमिवातनयत्वादित्यादावव्याप्तिवाराण्यसत्त्वं तंतत्रैव महानसत्त्वादिवाराण्यविशेष्यदलं सश्यामोमिवातनयत्वा
दित्यादविव्याप्तिवाराण्यसाधनावच्छिन्नेति न च अपंचाक्षुषः प्रमेयत्वादित्यादौ पक्षधर्मद्वयत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकेऽङ्गत्वरूपतयादौ अत्रापि वि
तिवाच्यसाधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वेऽप्येव तन्मते उपाधितया तस्या लक्ष्यत्वात् द्वयसत्त्वादित्यादौ रूपान्यत्वगुणान्यत्वादिकेवलक्ष्यमेवातेन तत्राति
व्याप्तिः केचिदक्षुषाभावाविशिष्टसाधनवद्वेतेरेव तन्मते लक्ष्यत्वात् अथैवदक्षुषोऽप्रमेयत्वादित्यादौ उक्तं रूपान्यदौ व्याप्तिः एवं च द्वयसत्त्वादि
त्यादौ रूपान्यत्वगुणान्यत्वादेरलक्ष्यतया तत्रातिव्याप्तिवाराण्यसाधनाव्यापकत्वमित्यत्र साध्याभावाविशिष्टसाधनव्यापकीभूताभावप्रतिपत्तिरिति चेन्न
र्वाच्यधर्मवाच्यद्वैतद्वयप्रमेयत्वादित्यादौ तत्तद्व्योमोलकाभ्युत्पत्त्यादिकेन लक्ष्यमतो न तत्रातिव्याप्तिरित्याहुः न त्वेतस्यापि धित्वक्षणात्वेऽपि विचारे वा
वशमुपधिप्रतिनियमोऽतः तत्रापि विचारिणि हेतोस्तादशधर्मो नास्ति तस्यैव निरुपाधित्वदत्ताहुः अत्र विचारिणित्वेति संगच्छतइत्यतमे कोऽग्रंथः व्यभि
चरित्वत्वासाध्यतदभावसमानाधिकारात् तदुभयस्यैव भावात् तदुभयसामानाधिकारण्यसंभवात् साध्यसंबधित्ववच्छेदकमधिकारणमेव साध
नविशेषसाध्यसंबधितावच्छेदकत्वेन रूपेण तादशधर्मसंबधेनेति शेषः तत्रोपाधिः अतस्तत्रोपाधिः सध्यतदभावो विरोधितदुभयसामानाधिकार्य
यो विरोधात्कथं तत्रावच्छेदकमेवापेक्षेत आह अन्यथेति साध्यतदभावसामानाधिकारण्यो विरोधाभावेऽर्थः तत्रापि

म. म. थ

५०

यत्त्वअप्याप्यत्वसंभवेतिव्यभिचारित्वेनेतिअत्रयथाधिकःअभिचारित्वादितिअभिचारित्वेनहेतुताउपाध्यनुमानंअप्रयोजनकंअनुलंकी
भावादिसर्थःसाध्यतदभावसामानधिकार्यपरिगृहेतुअवच्छेदकविधयाविरोधभंजनमेवावच्छेदकत्वसंभवेतिअत्रयथाधिकःसाध्यनिष्ठसाध्यसंबधितावच्छेदकी
भूतसाधिकारतास्यैवतादास्यसंबधेनतादृशावच्छेदकत्वस्यासाध्यविकारात्तादिस्येतावच्छेदकीव्याख्यादितिभावःसाध्याधोसाधनतावच्छेद
काएनसाधननिष्ठसंबधितावच्छेदकत्वमिसत्राभाकरसंमतिमुक्ताअत्रार्थसंमतिमाहअतएवेतिअतएवसोपाधोसाधनतावच्छेदकेकेवल
नसाध्यसंबधितावच्छेदकंअतएवेत्यर्थःतस्यसाध्यसमव्याप्यधर्मस्यसाधनाभिमतैवकालीतिसाधनाभिमतशेषकारीभूतसाधनतावच्छेदकेता
दास्यसंबधेनविशेषातीत्यत्रमविषयोभवतीत्यर्थःइतिइतिहेतोरित्यर्थःउपसमीपेतिअत्रादधातिसाक्षात्परयवाखनिष्ठधर्मप्रकारक
भ्रमंजनयतीतिउपविषयद्वयुत्पत्तेतिशेषःस्फटिकेजपाकुसुमवदित्यथाजपाकुसुमस्फटिकेस्वनिष्ठलोहितसधूमजनकतयालोहिताभेदधूमज
नयावास्फटिकेउपाधिसंयत्यर्थःउपाधिरसावुच्यतेइतिअसौसाध्यसमव्याप्यधर्मःउपाधियदवाच्यत्वेनचर्युच्यतेइत्यर्थःअन्यथासोपा
धावपिकेवलसाधनतावच्छेदकस्यसाध्यसंबधितावच्छेदकत्वेनत्रस्वनिष्ठसाध्यसंबधिवच्छेदरूपापाःव्याप्तेस्तादास्यसंबधेनसाधनता
वच्छेदकेविशेषातीत्यत्रमविषयनिबंधनसाध्यसमव्याप्यधर्मस्यउपाधियदवाच्यत्वाभिधानमसंगतस्यातत्संबधेनतद्वर्मावच्छिन्नप्रति
योगिताकाभाववतितत्संबधेनतद्वर्मावच्छिन्नप्रकारकतानस्यैवभ्रमतयासाधनतावच्छेदकेतादास्यसंबधेनउपाधिनिष्ठसाध्यसंबधितावच्छेद
कप्रकारकतानस्यभ्रमत्वासंभवादितिभावःएतच्चसाध्यसंबधितावच्छेदकत्वेसर्वसाधारणमनुगतस्वरूपसंबधरूपलक्षणासदकमित्यभि
मानेनअन्यथासाधनतावच्छेदकस्यसाध्यसंबधितावच्छेदकत्वेपिसाधनतावच्छेदकेउपाधिनिष्ठसाध्यसंबधितावच्छेदकीभेदबुद्धेर्पथोक्तंभ्र
मत्वसंभवात्अतएवआचार्यैरपिआत्मतत्त्वप्रहायसाध्यसंबधितावच्छेदकत्वेनलक्षणाव्याप्तिसंज्ञाप्रकृत्येवयोगार्थोभिहितःस्वरूप
संबधरूपावच्छेदकवदितत्वेनतस्यसर्वतोऽनुलंकीयत्वादिसंभितानादितिअर्थेनचेवमाचार्येणयद्वैतवान्वद्वैतसाक्षीमहानसत्त्वादानुपाधिव

स. म.

७०

वहारः स्यात्तयो गार्थसत्तात् न च सर्वसाध्यसमानाधिकरणा इति न्यायेन दृष्टायति रिति वाच्यं आचार्ये साध्यसमव्याप्यस्यैवोपाधित्वात्
पगमदित्यत आह लक्षणात् इति रूढ्यर्थतावच्छेदकत्वस्यार्थः तथा चोपाधिपदस्य योगरूढत्वात् न ह्यसत्त्वादेयोगार्थसत्त्वपि रूढ्यर्थभावा
त्रोपाधिपदव्यवहार इति भावः साध्यसाधनेति साधनसमानाधिकरणा साध्यसमव्यापकत्वे सतीत्यर्थः अथ गोलवान्श्वलादिति विरुद्ध
स्थले सास्त्रवित्तादेरुपाधिपदवाच्यत्वसंगतं न चैवमपि सशामो मित्रात् न यत्नादित्यत्र शाकपाकजलादावप्याप्तिर्नुवारेति वाच्यं आचार्ये नये
साध्यसमव्याप्यस्यैवोपाधितया तस्यानुपाधित्वात् ननु तथाप्यत्र विशेष्यदलव्यर्थे असत्तैसाध्यव्याप्यत्वस्य योगोलभ्यार्थस्याभावादेवेति प्रसंग
विरहात् न चैवमत्रैतौ साध्यसमव्याप्येति व्याप्तिवारणापत्तदवश्यं कमिति वाच्यं तत्र हेतुतावच्छेदकस्यापि साध्यसंबधितावच्छेदकतया स्वनिष्ठसा
ध्यसंबधितावच्छेदकतया स्वनिष्ठसाध्यसंबधितावच्छेदकत्वात् तस्मात्संक्रामकत्वस्य निष्ठतादशव्याप्तिप्रकारकहेतुतावच्छेदकत्वमजनकत्वस्य
स्वनिष्ठतया आचार्याभिप्रेतयोगार्थस्याभावादेवेति प्रसंगविरहात् न च साध्याभ्यामभिचारिहेतावेव स्वनिष्ठतादशव्याप्तिप्रक्रामकत्वसंभवा
दिति मैवं वद्विमान्श्वलादिसादिसत्तैतौ हेतुतावच्छेदकसंबधभिन्नसंबधेन साध्यसमव्याप्यव्यभिचारिकप्रमाविशेष्यत्वावतिप्रतिवारणा
य विशेष्यदष्टस्यावश्यकत्वात् संबधभेदेन साध्यसंबधितावच्छेदकत्वस्य भिन्नतया तदवच्छेदकत्वस्याभिन्नतया तदवच्छेदकत्वस्यापि भिन्न
त्वेन तत्र निरुक्ततादशव्याप्तिप्रक्रामकत्वस्य योगार्थसंभवात् न च हेतुतावच्छेदकसंबधेन या स्वनिष्ठव्याप्तिः तत्संक्रामकत्वविवक्षयेव तस्या
निराकरण इति वाच्यं धर्मवान् वद्वे रिसादौ धर्मप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वादेरसंग्रहायति रिति भावः न चैव विषमव्याप्यतन्मते उपाधिपदवाच्यस्या
निरुक्त्यर्थं सत्तादित्यत आह विषमिति प्रवृत्तिनिमित्ताभावादिति योगार्थभावादित्यर्थः यथा स्थूलपद्मं न पंकजपदवाच्यत्वमिति भावः इदम

ਸ੍ਰ. ਸੁਖਜੀ

पाततः पैमिकप्रसूतिनिमित्तश्चापेपिकैवलरूपधेमादायउपाधिपदवाच्यत्वस्युत्तरात्तन्निष्पागाथविशिष्टरूपद्वयः प्रवृत्तिनिमित्तः नच
वस्थलपप्रस्यापियंकजपदवाच्यत्वापत्तिरितिवाच्यमुदिततादात्म्यावतिवैजात्यनरुध्ययथावष्टेदेकतदातस्यापिद्वारत्वात्तत्रतत्त्वप्रामा
णिकास्तत्वाच्चतंवैजात्यंतत्ररुध्ययथावष्टेदेकमामनतिनचवविषमव्याप्त्योपाधियदंवाच्यतेह्येकजपित्तस्यनस्यादतुभाहृदयकता
चेतितस्यविषमव्याप्त्यभिचारोपपत्तयेतिव्यभिचारितासंबधेनतद्वत्तयासाध्यव्यभिचारानुमानसमवादित्यर्थः ॥उपाधितेति॥उपा
धिपदवाच्यतेत्यर्थःतादात्म्यसंबधेनतयोर्योरपिसाध्यव्यभिचारानुमायकत्वादितिभावःअप्रयोजकसाध्यव्यापकव्यभिचारिणोःअप्र
योजकत्वसाध्यव्यापकत्वव्यभिचारिणोरित्यर्थइतिकेचित्तच्चसव्यभिचारित्वेनसाध्यव्यभिचारानुमायकत्वमेवैतत्थास्तनवेदंअप्रयोजक
त्वादेरितिवाच्यंयोगार्थपिक्षयाएतत्स्यगृह्णत्वादितिदिक्॥॥इत्यनुमानपरिच्छेदरहस्यव्याप्तिरहस्य॥॥तानत्वेनहेतुतानभ्युपगमेनचता
दशप्रसक्षाप्रसिद्धाप्रतियोगप्रसिद्धविशेषरातावष्टेदेकप्रकारकज्ञानविधयाततैरन्यत्वेमादायप्रसिद्धविधानेसहचारविशिष्यवोधात्मकप्र
सक्षमादायवाधापतेः॥नचप्राभाकरनयेसहदर्शनस्यापिग्राहकतयाभ्योदर्शनमपिग्राहकमेवाम्पोदर्शनस्यसहदर्शननितिपि
कृत्वादिति तवपिबाधोदुर्वाइतिव्यप्राभाकरनयेसहदर्शनस्यापिग्राहकतयात्वेनचैवेतस्मात्तद्दर्शनगम्यासंख्युपसंहारविशेषइतिवा
च्यतात्रदिसहदर्शनगम्यत्वेनसहदर्शनजगत्प्रत्यक्षविषयत्वेनचपितुनिलसाध्यसाधनसंबधग्रहविषयत्वमितितत्रैवस्युदीभविष्यतीतिभावः

५ व्याप्तिस्वरूपं निरूप्य परमत निराकरणा पूर्वकं परमत्वेन तत्तु होपायमभिधातुं प्रभाकरमतमुपदर्शयति. संप्रति सादिनामेवमित्यनेन. सा. अनु
५ मितिकारणीभूतज्ञानविषयीभूता. इत्ये. अनुपदेनिरक्ता तथाचभूयोदर्शनं न तदेतन्व्याप्तिप्रसङ्गकारणमित्यर्थः. ननु संप्रत्याप्तिः नभूयो
५ दर्शनजस्य प्रत्यक्षविषय इत्यर्थः. प्रभाकरमतेऽपि तु यनीतमानस्य विनिर्णयबुद्धौ विशेषरक्षणज्ञानहेतुत्वस्मिन्नानभ्युपगमेन ज्ञानस्य स्वयं काशतया ज्ञान

इष्टेष्टीनानासाधसाधन

24.

51

也。

1998

3

२५

10

114

सहचारदर्शननेन जनकत्वं भूयस्त्वविशेषिणेन नानावृत्तादृशानामिति त्रयेणुवादिनिफलानुपधायकत्वादित्यर्थः तथा चान्वयविचारइति भावः नानावृत्ता
 त्वाह आशुविनाशिनमिति तृतीयस्य ग्राह्यत्विधं सप्रतियोगिनामित्यर्थः क्रमिकानां विभिन्नसंयोगात् क्रमिकानां मेलका भावदिति एकस्य ग्राह्यत्वाभावादित्यर्थः
 तथा च व्यतिरेक्यभिचारः सर्वत्रापेक्षानुव्यात्मकभूयोदर्शनेनानाभावादिति भावः अत्र क्रमिकानां घटपटादीनां मिलनमस्तीति आशुविनाशिनमित्युक्तं आशुविना
 शिनामपि पुणः पदस्य नानाभिन्नपुरुषीयज्ञानादीनां मिलनमस्तीति क्रमिकाराणामित्युक्तं आशुविनाशिनोः क्रमिकत्वात् न द्वययोर्मिलनमस्तीति बहुवचन
 मिति दुर्लभभूयोदर्शनन्याप्रियत्वाभावात् त्रिधर्मावच्छिन्नकार्यताप्रतियोगिककारणात् ताभ्यगतादृशकारणात् तावच्छेदकरूपशून्यत्वादिति फलितं विज्ञेयता
 तावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य कार्यताननुतादृशधर्मावच्छिन्नतादृशकार्यताप्रतियोगिककारणात् तत्र विषयविधयाभावादेव प्रसिद्धं न च साध्याविरोधः कारण
 तावच्छेदकधर्मवत्त्वस्यैव कारणता रूपत्वादिति वाच्यं अन्योन्याभावात् तत्ताभावमेव हेतुमेवादिति ध्येयं त्रयस्य रूपप्रतिष्ठिमाशं कर्तुं न चेति तावदृशनेति भूयसा
 दृशानां जन्याभूयः संस्कारइत्यर्थः तथा च भूयस्त्वविशिष्टसहचारदर्शनतमेव जनकतावच्छेदकसंस्कारश्च वापारइति भावः तथा कल्पनादिति संस्कारस
 हकारित्वकल्पनादित्यर्थः समानविषयक इति तद्विशेष्यकतत्त्वकारकसमतिप्रसिद्धि तद्विशेष्यकतत्त्वकारकसंस्कारो हेतुः तद्विशेष्यकतत्त्वकारकप्रत्यभिज्ञा
 नप्रति तद्विशेष्यकतत्त्वकारकतत्त्वकारो हेतु इत्यर्थः यो यत्र विशिष्ट्य पूर्वमवगतः स एव तत्र संस्कारवशात् प्रत्यतिज्ञाने भासते इति नियमादत एव हं उदिगोचर
 संस्कारादप्यंतीत्यदिप्रत्यभिज्ञानं तापत इति मीमांसकाभिप्रायः एतच्चैव नीतमात्ममभ्युपेक्षायां प्रज्ञानमिति सहचारगोचरसंस्कारस्य धर्मादिविशेष्यक
 यायकसाध्यसामानाधिकरण्यात्मकविशिष्टास्मप्रकारकत्वादिति भावः अन्यथेति एकविषयकसंस्कारेणापि अन्यविषयकज्ञानजनने इत्यर्थः किं व

धनतमिति जनकव्याप्तितानामित्यर्थः विवेकेनेत्येवमशब्दोऽवधार्यः तच्चावतव्याप्तिज्ञानं पृथगतर्कविना तच्चासर्वत्रैवमूलभूतयत्किंचित्तर्कजनकीभूतव्याप्तिप्रसर्गतर्कवि
 नैवातो नानवच्छेदार्थः यथाश्रुते ज्ञातवान् कीपव्याप्तिस्मरणास्य विना तर्कमुपदिष्टितन्मूलभूतजन्मांतरोक्तव्याप्त्यनुभवस्य तर्कसपेक्षत्वात् अनवच्छेदतादवच्छेदा
 तत्तज्ज्ञानवच्छादरीहारे पिवद्रिधमादिवाप्तिग्रहस्थले अनवच्छेदतादवच्छेदाच्च तर्हि व्याभिचारिण्यसिद्धिग्रहणं गतेन व्याप्तिप्रसर्गप्रत्येव तर्कस्य हेतुतया ज्ञातवान्
 कीपव्याप्तिज्ञानस्य स्मरणरूपतया व्याभिचारसंभवात् तर्ह्येति यत्किंचित्तत्तज्जनकीभूतव्याप्तिप्रसर्गस्य तर्कविनाप्युपादृत्यर्थः सेवेति तर्कोप्यर्थः अनादित्वे
 नैतत्परित्यागश्चात्रैव सन्नेतनुतर्कजनकव्याप्तिबुद्धिषु वैजात्यवन्नेतदेव तर्कजन्यताच्छेदकं न चाशुभवादिना संकरः चाशुभत्वव्याप्य नानाजतिस्वीकारान्नकार्यताव
 छेदकाननुगमस्याहोष्यदिस्य तत्राह न चैति तत्तद्वैतजन्यव्याप्तिबुद्धौ जतिरक्तीति मानाभावात् तर्कस्य हेतुत्वासिद्धेरिति भावः माभूतभूयो दर्शनं कारणात्तथा
 पि कचिदुपपुज्यत एवेत्यभिप्रायेण शं कते सामान्येति एवमुत्तरं सर्वत्रापि सर्वोपसंहारादिति सर्वमासाधानोसा धनानां ज्ञानादित्यर्थः सामान्यरूपेति सामा
 न्यत्वस्यानेकवृत्तिरूपत्वदिति भावः इदं च सामान्यत्वेन ज्ञानं प्र साप्ततिरिति सभिप्रायेणानेव तावत्तपि अनेकव्यक्तीनां धर्मादीनां ज्ञानस्यापेक्षा सिद्धाननुसहचाद
 र्शनभूयो दर्शनोपेक्षेति वाच्यं सामान्यतोऽस्यानेकदर्शनमात्रपेक्षायवच्छेदकत्वात् एवमुत्तरं त्रिपिसामान्यस्य सामान्यज्ञानस्य वातदिति सापाम्यजन्यताप्रमाणं
 तन्मभ्युपगमादित्यर्थः काकतालीयत्वर्णकासाध्यसाधनसहचारमात्रस्यैव तन्मात्रस्थलीयत्वर्णका आदिप्रातिविच्छेदलीयत्वादिपरिग्रहः अन्योपाधिकत्वज्ञानं उपा
 ध्यभावनिश्चयः तद्वेति साध्यवद्वैतो साध्याप्यपकत्वज्ञानं च न तद्व्यसाध्याधिकरणान्तरज्ञानं विनैत्यर्थः अयोग्येति तत्तथावा नोपाधिकत्वज्ञानं न व्याप्तिधीहेतुश्रितिभावः
 उपधिर्णकाविरहश्च हेतुरेव तावदेव भूयो दर्शनोपेक्षासिद्धेर्माशंकते अथेति अतस्मिन् अतः पाधितानं विना संदेहनिवृत्तेरिति भावः यावतेति अनेपाधित्वनिश्चयपर्यंतं न

मू. श्री.

७३

तेन हेतुतमिति भावः ननु उपाधिवशं कायाः प्रति बंधकत्वेति अनुपाधिविनिष्क्रययोगेष्वास्यान्नेदेव च न विरोधविषयत्वादित्याह प्रयत्नेति तदहितस्तज्जन्मः पधयेवमपि
यत्र स्वतः सिद्धोपाधिराकाविरहस्तत्र भूयो दर्शनापेक्षाद्येव तथापि स्मृतत्वारिमुपेक्ष्य ह्युक्तान्तरमाह अथोपेति तथा च तं शेषस्याप्रतिबंधकत्वमेवावश्यं वाच्यमिति भा
वः सवनेति भूयो दर्शनेपि अथोपाधिराकाता हवस्त्यादनुमानस्य चानवस्थादुस्त्याहेति भावः किंच भूयो दर्शनजन्यसंस्कारस्य न संस्कारा
वच्छेदकसामान्यतो व्याप्तिप्रसक्तत्वे वेति विकल्प्य ह्यप्यति अथि वेति न बहिर्गच्छि सत्कारि न वृत्तिरिच्छि मात्रसहकारी न मानमेतदव्याप्तिप्रसक्तत्वावच्छिन्नं प्रतिजनक
तिपावततद्व्यापारे विनापीति भूयो दर्शनजन्यसंस्काररूपव्यापारविनापीत्यर्थः व्याप्तिग्रहात् मनसा व्याप्तिग्रहप्रसंगात् मनसोपि मानसप्रत्यक्षप्रसर्पितियावत् जनकद्वयत्वं
अति संस्कारजन्यत्वे व्याप्तिप्रसक्तस्य स्मृतितापत्रेः संस्कारस्य न तत्र हेतुत्वं किंच नुतज्जन्मस्मरणास्येति मते ह्यपि नुमात तज्जन्मस्मरणास्येति प्रमाणांतर
तापत्रेः पदसाधारणसहकार्यसाधनत्वे बहिर्गोचरोपसी जनयति तस्य प्रमाणांतरत्वमिति भावः न च प्रमाणांतरत्वप्रत्यक्षादिभिन्नप्रमाणांतरत्वाप्रसिद्धमिति
वाचं मानसज्ञानोकरात्वे सति प्रमाकरणात्वापत्रे रिसृष्टिर्भाकरमतमुपसंहरति तस्मादिति अयस्त्विविशिष्टसाध्यसाधनसहचारज्ञानत्वस्य व्याप्तिप्रसक्त
कारणात्मानवच्छेदकत्वादि तस्यः पीडयेति तिसाव्याप्तिः यद्यपि सकृदर्शनजन्यप्रसक्तविषयत्वरूपस्य सकृदर्शनगम्यत्वस्य साध्यत्वमीमांसकनयेनाधःतन्मते सा
ध्यसाधनसंबंधज्ञानस्यैव व्याप्तिज्ञानत्वेन तद्व्यवथावात न च साध्यसाधनसंबंधविशिष्टस्य साध्यसाधनसंबंधज्ञानजन्यत्वान्न बाध इति नार्थतन्मते विशिष्ट
वृद्धे विशेषणज्ञानस्याहेतुत्वात् न यनेयापिक न ये सिद्धसाधनाच्च तन्मतेपि अभिचारतानेन वतारे प्रथमदर्शनैनापि व्याप्तिग्रहात् तदव्याप्ति साध्यसाधनसंबंध
साक्षात्कारत्वे व्यापकविषयिता कत्वं साध्यं न च मायनेपि व्याप्तेः साधनता वच्छेदकानतिरेकितया साध्यसाधनाधिकरणानतिरेकितया वासिद्धसाधनमिति वाच्यं

त

राम.

७३

मरिचिनेवकिंचेत्तादिनानुपदेतेहोषस्यवज्रयासात्तात्प्रीत्योमः नस्वप्रत्यक्षकारणमयो दर्शनकत्वेमतिमहचारदर्शनया सर्वस्वत्पासिद्यापत्तेः साध्य
ताधनसर्वधनानस्येवतन्मतेव्यातेज्ञानत्वात्तत्र सहचारदर्शनयाध्वत्सहचारदर्शनविषयत्वंसमूहात्वंनज्ञानमादायध्वत्तदौयमिवारायत्तेः किंतुसा
ध्यसाधनसर्वधनग्राहकतामग्रीत्वयापकग्राहकतामग्रीत्वकत्वमितिहेतुमुपयादयतिनयाहीतिउपाध्यभावइतिउपाध्यभावनैमतिसाध्यसामानाधिकर
णमिसमर्थः तेनतन्त्रेयेविरुद्धहेतावुपाधिविरहेपिनातिव्याप्तिः केवलाधिकरामितितद्वसाधनंमृमादिरेवेतिभावः नन्वेवंप्रतिपोगिकालेपितदधिकराम
त्येवकथंवा अधिकरणाभावयोराधारधेयभावप्रतीतिरित्यत आहतात्कालेतितात्कालेतेप्रतियोगिनधिकरणाकालेनअधिकरणास्यसंबंधइत्यर्थः तत्तमेका
लस्पष्टिदियेध्वत्तरेतस्यप्रत्यक्षत्वेसर्वत्रहेतुसर्वधनानेकालभानानवश्यतावाहाहत्वप्रकप्तेतिज्ञानमितिअधिकरणाज्ञानमित्यर्थः स्वप्रकाशइत्यनेनप्रथ
मदर्शनगम्यत्वमुपपदितंनचप्रतियोगिकौलीनाधिकरणाज्ञानस्याभावत्वाभावेनप्रतियोग्यसमानकालीनअधिकरणाज्ञानमेवाभावः तथाचसाधनज्ञा
नमात्रस्यउपाध्यभावत्वाभावात्कथंसाध्यसाधनसंबंधसाक्षात्कारस्वयायकविषयिताकत्वमितिवाच्यंमहेतुत्वेनसर्वदेवउपाध्यसत्तेनसाधनज्ञानमा
त्रस्येवउपाध्यभावत्वात्तत्वेतितद्वक्ष्यतादिनाप्रथमसर्वधनदर्शनेऽवगतमेवविपीडितमेवेत्यचयः प्रथमसंबंधदर्शनेनेतिरतीयांतपादेऽवगतविषयि
तेननन्वधिकरणादयोऽतिरिक्तत्वाभावःतज्ज्ञानेनैवचसाधनंनदृष्टतुल्यत आह नचेतिअतिरिक्ताभावकल्पनेगौरवादितिभावः नन्वेवंप्रतिपोगि
ज्ञानाधीनत्वेनोपाधितानार्थभूयोदर्शनावशकत्वात्उपाधित्वस्यसाध्यव्यापकत्वादिवदितत्वादित्यत आहनचप्रतियोगिनिअस्ववक्ष्यतइतिये
ननुज्ञानार्थमयोदर्शनापेक्षस्यादितिभावः नन्वेवंप्रतियोगिज्ञानेनैवापिअभावप्रत्ययेतदयोयवहारोपि स्यादित्यत आहउपाध्यभावव्यवहारकत्वितिउ

३

म. टी.

७४

मु

पाधिर्नास्तीति शब्दप्रयोग इत्यर्थः तस्योपाध्यभावप्रकारकत्वात् साध्यत्वादिति भावः दीर्घत्वेति पृथग्दीर्घत्वपरिप्रासास्यस्यासाक्षात्कारात् मन्त्रादिसंज्ञायां दीर्घत्वतः
 नेनावधितानि येषां किं नु अपि मन्त्रादीर्घ इति व्यवहारमवावधितानां पक्षेति भावः तस्य स संबंधतत्वेति चेद्विना स संबंधं नानुल्लेख्यः नुल्लेखः नुमित्तिजनकतया
 याचवद्विना स संबंधं नानुल्लेख्यः नुमित्तिजनकतया चेद्विना स संबंधं नानुल्लेख्यः नुमित्तिजनकतया चेद्विना स संबंधं नानुल्लेख्यः नुमित्तिजनकतया
 धिताने सतीत्यर्थः उपाधितद्वयमेतत्तत्तु उपाधिरूपधियाप्युपाधीं द्विगुणं निर्वर्तयति चेत्तत्तु उपाधिविशिष्टप्रत्यक्षजनककारणाकलापे सतीत्यर्थः उपा
 ध्यनुपलंभसहितस्येति उपाधिसत्त्वज्ञानाभावसहितस्येत्यर्थः नन्वेवमेव द्विगुणमिवास्ति चेत्तत्तु उपाधिसत्त्वज्ञानाभावसहितस्येत्यर्थः नन्वेवमेव द्विगुणमिवास्ति चेत्तत्तु
 मेकज्ञानं वेत्त्यनेन तत्तु ननु भूयस्त्वोपाधिविशिष्टप्रत्यक्षजनककारणाकलापे सतीत्यर्थः नन्वेवमेव द्विगुणमिवास्ति चेत्तत्तु उपाधिसत्त्वज्ञानाभावसहितस्येत्यर्थः
 ज्ञानानि यमाञ्चेति चेन्न यमिवास्ति चेत्तत्तु उपाधिसत्त्वज्ञानाभावसहितस्येत्यर्थः नन्वेवमेव द्विगुणमिवास्ति चेत्तत्तु उपाधिसत्त्वज्ञानाभावसहितस्येत्यर्थः
 लापविहास इति चेन्न उपाध्युपलंभादिकं नानुमित्तिहेतुः किं नु उपाध्यभावत्वेन तत्तु ननु भूयस्त्वोपाधिविशिष्टप्रत्यक्षजनककारणाकलापे सतीत्यर्थः
 सात्मक उपाध्यभावप्रकारकत्वात् साध्यत्वादिति भावः दीर्घत्वेति पृथग्दीर्घत्वपरिप्रासास्यस्यासाक्षात्कारात् मन्त्रादिसंज्ञायां दीर्घत्वतः
 गम्यत्वेन निरुक्तपरिप्रासास्यस्यासाक्षात्कारात् मन्त्रादिसंज्ञायां दीर्घत्वतः
 तु उपाधिकैव लाधिकरणात् तानमात्रं दृष्ट्वा पां उपाध्यभावव्यवहारस्तत्र जायतामिदं तत्राह व्यवहार इति उपाध्यभावव्यवहारहेतुत्वाच्चेत्यर्थः केचित्तु नन्वेवमस
 निवृत्त्यादिहेतुकानुमित्तिर्न स्यात्तदाहोपाधिविशिष्टप्रत्यक्षजनककारणाकलापविहास इति चेन्न उपाध्यभावत्वेन तत्तु ननु भूयस्त्वोपाधिविशिष्टप्रत्यक्षजनककारणाकलापे सतीत्यर्थः

ध

राम

७४

स्वर

पाध्यभावव्यवहारहेतुहेतुकताद्वयार्थः चकारोवर्थः उपाध्यभावव्यवहारहेतुप्रयोगेष्टायोगेष्टसाधारणं उपाध्यभावत्वप्रकारकज्ञानमात्रमिति प्राहुः ।
 नचैवमिति एवं व्याप्तिग्रहसमाधनयाहकारिज्ञानपेक्षत्वे प्रथमेति प्राथमिकधृमादीन्द्रियसंनिकर्षेत्यर्थः व्याप्तिनिश्चयसिद्धिर्विशेषज्ञानस्य विशिष्ट
 उदावहेतुहेतुधृमादौ स्वात्मकव्याप्तिप्रकारकनिश्चये बाधकाभावादिति भावः शिरोवर्षने सतीति यथावद्व्याप्यत्वस्य विशेषदर्शने सति साधो नवद्विषयाप्यत्वसं
 शयस्तथेत्यर्थः तत्त्वशय इति धर्महेतुवद्विषयाप्यत्वसंशय इत्यर्थः तद्वति शेषः अतएव त्रिमयेति संगृह्यते व्याप्तिस्वरूपप्रतीतावपि उपाध्यभावत्वरूपेणोपाध्यात्मकत्वा
 त्मिप्रकारकनिश्चयानावाततत्त्वकारकस्थानानुपपन्नः यद्वा तन्निश्चये प्राभाकराणां व्याप्तिस्वरूप इति समाधानद्वयकमेवाह व्याप्तिज्ञानानंतमिति धृमादि
 संनिकर्षितमित्यर्थः हायतेऽनेनेति व्युत्पत्तैः किमिति अत्र किं शेषः त्रिमयेत्येवमेषाविकल्पे विद्यमानेति विद्यमाने ज्ञापमाने धृमादौ उपाधित्वेन उपाधिरेवम
 यानसातद्व्यर्थः ननु उपाध्यभावत्वेन उपाध्यभावेऽपि निश्चित्युति शेषः त्रिशंकव्याप्तिसंज्ञायादृहीतव्याप्तिस्वरूपेणोपाध्यभावत्वप्रकारेण उपाधिरेवम
 उपाध्यभावात्मकव्याप्तिशयः समानप्रकारकनिश्चयस्यैव विशेषित्वादिनिभावः उपाधिनेति उपाध्यभावः विविधानः वर्तमानमया उपाधित्वेन न सातः किं
 वा उपाधिरेव न वर्तते इति शंका यद्वा निशंका सन्नयादृहीतव्याप्तिवपि निश्चित्युति तायां व्याप्तावपि स शय इत्यर्थः एतादृशसंभावनाविरहविशिष्टव्याप्तिनिश्चयस्यै
 व प्रतिबंधकत्वादिनिभावः ननु ज्ञाववाद्यामिनिश्चयत्वेनैव प्रतिबंधकत्वात्तादृशसंभावनाया उन्नतकत्वे मानाभावस्य स्वरसादृश्यहेतीति प्राहुः ननु साध्यप्रा
 रापसंशयकल्पनिर्गोरा न्निश्चय एव व्याप्तिर्ननु तत्रमेव कल्पितं पुक्तमित्यत आह पृथेति घटज्ञाननिश्चयवद्व्यर्थः नचैवमिति एवं समाधनयाहकारि
 रिज्ञानवैशतोरासंनिधमसांनानाधिकरणं समेपि व्याप्तिनिश्चयः सातस्वरूपतो व्याप्तिनिश्चयः स्यात् विशेषज्ञानस्य तव निश्चिष्टवदावहेतुत्वादिति भावः नि

च निर्णयार्थः न जवन्तु पूर्वपक्षे तव उतिनाध्याहार्य व्याप्तिज्ञानानंतं व्याप्तिनिर्णयानंतरमित्यर्थः किं विद्यमान इति किमत्र उपाधिरे ५
 द्वारे

म. य.
तस्य
७५
नृसद

स्य

त्वे

यस्य विशेषविशेषासंबंधं विशेषप्रत्यक्षत्वस्य तत्कार्यतावच्छेदकतया च तत्र मायागुणजन्यमिति भावः नैवेवं शीघ्रावपि व्याप्य भाववति व्याप्यत्ववद्वारेण स्यात्
ततश्च निष्पाधीनत्वादित्यत्र अहं कचिदिति होषमाहात्म्याद्यासिस्मरणपुरोवर्तिज्ञानसहकृतो व्याप्यत्वासंसर्गग्रहः तास्मात्तद्व्यवहारइत्यर्थः नचात्रपीतिसर्वं
वा संभावादित्यर्थः तथेति होषमाहात्म्याद्यासिस्मरणपुरोवर्तिज्ञानसहितव्याप्यत्वासंसर्गग्रहो भवत्वित्यर्थः आरोपे पुरोवर्तिज्ञानतः दृहीतासंसर्गकवि
शेषात्ताने सतीति प्रमाणिकेत्यर्थः निमित्तेति निमित्तस्य होषस्यांशकल्पनमित्यर्थः फलवत्तादिति भावः नत्विति न तु सर्वत्रैव होषाख्यं निमित्तमस्तीत्यरोपो
येन सर्वत्रादृहीतासंसर्गकया त्रिज्ञानं मिजियावत्तदेवं उपाध्यभावरूपाया आत्मेः सदृशं न गम्यत्वमुपपाद्यमीमांसको नैवापिकसिद्ध्या एव व्या
प्तेः तादृशेणासदृशं न गम्यत्वं त्वेकदेशिमतं दूषयितुमुपपन्नमिति कैचित् त्विति प्रत्यक्षेण च कुरादिना अवगतं विषयी कृतं महानसद्वृत्तितद्भवतीत्य
र्थः अवगतो विद्यमानः अनुभव इति प्रायमिकवद्विधूयसंबंधग्रहकालेः अनुभावादित्यर्थः नच पिशाचावर्तीरिपभावस्याप्येतद्दमसमानाधिकरणाभा
वविशिष्टत्वात् कथं साध्यसाधनसंबंधानुभवे अवश्यं तद्गृह्यति वाच्यं गुरुमतेऽनावस्याधिकरणात् रूपतयापि साभावत्वादिस्य धर्मस्यैवाप्योग्यत्वात्
ननु तदनावस्यात् तत्राभावत्वेनैव तद्वानात् न च तत्तथापि तादृशप्रतियोगित्वाभावत्वेन कथं तादृशप्रतियोगित्वाभावः ~~ननु तादृशप्रतियोगित्वाभावः~~
~~ननु तादृशप्रतियोगित्वाभावः~~ यः महानसद्वृत्तिपिशाचावधानावप्रतियोगित्वस्यातींद्रियस्यापि तत्प्रतियोगिकुक्षिनिक्षिप्तत्वेन तादृशाभा
वत्वस्याप्योग्यत्वादिति वार्थयत्किंचित्प्रतियोगियोग्यत्वेनैवाभावस्य योग्यतया तादृशप्रतियोगित्वसामान्याभावत्वात्प्रतियोग्यत्वात् अप्रतियो
गित्वस्य प्रतियोग्यन्याभावत्वरूपतया प्रतियोगियोग्यत्वात् तत्राद्वैतिभावः नन्वेवमिंद्रियसंनिक्षेपे अधिकारसंभवे तादृशप्रतियोगित्वभावः

राम.
७५

हापत्तिस्तवनयेसाध्यसाधनसहचार्याहकस्यतादृशप्रतियोगित्वाभावग्रहाहेतुत्वादित्यतश्चाहसामञ्जसि संनिवृत्त्यधिकरणारामभइत्यर्थः तथा वगै
पिप्रथमतादृशप्रतियोगित्वाभावावगमेपि अथैतदहमवतिरासभाभावग्रहानेतरावधत्तेत्रप्रमातेनहायतेएवंह प्रप्रथमांतसंज्ञतदर्शनविषयी
भूतं तादृशात्ताभावप्रतियोगित्वादिकमित्यर्थः स्यात् भवति ननु धूमत्वेति ननु धूमत्वावच्छिन्ने विद्वित्वावच्छिन्नस्य व्याप्तिरित्यर्थः न च तस्मिन् तद्वद्वि तदहमयो
व्याप्यत्वं अनुमानोपयोगिधूमसामान्येन वद्वि सामानुमानोपयोगीत्यर्थः ननु धूमत्वावच्छिन्नसमानाधिकरणात्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकवद्वि
त्वावच्छिन्नसामानाधिकरणतादृशात्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकवद्वि सामानाधिकरण्यवाहसामान्यहेतुकवद्वि नुमानोपयोगिवद्वि सत्
दर्शनयाद्यमि सतश्चाहवद्वित्वमिति न प्रतियोगिता वच्छेदकमिति न धूमत्वावच्छिन्नस्य नाधिकरणात्ताभावस्य तादृशात्ताभावस्य वा प्रतियोगि
तासामान्यावच्छेदकमित्यर्थः तादृशमशकमेवेति तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वसत्वेऽभावादेशविप्रकर्षादिनाः नुपलभं भसंभवेनापत्तिर्गर्भयोग्यानुपलब्धि
विरहादिति भावः यद्यपि तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावोऽप्यधिकरणादिरूपएवेतद्भूतमपि प्रथमदर्शने संभवत्येव अधिकरणादिताने योग्या
नुपलब्धेरहेतुत्वात् न च प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावत्वप्रकारेण तानं प्रथमतो न संभवति तस्मिन् प्रतियोगितावच्छेदकत्वज्ञानाधीनत्वाद्योग्यानुपलब्धि
नत्वाच्चेति वाच्यं उपाध्यभावरूपव्याप्तिपक्षेऽपि उपाध्यभावत्वप्रकारकज्ञानस्य प्रथमतो संभवात् उपाधितानावधीनत्वात् तथाप्युक्तत्वरूपव्याप्तिवैतरेनोक्त
पाव्याप्तिः सकृद्दर्शनगम्यत्वस्यैकदेश्यभिप्रेतत्वान्नैतद्वैषासंगतिरिति ध्येयंतदेव व्याप्तिर्न भूयो दर्शनगम्याकिं नु सकृद्दर्शनगम्यैवेति मीमांसकमतेन
देतद्वैषयित्वमिति प्रकृतेति न्यायनयेसाधनत्वेति मीमांसकनयेसाधनत्वाभिप्रेतेन समं पात्रं कृतसाध्यसंबंधितातदवच्छेदकत्वेस्तिबहिषेयार्थं

लेख

मू.टी.

७६

ले

तैः सार्थः अत्रावच्छेदकत्वमनवृत्तित्वसाधननिष्ठसाध्यसं बंधितावच्छेदकी मूलाधिकरणानि ध्याभावाप्रतियोगित्वमिति यावत्संख्यामेमिन्नात नयत्वात्
प्रमक्षमुद्गतरूपादित्यादौ शाकपा कनत्वमहत्वादावव्याप्तिवारणाय साधननिष्ठेति साध्यसंबंधिताविशेषार्थसंभववारणाय साध्यांतर्भावस्तथाच साधन
विशिष्टसाध्यव्यापकत्वं संतत्सफलितार्थः विस्तृतं स्पष्टं नैतन्नये सोपाधित्वमतो गोत्वान्यथात्वादित्यादौ साधनविशिष्टसाध्यापसिद्ध्या सास्तावत्तादौ नाति
व्याप्तिः नवतथाप्यपंचाधुवः प्रमेयत्वादित्यादौ धर्मद्वयतावच्छिन्नमाध्यव्यायके उद्गतरूपादावव्याप्तिरिति वाच्यं साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्यैव तन्म
ते उपाधितया तस्यालक्ष्यत्वात् सहेतो साध्यादेरुपाधितावारणाय विशेषणमिति विशेषणार्थं किंचि साधनाधिकरणायावर्तकत्वं साधनाव्यापकत्वमिति यावत्तन्नि
स्तेहं सार्थात् इत्यं सत्वादित्यादौ रूपान्यत्वादिकमपि लक्ष्यमेवेति तत्रातिव्याप्तिः केचित्तु सहेतो साध्यादेः साध्याभावविशिष्टसाधनब्रह्महेतुसंज्ञे तन्मते लक्ष्यतया
निस्तेहं सार्थात् इत्यं सत्वादित्यादौ रूपान्यत्वादेरुपाधितावारणाय विशेषणमिति विशेषणार्थं च साध्याभावविष्टसाधनाधिकरणसामान्याद्यावर्तकत्वसा
ध्याभावविशिष्टसाधनव्यापकी मूलाभावप्रतियोगित्वमिति यावत्तन्मवान्ब्रह्महेतुसंज्ञे प्रमेयत्वादित्यादौ तत्र द्योगो लका न्यत्वसत्वादिकंच न लक्ष्यम
तो न तत्राव्याप्तिरित्याहुः तदनावृत्तिसेवंधसामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकतदभावस्यार्थः सिद्धसिद्धिभ्यामिति प्रतियोगिप्रसिद्धाप्रसिद्धिभ्यामित्यर्थः
तन्निषेधानुपपत्तेरिति तदभावस्य सहेतावनुपपत्तेरित्यर्थः यावत्स्तेन यावतां व्यभिचारिस्वाव्यापकं यावदिति यावत्तावतां व्यभिचारिषा साध्यतत्ता
मानाधिकरणरूपमनौपाधिकत्वमित्यर्थः व्याप्तिरित्यनुब्रज्यते तत्सप्रथममिति तस्य साध्यसाधनसंबंधसाक्षात्कारत्वाप्यपकविषय
ताकत्वासंभवादित्यर्थः ननु उपाध्याववतः साध्यस्य सामानाधिकरणरूपतनौपाधिकत्वमेव व्याप्तिः उपाध्याववश्च व्याप्यतासंबंधे न प्रकृतसाधनाया

राम०

७६

ति

पकानावः सचाधिकरणीभूतमाध्यस्वरूपनयासत्तर्जनगमे तत्त्वासाहचिकेचैवमाध्यभावसंउपाध्यभावत्ववदितंविशेषणज्ञानेतिदुर्वैय नै
पिकमतानुसारेणामीयांमकमतेविशेषणज्ञानसामग्रीसाध्यत्वादितिध्वेयंनचप्रथममितिप्रथमद्विनिकालेइत्यर्थः तथाचयेनरूपेणज्ञातव्या
मिरनुमित्यंगतद्रूपविशिष्टस्यसहचारदर्शनविषयत्वनियमोर्वधितएवव्याप्तिस्वरूपस्यतथातत्तुमयापिननिर्वाचितेविशिष्टसामानाधिकरण्येनानि
रेकित्वदितिपरिशेषानुमानेसिद्धसाधनमितिभावः ननुवस्तुगत्याउपाध्यभावस्यज्ञानमेवकारणवक्तव्यंतच्चनोपाधिज्ञानहेतुः प्रतियोगिज्ञान
स्यतत्तद्भावसंप्रकारज्ञानद्वारातद्भावप्रकारकव्यवहारं प्रत्येवहेतुत्वमित्युक्तत्वादित्यत आहपक्षेति प्रतियोगिज्ञानं प्रतियोगिनंउपाधेर्त
नैववहारहेतुः उपाध्यभावत्वप्रकारकउपाध्यभावव्यवहारप्रयोजकः नाभावज्ञानेनसहस्येणोपाध्यभावज्ञाने तद्भावइतिउपाधिज्ञानंवि
नेत्यादिउपाध्यभावज्ञानेतिउपाधिज्ञानंविनापिभवन्मतेस्वरूपतउपाध्यभावज्ञानसंभवात्तउपाध्यभावत्वप्रकारकज्ञानं धत्तेवउपाधिस्मरणायोप्या
नुपलंभयोर्हेतुत्वस्यसर्वमुक्तत्वादितिभावः तथैवमितिछेदः उपाधिज्ञानंविनाप्यनुमितिर्भावेतीतिनवेत्यर्थः ननुपाध्यभावत्वस्वरूपव्याप्तिप्र
कारेणव्याप्तेः सहचारदर्शनविषयत्वनियमोक्ततथापिउपाधिस्मरणायोप्यानुपलं सहकर्तृप्रथमदर्शनमेवतद्रूपेणव्याप्तेर्हेतुत्वस्तिमत्तथा
हवस्तुतत्त्वित्वमिचारसंशयश्चित्तरपाधिसंशयदित्यर्थः प्रमतेयाव्याप्तिस्तद्भावस्यैवव्याप्तिव्याप्यत्वात्प्रथमदर्शनंरतिउपाधिस्मरणद्विहस्तु
तप्रथमदर्शनेनापीत्यर्थः नव्याप्तिनिश्चयश्चित्तरउपाध्यभाव तद्रूपव्याप्तिप्रकारेणव्याप्तिनिश्चयः ननुविद्वत्तत्त्वकोटिद्वयोपास्थितेरनावश्य

इत्यर्थः इदं चापाततः

वि

सू. टी.

७७

य

कत्वात्प्रादिसंशयस्यासावेविकत्वविरिति धर्मे वाभिचारसंशयः उपाधिसंशयः अथभिचारनिश्चयेति उपाधभावनविशेषः परमनेउपाधभावनव्यतिः स
वचायभिचारसंशयः कर्षणमिति चत्वाणुनेति संशयानंतरं विशेषदर्शने सति अप्यं सत्त्वाणुरिति निश्चयः पर्वतो वदिमान्ने वासि संशयानंतरं पर्वतो वदि
मानि भावनुमिति शब्दादि श्चेति भावः मेति द्रव्य असने नाचयः संशयः स्यादिति उभौ रिप्रकारकज्ञानसामग्रीसंशयः रिति संशयसामग्रीत इति संशय
सामग्रीसंशयमिष्यर्थः निश्चय इति एककोटिमात्रे प्रकाशकज्ञानमित्यर्थः संशयसामग्री निश्चयप्रतिबंधकत्वमभ्युपेयं संशयस्यापि प्रतिबंधकता
यवत्त्वापयति किंचेति संशयानंतरं चापि निश्चयो न स्यात् प्रतिबंधकसत्त्वात् उक्तविशेषदर्शने सतीति ननु निमित्तसामग्रीप्रत्यक्षप्रतिबंधकता
ननुमितिः प्रत्यक्षप्रतिबंधकेति अभिचार इति चेन्न पटीयनेन विरोधवगातिधियुक्तत्वात् शं कते स्वमिति संशयकमिति साधारणाधर्मवृत्तिरिति
ति भावः ननु तर्क एव शंका विरोधीयत आहतर्क इति कथं व्याप्तिग्रह इति भवन्मतेपि कथं व्याप्तिग्रह इत्यर्थः अत्रैव समाधानमाह अत्रोच्यते इति
भिचारज्ञानविरहितेति अभिचारज्ञानविरहः सहचारज्ञानं व्याप्तिग्रहे नृतिर्यः नव्यभिचारज्ञानभावस्य कुतो व्याप्तिग्रहे नुवमिति वाच्यं तं ज्ञा
नस्य तद्भावज्ञानप्रतिबंधकतया सति अभिचारज्ञानेः अभिचारविरतव्याप्तिग्रहासंभवे ननु तद्भावे नुवावश्यकत्वरिति भावः नव्यस्य अभिचा
रज्ञानाभावस्य हेतुत्वं तथापि सत्त्वाज्ञानस्य हेतुत्वं मानाभावः नव्यस्यः सहचारविरतत्वेन विशेषात्तात्प्रातहेतुरिति वाच्यं व्याप्तिविशेष
कव्याप्तिग्रहः सहचारस्य विशेषत्वात् नव्यस्य त्वं पयतिरेकाभ्यां तदपि स्वार्तं चोताहेतुरिति वाच्यं स्वतंत्रान्वयप्रतिरेकानुविधानस्येवासिद्धे
हि इतरसकलकारणासत्त्वधाने सहचारदर्शने विलंबनेन द्वविद्याप्तिग्रहविलंबमीक्षाम हेतुविरहत्वे सहचारभेदेत्यापकत्वमसत्तनना

अत्रशोधपत्रं २९७

तदभासहेतुत्वेपि व्यभिचारज्ञानसत्त्वे व्याप्तिग्रहोदुर्वारत्वात् व्यभिचारज्ञानस्याव्याप्यवृत्तितया व्यभिचाने सत्यपि
घटाद्यवच्छेदेनात्मनितदभावसत्त्वात् न च समवायसंबंधावच्छिन्ने सहचारज्ञानाभावस्यात्मनि यत्तथा न हेतुत्वमपि
तुऽवच्छेदकतासंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकव्यभिचारज्ञानाभावः शरीरनिष्ठो हेतुः यत्रावच्छेदकतासंबंधेन व्या
प्तिग्रहस्तत्र विशेषणताविशेषेण तत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकव्यभिचारज्ञानाभाव इति स्वामानाधिकर
ण्यप्रत्यासन्निरिति वाच्यं पूर्वशरीरावच्छेदेनात्मनोऽद्यमूले व्यभिचारज्ञानोत्पत्तिश्चरणोत्पत्तिकरं च शरीरावच्छे
देन व्याप्तिग्रहस्य दुर्वारत्वात् अन्यज्ञाने प्रतिच्छेदावच्छिन्नैव शरीरस्य हेतुतया महाशरीरनाशप्रिमक्षणे व्यभिचार
ज्ञानो ह्यत्रैवाधकाभावात् चेष्टावतः शरीरावयवस्यैव सत्त्वादिति चेन्न व्यभिचारज्ञानस्याव्याप्यवृत्तित्वेऽपि तद्विशिष्टा
भावस्य व्याप्यवृत्तितया तदभावस्यैवात्मनि यत्तथा हेतुत्वात् एतेन द्रव्यलोदिकमादाय विनिगमनाविरहोऽपि प्रत्युक्तः
एवं तदयोऽन्याभावतद्वदयोऽन्याभावतद्वद्व्याप्यादि निर्णयस्थलेऽपि तद्विशिष्टात्मत्वेऽपि प्रतिबंधकं तुल्ययुक्तैः केचित्तु
तदसंताभावनिर्णयादि स्थले सर्वत्र प्रतिबंधकतावच्छेदककोटौ आसत्त्वे तद्विशिष्टानिवेशापेक्षया लाघवात् ज
स्यज्ञानत्वावच्छिन्नप्रत्येव चेष्टावदस्यावयवित्वेन हेतुत्वमतो महाशरीरनाशाप्रिमक्षणे व्यभिचारज्ञानासंभवा

नोक्तप्रिसंगः असावयवित्वं च समवायसंबंधेन द्रव्यावच्छेदकत्वं न च तथायिमहाशरीरनाशोत्पत्तिश्च लोत्यनौवाध
 काभावात् तदग्रिमक्षरौ सन्नशरीरावच्छेदेन सति व्यभिचारादिज्ञाने व्याप्त्यादियहो दुर्वार इति वाच्यं तत्र व्याप्त्या
 दियहस्येष्टत्वात् क्षरौ कविलेवेन तत्र व्याप्त्यादियहस्यतवापिसंमतत्वात् अस्तुवाशरीरस्य कुरुषेण कार्यसहवर्तिन
 या जन्यज्ञानहेतुत्वं तस्मात्समानावच्छेदकत्वे प्रत्यासत्त्येव व्यभिचारज्ञानवाधज्ञानादेः प्रतिबंधप्रतिबंधकभावः न चैवं यत्र य
 रं परं धीनास्येदयादे कं शरीरं तत्रैकस्मिन्नात्मनित्तरीरावच्छेदेन व्यभिचारवाधात्तदेः सत्वेनाप्यस्मिन् व्याप्ति
 नित्तरीरावच्छेदेन व्याप्त्यादिज्ञानस्यादिति वाच्यं समवायघटितसामानाधिकरणप्रत्यासत्त्या प्रतिबंधप्रतिबंध
 कभावेपियत्र कायव्याप्तिना धीनमेकस्यैवात्मनो नानाशरीरं तत्रैकशरीरावच्छेदेन तदात्मन्यव्यभिचारादिज्ञानेऽन्यशरीरा
 वच्छेदेनाप्यव्याप्त्यदित्यस्य दुरुद्धरत्वादिष्टाय तत्रैवोभयत्र तु व्यत्यादित्याहः न व्यास्तुखंडशरीरोत्पत्तिकालोत्पत्तिक
 व्यभिचारादिज्ञानस्यावच्छेदकतासंबंधेन शरीरेति मासंगः न चावच्छेदकतासंबंधेन ज्ञानोत्पत्तौ तादात्म्यसंबंधेन श
 रीरस्य हेतुतया खंडशरीरावच्छेदेनाव्यवहितपूर्वकाले तादात्म्यसंबंधेन शरीरविरहात् कथं खंडशरीरोत्पत्तिव्यभिचा
 रज्ञानं खंडशरीरेत्यादिति वाच्यं अवच्छेदकतावच्छेदकतासंबंधावच्छिन्नोत्पत्तेरेव कार्यतावच्छेदकसंबंधतया सामान
 कालोत्पत्तिस्वव्यभिचारादिज्ञानस्य खंडशरीरेऽवच्छेदकतासंबंधेनोत्पत्त्यसंभवेयितेन संबंधेन स्थितौ वाधकाभावात्

शरीरस्य हेतुसंयोगेन घटादिसत्त्वत्वरूपप्रवेश
 स्थले पीकयतिरिति ज्ञेयः ॥ न चान्य

तसामान्यतएव व्यापकता । यत्वावच्छिन्नं प्रति सहचारसहसरेतुं कल्प्यते लाघवात् । तत्तद्व्याप्तिविशेषकग्रहस्थलेपि सहचारज्ञानमावश्य-
 कमिति चेन्न विरुद्धं स्थले सहचारमस्य व्यापकभ्रमजनकत्वासिद्धेः । पौर्वापर्यभाषसचसामग्रापौर्वापर्याधीनत्वात् । अतएव यतिरेकसहचारज्ञाने-
 नाप्यव्याप्तिज्ञानजननाच्चाववात्सामान्यतएव सहचारज्ञानं व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति हेतुरित्यपि यावत्ततस्तस्यैवासिद्धेः । अथ यतिरेकसहचा-
 रज्ञाननिष्पन्नगतकारणातावच्छेदकस्य निर्वक्तुमशक्यत्वेन सप्रामाण्यतकारणात्वात्संभवाच्चेति मैवं सहचारदर्शनपरसहस्यतेः नेनेति व्युत्पत्त्यामह चो-
 द्दिपस्य निकर्षश्चेत्वा तत्तद्वैतुत्वाभिधानं च व्याप्तिप्रत्यक्षाभिप्रायेण यद्वा सहचारदर्शनं सहचारज्ञानमेवेतद्वैतुत्वाभिधानं च व्याप्तेरुपनीतमानाभिप्रायेण
 तत्रापनयविधया तस्य हेतुत्वात्तन्वैवमिति प्रत्यक्षे सहचोद्विपस्य निष्कर्ष इव व्याप्तिवत्कपटार्थी तरेद्विपस्य निकर्ष इति हेतुः । सकर्षणोक्त इति वा-
 च्यं स्वतंत्रं त्रैलोक्यपर्यनुयोगानहंत्वात् अन्यथा व्यभिचारज्ञानविरहवद्व्याप्तिघटितपटार्थीतराभावज्ञानविरहोपि हेतुः । सकर्षणोक्त इत्यपि पर्यनुयोगापत्तेः
 नव्यास्तु सहचारपदमत्र हेतुभावयोः सहचारपरतः स्तानं च विशेषणज्ञानविधया व्याप्तिज्ञानमात्रे हेतुरिति प्राहुः । मिश्रास्तु व्याप्तिग्राहकमित्यस्य
 व्याप्तिप्रकारकज्ञानजननीत्यर्थः । तथाच सहचारज्ञानं विशेषणज्ञानविधया व्यप्तिज्ञानमात्रे हेतुमिति प्राहुः । मिश्रास्तु व्यप्तिग्राहकमित्यस्य व्यप्ति-
~~ज्ञानमात्रे हेतुमिति प्राहुः । मिश्रास्तु व्यप्तिग्राहकमित्यस्य व्यप्ति-~~
 कं व्याप्तिग्राहकज्ञानाधिकारापमात्रस्य साधारणानुपायव्याप्तिग्रहमात्र एव सहचारज्ञानं विशेषणज्ञानविधया हेतुरिति मणिकृतो-
 मिश्राय इत्याहुः । अनुव्यभिचारज्ञानविरहे मत्रज्ञाननिष्ठपः शक्यानामयः च । चारसं हेतुत्वेपि व्याप्तिनिश्चयानुरयात्तनातः व्यभिचारनिष्ठपस्यैव व्याप्तिनि-

प

मे

टी. म.

७८

के. न.

४

अथोत्पत्त्यापत्तेरित्यत आह तानमिति तथा च अभिचारज्ञानसामान्याभावे हेतुरिति भावः न च संशयसाधारण्यमभिचारज्ञानाभावे हेतुत्वसाध्याभावांशे संदे-
हाकार्यमभिचारज्ञानसत्वेऽपि व्याप्तिज्ञानं न स्यात् उद्यापत्तेरपक्षे साध्यसंदेहो हृदयार्थाव्याप्यतापत्तेरिति वाच्यं साध्याभावांशे निश्चयात्मकवृत्तित्वांशे संदेहनि-
श्चयसाधारण्यमभिचारज्ञानसामान्याभावस्य हेतुत्वात् इदं प्राचीनमतानुसारेण वक्तव्यं तत्तया संशयस्यापत्तिर्वाच्यकत्वाद्वा अभिचारनिश्चयाभावश्च हे-
तुः न चैवं च अभिचारसंदेहसत्वेऽपि व्याप्तिग्रहापत्तेरिति वाच्यं संदेहात्मकव्याप्तिग्रहे उद्यापत्तेः संदेहस्यैव कोट्युपस्थितिरूपतया उभयकोटिविशिष्टवृत्ति-
सामग्रीसत्वेन तदभावाप्रकारेण प्रकारकज्ञानरूपस्य च तन्निश्चयस्यानुत्पत्तेन च पञ्चमभिचारसंशयोऽपि निश्चयस्योत्पत्तिरिति द्वितीयक्षरोवशेन शस्त्रत्रयमभिचा-
रसंशयसत्वेऽपि व्याप्तिनिश्चयापत्तिरिति वाभावेन उभयोर्कोटिविशिष्टधीसावग्रीविरहादिति वाच्यं तादृशास्त्यलेमानाभावान् विषयोत्तरसंचारदिविशेषदर्शना-
देष्वपि संदेहोत्तराधारवदिकसंदेहनिषेधस्य संवेदरेव स्वीकारादिति तत्त्वं साचरं का साधारणाधर्मेति उभयकोटिसहचरितधर्मेत्यर्थः तद्विरुद्धेति
शंकायानुत्पत्तिश्चेत्यर्थः न च शंकायास्त्विन्नोत्पन्नगुणादेव नाशसंभवेन तत्र तर्कस्यापेक्षाभावान्न विपक्षेति विपक्षेऽपि अभिचारग्राहे बाधात-
त्पत्तिर्वंधकान्न ह्यदिस्यर्थः स च धूमोऽपि विद्विष्यमिचारी स्यात् ब. द्विजस्यो न स्यादित्यारिरूपः प्रतिवध्यपत्तिर्वंधकभावः फलबलं रोधिविषयतामनं दि-
रेणापित्तया हककापत्तिरेव न हि शिष्टवृत्तित्वेन तदपारककत्वं न ह्यमर्लिंगकत्वादि वनिर्वाच्यमिति बोध्यं स्वतः सिद्धे इति तर्कं विना येन प्रयुक्त इत्यर्थः।
अन्यः संशयजनकहेतुसाध्याभावस्तर्कान्तिरिक्तव्यमाणा प्रतिबंधकश्चेत्यन्यदेतत्तर्कविज्ञानः सिद्धुति कोटिद्वयोपस्थित्यभावप्रयुक्त इत्यर्थः न च व्याप्तिर्य राम०
हसमयेऽपि अभिचारतदभावोऽप्युपस्थितिरावश्यकः। अथ अभिचारस्य विशेषणत्वेन तत्तानस्यावश्यकतया तस्यैवोभयकोटितानत्वादभाववृद्धेः प्रीति ७८

ते

सन्धेतेत

ज

योगविषयकत्वात्स्व तं च विशेषज्ञानकारणा तस्य ह्यस्यैव निरस्तत्वादिति वाच्यं प्राचीननपेसाधारणाधर्मादिर्दर्शन जनकोद्युपास्थितिरेव संशय
जनकत्वान्ननु कोद्युपस्थितिमात्रस्येत्याहुः ननु पञ्चतर्कैराशंकानि घट्टिः तत्रानवच्छेदतर्कमूलभूतव्याप्तिज्ञानेशंकानि ह्येतर्कानि तस्यैव तन्मूलभूतव्या
प्तिज्ञानेयपरस्यापेक्षणीयत्वादित्याशंकते तर्कस्येति व्याप्तिमूलत्वेन व्याप्तिग्रहजन्यत्वेन यावदाशंकमिति तर्कभावेन सकलशंकाकारणाय वत्ता
वत्कालं तर्कानुसरणात्पञ्चतर्कसर्वतद्विघटकशंकापास्तकाभावेतरसकलसंगतिस्तत्र तर्कसर्वमेव तर्कतिराम्युपगमादिति यावत्पञ्चैतियस्य च त
र्कस्येत्यर्थः सर्वमिति शेषः व्याघातेन व्याघातादेवं तर्कभावातिरिक्तप्रतियोगिकाभावादेवेति पावत्तच्छातिरिक्तसंशयजनकदोषोक्त्यापराधनि
र्बंधकाघनावच्छेदकैवनावतरतितद्विघटकशंकामात्रेनावतरतियत्र तर्कसर्वतद्विघटकशंकासामान्यानावरुतर्कभावातिरिक्तप्रतियोगिकाभा
वप्रतौ न तर्कषु पुनरुक्तिरसमुद्दिताः तत्र तर्कैर्नर्कविनैव व्याप्तिग्रह इति जनक इति शेषः तर्कविनैव व्याप्तिग्रहः पञ्चतर्कजनक इत्यर्थः यत्र तथा च
र्कविघटकशंकासामान्यतर्कभावातिरिक्तप्रतियोगिकाभावादेव सर्वेनावतरतिततर्कमाह तयाहीति धूम इति धूमोयदिव द्रव्यसमवहितजगन्मिन्नस
विशिष्टवद्विसमवहितं न्यमिन्नत्वात् स्यात्तत्तन्मन्वाभावान्स्यादित्यर्थः जन्यं हि जगन्निवस्तद्वयं वेद्रासमवहितजगन्मन्वाभावान्स्यादित्यर्थः यत्र तथा च
पञ्चैव दुभयं न स्यात्तजगन्मन्वाभावान्स्यादिति भावः ननु नायं वद्विधूमव्याप्तिग्रहोपयोगी वद्विधुमिवातिरिक्तापादकतर्कस्यैव तस्यात्तातनवात्तयाह
पि क्षतिविरह इति वाच्यं तादृशतर्कैरेवानवच्छेदानादिति चेज्जस्यपि परंपरया व्याप्तिग्रहोपयोगित्वात् तथा हि धूमोयदिव द्रव्यमिवातिरिक्तं स्यात्तव

जगन्मन्वा

[illegible]

मू. द. ८. ०. १. २. ३. ४. ५. ६. ७. ८. ९. १०. ११. १२. १३. १४. १५. १६. १७. १८. १९. २०. २१. २२. २३. २४. २५. २६. २७. २८. २९. ३०. ३१. ३२. ३३. ३४. ३५. ३६. ३७. ३८. ३९. ४०. ४१. ४२. ४३. ४४. ४५. ४६. ४७. ४८. ४९. ५०. ५१. ५२. ५३. ५४. ५५. ५६. ५७. ५८. ५९. ६०. ६१. ६२. ६३. ६४. ६५. ६६. ६७. ६८. ६९. ७०. ७१. ७२. ७३. ७४. ७५. ७६. ७७. ७८. ७९. ८०. ८१. ८२. ८३. ८४. ८५. ८६. ८७. ८८. ८९. ९०. ९१. ९२. ९३. ९४. ९५. ९६. ९७. ९८. ९९. १००.

पिनक्षतिरिति वाच्यं स्वसमानाधिकरणवद्विभक्त्या व्यवहितसर्वेषां कर्तृत्वरूपस्य वद्विभक्त्यवहितजन्यस्य धूमे निश्चितत्वेन तत्संशयनिवृत्त्यर्थं त
 नैवैकल्यातं धूमे तन्निष्पन्नसहेनुवद्भवत्यतिरेकाशुविधापित्वनिर्णायकस्य संशयप्रतिबंधकत्वस्य वद्विभक्त्या साक्षात्संगतत्वापत्तेः नि
 र्गता वद्विभक्त्यवहितजन्यत्वस्यैव वद्विभक्त्या नुविधायित्वरूपत्वात् किंच पक्षतावच्छेदकविशिष्टे आपाद्याभावे न पादकाभावसाधने पक्षमात्रविधे
 यतावच्छेदकसिद्धिर्भवति तद्भावाच्चिन्नाभावकोटिकसंशयप्रत्येवतकोविरोधीत्येव निष्पन्नः अन्यथा महत्त्वदीर्घत्वे तत्परिग्राह्याभाववाच्यदोषादिपरि
 नारावा न स्यात्तद्व्यनस्य हित्यस्यापि दोषो महान्न वेत्यारिसंशयप्रतिप्रतिबंधकत्वापत्तेः बाधसहकारेण विपर्ययानुमाने महत्त्वत्वावच्छिन्नस्य
 दीर्घत्वत्वाच्च न स च सिद्धे स्यात्तथा च प्रकृते बाधसहकारेण आपकतानवलेदकीभूतेन विशेष्याभावत्वेन सिद्धावपिनतन्मात्रप्रकारेण सिद्धिर्वा
 पकतावच्छेदकीभूतेन विशिष्टाभावत्वेऽपि विशेष्याभावविशेष्यभावयोः सिद्धौ बाधकाभावादिति वद्विभक्त्यवहितजन्यसंशयप्रत्येव कुतो न्य
 ऽस्य प्रतिबंधकत्वं न बालु वद्विभक्त्यवहितजन्यः स्यादित्यत्र वद्विभक्त्यवहितजन्यत्ववद्विभक्त्यवहितजन्यत्वमेव वक्तव्यं संशयवच्छेदकत्वापत्तेः प्रतिपोगि वि
 शेषणां कर्तव्यं तया च धूमे परि वद्विभक्त्यवहितजन्यत्वाभावान्न स्यात्तद्वद्विभक्त्यवहितजन्यत्वविशिष्ट स्यात्तत्पन्नत्वस्याभाववानस्यादिसाक्य
 रकसर्कः अत्र च तद्वैमूलशैथिल्यवारणाया आपादे विशिष्टं प्रतिपोगि विशेषणान्तर्भावविशेषणां ध्वे मूलशैथिल्यतादवस्थापत्तेः
 न र्धश्च उक्त एव न तु वद्विभक्त्यवहितजन्यत्वात् न हि न र्देशो न्निका न्यत्वं न वद्विभक्त्यवहितजन्यत्वः पूर्वमुत्पन्नसमाधौ न्यभिचारयत्तेऽन्यत्र न्ये मूलशैथिल्यवारणा
 यविशेष्यं न च वद्विभक्त्यवहितजन्यत्वमवधाननियतो न्निके घटारि शोवे मूलशैथिल्यमिति वाच्यं तत्परत्वे हि वद्विभक्त्यवहितवद्विभक्त्यवहितजन्यत्वाव
 न च विशेषणानि श्रयासकवाधकद्वयमेव कार्यं आपादावच्छेदकप्रकारेणानुमितेः प्रतिबंधकत्वं व्यापकतावच्छेदकप्रकारेण विशेष्याभावत्वादि
 रूपेणानुमितिजनकत्वं चेति वाच्यं इत वाधस्य प्रतिवध्यप्रतिबंधकभावेमात्राभावादिति ५

राम
८.

क्षरा

सं

ले

वि

स्य

न

दुभय

नकारणाधिकराक्षकत्वयुक्तमूलशैथिल्यवारणापद्रुसमवहितेतिहाराविशेषांस्वसमानाधिकरावद्रिमहत्त्वतर्क्यवद्विनांतरीयक
स्यवाच्यत्वात्ताराधिकराक्षराणुनवद्रिमहत्त्वः तथासतिवद्विनायितदुसत्पापनेःनहिषावत्कारणासत्तेकार्यविनंबःपक्षीभूतधूमैवपत्रेर्मस
प्रत्ययेमानाभावात्तत्प्रत्ययेपित्रंसांअंतरेवद्रिसत्त्वाद्ग्रहिदेवराध्यस्वसमानाधिकरातिवद्विविशेषांवद्रासमवहितानजगत्तद्विशिष्टस्यवद्रा
समवहितयावत्कारणाधिकराक्षकत्वस्याप्रसिद्धत्वाद्द्वितीयो गे तरेतिवाच्यत्वात्ताराविशेषांस्वधूमएवप्रसिद्धिःहजद्विपत्तिंचित्वा
रणाधिकराक्षराण्यवद्रासमवहितत्वात्तान्तरीयकवद्विशेषाहैमूलशैथिल्यतादृवावावद्वितिनचवद्रानयेवभिधाततंदुल्लहिकर्म
लोपाकजस्पादिनाशेच्यभिचारिवाच्यसंयोगेनस्वसमानाधिकराण्यस्यउत्पत्त्यवद्रासमवहितत्वधटकतयाभेदकृतस्यापाधस्यतत्रापि
सत्त्वार्तननुतथापिप्रतियोगिनोविशिष्टस्याप्रसिद्धिःधूमावयवतसंयोगधूमप्रागभावघटितधूमोययावत्कारणास्यधूमोसत्त्ववहितप्राकक्ष
राएवसत्तेनतहानीवद्वेरापिकारातयाव्यावृणक्तत्वेनधूमोयवद्रिमसंयोगेतरयावत्कारणाधिकराक्षरास्यापिवद्रासमवहितत्वाभावात्तद्धूमे
पिविशिष्टप्रसिद्धसंभवात्तनचवद्रिरूपेणउत्पन्नधूमद्यराकानामेवपरस्परसंयोगक्रमेणधूमोत्पादसंभवात्तनतहानीवद्वेरावृणक्तत्वेधूममि
ष्टजातिविशेषस्येववद्वितयोगजनतावच्छेदकतयाधूमप्रतितयोर्धूमिचाराभावात्तथावतादृशधूमएवप्रसिद्धिरितिवाच्यतादृशधूमस्यघ
टादिहृत्यनयातत्रसत्तद्वत्त्वाभावेनैवविशिष्टप्रसिद्धसंभवात्तनचयावत्कारणापदेनसंयोगसंबंधावच्छिन्नत्वनिश्चयतातियोगिककारणात्

सं

३

४० टी. ताश्रयोयावान् विवक्षणीयः भेदं दृष्टं चापार्थतया बध्म एव प्रसिद्धिरिति वाच्यं यस्य नां तं एकस्य षट् विशेषादिः संयोगसंबन्धाद्विजन्यतत्प्रतिषेधः
 ४१ उ. गिककाराणां ताश्रयो रं हिर्वावने व वद्वनधिकरण काले वर्तते केवलमवयवसंयोगमात्रं वद्वनधिकरण काल एव तातं तादृशनीतरीयके वनिवार
 तत्संयोगयोः साक्षाद्देहेन तद्विरहात् अपितु वर्द्धनरोत्पत्तिस्तं योगोत्पत्तिस्ततः पूर्वोत्पन्नध्मावयवव्यसंयोगाद् द्विजन्य विलक्षणाध्मो
 तत्पत्तिस्तत्रैव ध्मव्यक्तिविशेषे विशिष्टप्रसिद्धिर्भवति ध्मावयवव्यसंयोगोत्पत्तिक्षणा स्मेव तदीयतादृश्यावत्कारणाधिकरणाक्षरात्वेन तदानीं
 वद्वनभावस्य सत्त्वादुत्पत्तिप्राकक्षणे च वदेः सत्त्वात् न च तत्रैव विशिष्टप्रसिद्धौ ध्ममात्रस्य पक्षत्वात् ध्मांतरेशतद्विषयपत्तिरिति वाच्यं पक्षतावच्छे
 दकावच्छेदेनापत्तेः दृश्यत्वादिति प्रसिद्धिरिति संक्षेपः । अवच्छेदे वेति न विवते वद्विर्येति तु यत्प्राप्त्यसमानाधिकरणा वद्विभक्तिना ज्ञातृणां देवेत्यर्थः अ
 व्यवहितोत्तरत्वं पंचमर्थः क्वचिद्विद्विं विनापत्ति किं ध्मः क्वचिद्व्यवहितसर्वस्वसमानाधिकरणा वद्विं विनापि भविष्यतीत्यर्थः अहेतुक इति किं ध्मो
 निहेनुक एवोत्पत्तय इत्यर्थः इति शंका स्यात् किं निशंका विरोधिनी स्यादित्यर्थः अत्र शंका दृश्यस्य संप्रदायमते निरुक्तवद्वा समवहितजन्यत्वरूपपक्ष
 विशेषणाभावविषयकतया तर्जनकपरामर्शविधटकत्वेन तर्कविरोधित्वात् पक्षतावच्छेदकांशेऽनाहार्यपरामर्शस्यैव तर्कजनकत्वात् न व्यमतेतु नि
 रुक्तवद्वा समवहिता जन्यत्वरूपा पाद्यप्रतियोगिविशेषणाभावविषयकतया तर्जनकापाद्यव्यतिरेकनिष्पत्तिविधटकत्वेन तर्कविरोधित्वात् तद्वतीणां सुसं

प्रहापमते व्याप्यसंशयविधया आपाघाभाववन्नपानिश्चितेपक्षे आपादकसंशयात्तकानाहर्ष्यव्यभिचारसंशयापकतयातर्कविरोधित्वात्तन्मतेष
 से आपाघप्रतिषेधिकोविशिष्टेष्वहलनिश्चयविरोधितेनतर्कजनकापाघव्यतिरेकनिश्चयविधवकतयातर्कविरोधित्वादिनिमित्तः नवाधयोः शंकयोः
 अमेरतिवाच्यप्रथमाधूमत्वावच्छेदेनहितीपाधूमत्वसामानाधिकरण्येनेतिमेरतनवैधूमत्वसामानाधिकरण्येनवद्रसमवहिताजन्यत्वसं
 शयसत्त्वपिधूमत्वमानाधिकरण्येनवद्रसमवहिताजन्यत्वनिश्चयेबाधकाभावात्तद्वितीयसंशयस्यकुतस्तर्कविरोधित्वमितिवाच्यविशेष्यतावच्छे
 दकसामानाधिकरण्येनबाधनिश्चयस्यविशेष्यतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनविशिष्टबुद्धप्रतिबंधकत्वेपिद्विशेष्यतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनवा
 धसंशयस्यसंशयसामग्रीसंपादकतयाविशेष्यतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनविशिष्टनिश्चयप्रत्ययप्रतिबंधकत्वात्सर्वत्रैतिष्यार्थेसिद्धभीसर्व
 स्याएवशांकायाइत्यर्थः सक्रियाव्याघातश्चित्स्वः पुरुषः तस्यपात्रियातस्यपदं रूपंन्ययव्यतिरेकानुविधायित्वज्ञानंक्रियतेप्रवर्ततेने
 नेतिव्युत्पत्तेस्तेनव्याघातः तत्प्रपुनोऽनुत्याइत्यर्थः अन्वयव्यतिरेकाभ्यांप्रत्यक्षतोवद्विजन्यत्वनिश्चयएवैतत्तर्कस्यसहकारितयावद्व्ययव्यतिरेका
 नुविधायित्वज्ञानस्यावश्यंस्त्वदितिभावः अन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वज्ञानस्यतादृशशंकानुतादप्रयोजकत्वेमानमाहवद्विहातिगरीतान्
 येतितरन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वज्ञानसत्त्वपितस्मवहितजन्यत्वसामान्यतोहेनुकत्ववाशंवैत्यर्थः परप्रतिपक्षार्थपरकीयशास्त्रबोधार्थ
 आहानेपप्रत्ययमतः अन्वयव्यतिरेकाभ्यांप्रत्यक्षेणमादिरूपैषसाधनतानिश्चयतः नहिधृष्टादौवद्रावहितोक्तिकत्वस्याहेतुकत्वस्यवाच्यह
 सम स

मू. टी. ११
 ८२
 स्यसामग्रां सत्तां वद्व्यदौ धर्मादिरूपेण साधनानि श्रुयः संभवतीत्याहनेनेति तादृशग्रहे सामग्री समवधानेनेत्यर्थः विना विनैव तर्हि संभवात् वद्व्यदौ धर्मादिरूपेण साधनानि श्रुयः संभवात् तन्नु कार्यानु साहस्यकारणाविरहमात्र प्रमुक्तत्वात् कथं तादृशशंका नु साहस्यस्वक्रिया प्रमुक्तत्वमत आह न साहस्यप्रयत्नात् यथानुपपत्तेति शेषः नृपाहानमेवेति वद्व्यपाहानमेवेत्यर्थः उपाहान परंच उपाहने प्रवर्तते नेनेति कारणाद्युत्पत्त्या प्रयोजकीभूता च यतिरेकानुविधायित्वज्ञानपरं भूत भावयुत्पत्त्या उपाहानं प्रवृत्तिः पूर्वमपि स्वक्रियायदंतत्परमिति तन्मप्रवृत्तेः शंका प्रतिबंधकत्वे मानाभावात् प्रवृत्तेः कारणात् तादृशकालीनत्वेन न तत्सर्ववर्तिशंका प्रतिबंधकत्वा संभवाच्चैवित्नु कारणा अत्युत्पत्त्या उपाहान परंधर्मादिसाधनानि श्रुय परं पूर्वमपि स्वक्रियायदंतत्परमिति तन्मप्रवृत्तेः नृपाहानमेवेति वद्व्यपाहानमेवेत्यर्थः शंकाया सुतद्यमाना पांन नियतौ पादं नानात्वययतिरेकानु विधायित्वज्ञानं निपतोपाहाने चाचययतिरेकानुविधायित्वज्ञाने च न शंकेत्यर्थः निपतमुपाहानं यस्येति युत्पत्त्या नियतोपाहान परं नृपाहानं च यतिरेकानुविधायित्वज्ञान परत्वत्तव नृपाहानं च यतिरेकानुविधायित्वस्य वद्व्यसत्ते उभयमानत्वे सति वद्व्यविनाऽनुसंधमानत्वरूपतपां निरुक्तवद्व्यसंभवति अयत्ताभावघटितत्वेन तत्रि श्रुयस्य बाधनि श्रुयतया प्रथमसंशय प्रतिबंधकत्वसंभवेपि विरोध्यविषयकतया कथं वद्व्यतीतशंका प्रतिबंधकत्वमपि त्र्यंशतो वाधनि श्रुय सा विशेष्यतावच्छेदकसामानाधिकरूपेण संशया प्रतिबंधकतया बाधनि श्रुयविधयादितीतशंका प्रतिबंधकत्वा संभवादि

निवाच्यं च न्ययव्यतिरेकानुविधायित्वावच्छेदेन यद्विज्ञान्यालोकादौ बहिर्नांतरीयकवद्विकेव दहौ च वृत्तसमवहितजन्यत्वस्य हेतुकत्वस्य च निरापाद्व्यव
नेकधर्मदर्शनविधेयैव तादृशशंकाया मपि प्रतिबंधकत्वात् न चान्नो बाधनिर्वापिवत् अंशतो व्यावर्तकधर्मदर्शनमपि विशेष्यता वच्छेदक सामानाधिकर
ण्येन संशयनिवर्तकमिति वाच्यं। बाधनिर्णयस्थले तथा नियमेषु अवच्छेदकधर्मदर्शनादिस्थले तथा नियमविरहात् न चैव वृत्तान्ययव्यतिरेकान
विधापित्वज्ञानं व्यावर्तकधर्मदर्शनादिविधया बहिर्जन्यत्वसंशयप्रत्येव प्रतिबंधकमस्तकिमुक्ततर्कैरोति वाच्यं। अन्यथा सिद्धत्वाविशेषितस्य व
द्वयव्यतिरेकानुविधायित्वस्य नांतरीयकवद्विकेव दहौ बहिर्जन्यत्वव्यभिचारितया बहिर्जन्यत्वाभावव्यावर्तकत्वाभावात्। तद्विशेषितस्य वृ
त्तयव्यतिरेकानुविधायित्वस्य च बहिर्जन्यत्वानतिरिक्तत्वात् उपायस्योपायांतरादृष्टकत्वाच्च। न च सर्वत्र धूमेव द्वयव्यतिरेकानुविधायित्वज्ञानविरहा
द्यवतादृशज्ञानंतत्र वृत्तसमवहितजन्यत्वसंशया संभवेऽपि धूमांतरेष्वितत्संशये किं बाधकमिति वाच्यं। समानधर्मिता वच्छेदक व्यावर्तकधर्मदर्शन
स्यैव प्रतिबंधकतया धूमत्वरूपेण यत्किंचिद्धूमेव द्वयव्यतिरेकानुविधायित्वज्ञानसत्वे धूमांतरेष्वितेन रूपेण वृत्तसमवहितजन्यत्वसंशया योगात् गृही
तान्वयव्यतिरेकधूमव्यक्तिविशेषस्यैव बाधमत्वरूपेण तर्कोपक्षीणतया धूमांतरेष्वितत्संशयेऽपि क्षतिविरहात् न चैतावता वृत्तसमवहितजन्यत्वादिसंश
यस्य तर्कैतरप्रतिबंधकवशात् निवृत्ता वपि व्यभिचारसंशयनिवृत्त्यर्थं तर्कोतरायेऽप्यक्षभिन्ने आपाद्याभावविरहेऽपि आपाद्याभावांशोभ्रमात्मकस्य पक्ष
भिन्ने व्यभिचारसंशयस्य संभवादिति वाच्यं। अनायत्या व्यभिचारसंशयप्रत्येव तस्य प्रतिबंधकत्वसंभवेऽपि उपायांतरस्य उपायांतरादृष्टकत्वान्न तर्कवैयर्थ्यमिति भावः। त्वो

१ अहंशयमिचारात् न स्वयमाश्रयप्रयोजकत्वा संभवात् तथापि सत्तर्कस्य व्याप्तिज्ञानात् तदाभावात् तदभावात् तथाप्यपि २

चि. ३.
१३
८४

पि

तत्प्राप्तानुत्पादाभ्यां अभिचारात् न च तर्कस्य सर्ववस्तुगत्यापि निदिष्टयकत्वं आभासत्वं च वस्तुगत्या वात्यभाववद्विषयकत्वं एवं विशेषदर्शनत्वं वस्तु
गत्याप्युक्तं तु वद्विषयकत्वं वस्तुगत्या तदभाववद्विषयकत्वं चाभासत्वमिति वाच्यं तस्यापि स्वतः सिद्धशंकाविरहस्थले तर्कविनैव व्याप्तिप्रमात्वावधि
नं प्रति व्याप्तिप्रमात्वे न हेतुत्वं समानविशेष्यकत्वं प्रसासतिः । अपि भ्रमत्वावच्छिन्नं प्रति विशेषतासंबंधावच्छिन्नप्रतिपेक्षितकव्याप्तिभ्रमविरहत्वे
न हेतुत्वं विशेषताविशेषविशेष्यताभ्यां सामानाधिकरण्यं प्रसासतिः । सर्वत्रांततो भगवद्वापि प्रमेव हलमेति भावः । विशेषदर्शनसमत्वात् समत्वा
भ्यां समविशेषज्ञानतद्विरहाभ्यां पुरुषत्वप्रमातद्विरहाभ्यामिति पाठः । पुरुषज्ञानमिष्युत्तमं प्रमाभ्रमश्च तर्कस्य शंका मात्रं निवर्तकत्वाद्यत्र
स्वतः शंकाविरहस्तत्र तर्कविनैव व्याप्तिप्रवृत्तिना न वस्थेति स्वयमुक्तं । अन्ते तु तर्कस्य व्याप्तिशतकत्वमप्युपेत्य प्रकारान्तरेण न वस्थापरिहरंति परैति
ति यत्र व्याप्तिस्मरणमिति व्यास्यनुभवं प्रमेव तर्कस्य हेतुत्वादिति भावः । व्याप्तिस्मरणो तर्कयोः शान्तीत्यत्र हेतुमाह अस्ति चेति भवति चेत्यर्थः । यो हेतुः ।
व्याप्तिस्मरणमिति तर्कविनैवेति शेषः । व्यास्यनुभावकाभावादिति तर्कभावादित्यर्थः । यद्वा ननु जातमात्रस्य व्याप्तिज्ञानं स्मरणमेव न किं त्वनुभवः
तत्तद्व्याप्तिनिरासं न हि नाना मिति ननु तथापि विनाऽनुभवं स्मरणयोगाज्जन्मान्तरीयव्यास्यनुभवो हेतुर्वाच्यस्तत्र तर्को हेतुः तत्र च व्यास्यनुभवांतरं
तुरिति कमेणानवच्छेदे स तत्तद्व्याप्तिस्मरणमूलतर्कमूलकोऽयः भागवतीपव्यास्यनुभवः तन्मूलिकाजनव्याप्तिस्मरणपरंपरैत्यर्थः । त
थावजन्मान्तरीयव्यास्यनुभवमूलतर्कव्यास्यनुभवो न हेतुः किंतु व्याप्तिस्मरणमिति नानवस्थाकराचिदंतरे व्याप्तिस्मरणेन विद्येदाततर्कधाराया
विलयप्रत्वाभावादिति शिवाचार्याचार्यः । अत्रैव सत्त्वरसबीजनिहिकराचिरंतरांतरे विद्येददृशानवस्थापरितारः किं त्वसंतिकविद्येदृशेति सकलसंप्रदाय

राम०
८४

पञ्चकुञ्चितसंबन्धमात्रं विवक्षितं न तु ननु नरं तत्र सत्वमिति विभाव्यते न हानुलं प्रकृतेपीति भावः । नन्वेवं वासि ज्ञानं भूयो दर्शनमिति सिद्धं तः कथं संभ
 व्यतामित्यपेक्षायामाह । न चेति बहिर्धूमयोर्भूयः सहचारविर्गोपं विना भूमेव द्युसमवहितसामग्र्यजन्यत्वं निर्वापासंभवात् त्वयमेव धूमो बहिर्धु
 कः एतदसंस्कृतं एव द्युसहयमेव बहिर्धुसर्वकं न त्वेतदस्य रित्यादिशंका संभवारिति भावः । भूयो दर्शनम् : कदाचित् कुञ्चित उपयोगः भूयो दर्शन
 स संस्कारद्वारा व्याप्तिग्राहकत्वेन दाहित संस्कारस्य मानान्तरता प्रतिपत्तिः । पदसाधारणं सहकार्यमाद्यमनोवृत्तिर्गोचरो प्रमांजन प्रतिपत्तिरस्यैव मानान्तर
 रत्वादिति सर्वप्रसक्तं ह्युपनि । न तरेवेति न त एव यत एव भूयो दर्शनं न संस्कारस्तर्क एव प्रयोजको न तु व्याप्तिग्राहक इत्येवमर्थः । प्रमात्वा
 दिति । इदमात्रात् तर्कस्याप्यंशतः प्रमात्वात् तत्कृतं तत्कृतं तर्कस्य प्रमाणात्वेपि तं प्रति संस्कारो न जनकः किंतु प्रयोजक एवेति न प्रमाणांतरत्वं
 मित्येव तत्त्वं त्वेति च विचारसंदेहभावनत्वं चेत्यर्थः । तर्भावेपि च विचारसंदेहाभावाभावेपि । विचारसंदेहे पीति यावत् । विचारसं देहस्य योग्य
 नादिसंदेह रूपतया शब्दादिनाः च निमित्ते विरोधित्वमिति भावः । आतोदयति न चिति । विचारदर्शनवदिति । विचारनिर्णयवदित्यर्थः । विभि
 चारीति । सदिध्वयविचारीत्यर्थः । व्याप्तिग्राहकत्वात् व्याप्तिग्राह्यप्रयोजकत्वात् । ननु तथापि विचारज्ञानविरहानुत्पन्नतर्कयोर्बिचारि
 त्वपि सत्त्वात् कथं प्रमाभ्रमविभाग इत्यत आह । सन्नर्कादिति । यद्यपि तर्कस्य सत्त्वं शूलशोधित्यादौ परहितत्वं न द्विजिह्वं वा भासत्वं तद्वन्न प्रमा
 रणाप्रामाण्यप्रयोजकं वस्तुगत्या व्यभिचारेण तद्वद्विषयविशिष्टं धूमो यदि बहिर्धुमविचारी स्यात् तद्विषयविशिष्टं न स्यादित्यादि नर्कादिप्रमाभ्रमयोक्त्या
 हानुत्वादाभ्यां विचारतः । एवं विशेषदर्शनसत्त्वात् तत्त्वोपनि प्रामाण्यादि प्रयोजकं विषयस्यावधारितत्वेऽस्यारविशेषदर्शनात् प्रमाभ्रमो न

सिद्धमिति कार्यकारणभावविरोधादीनां अनारिप्रसिद्धिर्विषयनिर्णयस्वकुत्रचित्तर्कसंशयनिवर्तक इति केचिद्वदन्ति तन्मतमात्रां कानिराकरोति।
मिति। अनारिमिद्वेति। कार्यकारणभावविरोधादीनां विशेषणान्तराचानादित्वेनानादिप्रसिद्धिविषयत्वेन सिद्धानिश्चिताः कार्यकारणभावाहपः क्वचित्तु
र्कसंशयनिवर्तका इति नानवस्थेत्यर्थः। पथाश्रुते कार्यकारणभावे विरोधे चानादित्वस्य पूर्वचत्वात् अदिना व्याप्तिपरिग्रहः। ते त्रैतिका कार्यकारणभावा
दीनां अनारिप्रसिद्धिविषयत्वेद्वेत्यर्थः। अनुमान एवेति। प्रत्यक्षस्य तत्रासंभवादित्यर्थः। तथा च तत्राप्यनुमाने तर्कयोः सावन्वयकीयनवस्थानदवस्थे
वेति भावः तदेवं व्यभिचारदर्शनसहकृतं सहचारदर्शनं व्याप्तिग्राहकं तर्कः शकानुसृतो प्रयोजक इति व्यवस्थाप्यतर्कान्नौपाधिकत्वग्रहः तत्तुं भा
व्यामिन्नित्वा व्याप्तिग्रह इत्येकदेशिमतमाशङ्क्य दूषयति। अनेत्विति। तद्धीन इति तयो रधीन इत्यर्थः। अनौपाधिकत्वग्रह व्याप्तिग्रहे च तर्कः स
तत्रो हेतुः प्रमातृनगरसत्कारीवानाद्यस्याहर्कमेति। द्वितीयशं कते व्यभिचारीति। अदिपरादुपाधिपरिग्रहः अघातान्न तर्कान्तिरिक्तकारणांत
राभावात् विरहः अनुसरः व्याप्तिग्रहे अनौपाधिकत्वग्रहे च। साधनादिति अनुमानादित्यर्थः। अनौपाधिकत्वं स ग्रहमिति तथा च न कीहेतु कसेवा
नौपाधिकत्वज्ञानं व्याप्तिधीरे नुरिति भावः। अनवस्थानादिति। तदनुमानमूलभूत व्याप्तिज्ञानेन नौपाधिकत्वनिश्चयस्य हेतुत्वादिति भावः। व्याप्तिग्र
हे परंपर्यापि कुत्रचित्तर्कपयोग इति मीमांसकैरे शिमतं निराचक्षे। ये चेति। व्यभिचारसंशयस्य तस्मात्प्राप्तप्रतिबंधकत्वादिति शेषः। अनुकूले
ति। व्यभिचारशकानुमादनुकूलेत्यर्थः। सहचारादीत्यादिना संबंधिनः साध्यादेः परिग्रहः। व्याप्तिग्रहं सर्वत्र व्याप्तिनिर्णयं। साध्यापकत्वग्रहसा
ध्यापकत्वनिर्णये। अनुमानमात्रमिति संहिद्यसाध्यकपक्षकानुमानमात्रं सुखिद्येतेत्यर्थः। पथाश्रुते निश्चितसाध्यके व्यभिचारनिर्णयसंवेन

चे. टी. पक्षेतरत्वस्य साध्यव्यापकत्वनिर्णयसंभवाद् अनुमानमात्रेणैव साध्यात् अस्माकं तु पक्षे साध्यं संशयसत्त्वाद् अनुकूलतर्कं
 १४ विना न साध्यव्यापकत्वनिर्णयसंभव इति भावः । अनुमानमानत्रेति । तादृशानुमानमानमात्रेणैव कृतवत्तानलक्षणाप्रतिकूलतर्कादित्यर्थः । नोपाधिः
 २५ न स्वयमभिचारेण साध्यव्यापकत्वनिर्णयः । उपाधित्वेनेति । व्यभिचारेणाप्यपकत्वेनेत्यर्थः । साध्यव्यापकत्वेन तन्निर्णयेन । व्यापकव्यतिरेके व्यापकव्यतिरेक
 ज्ञाने । व्याप्यव्यतिरेकस्य व्याप्यव्यतिरेकज्ञानस्य । अनुतादृशानुमानमात्रेणैव कृतवत्तानमेव तत्र साध्यव्यापकताज्ञाने विरोधीत्यस्वरसादाह । अपि चेति । ज्ञा
 तिरिति । न चास्मन्मते साध्याप्रसिद्धिः । परीक्षैव परस्परमभिधानात् स्वमते तु शक्तिरिक्तत्ववदिभविन साध्यं वाच्यं न साधकं न लिंगं वाप्यस्य व्याप्यत्वेन नि
 श्चितस्य धर्मत्वेन प्रक्षधर्मत्वनिर्णयेनात्रेति व्यभिचारसंशयसामग्रीसत्वेन न तत्र व्याप्तिनिर्णय इत्यर्थः । ननु उक्तव्याप्तीनां ज्ञानं न समुच्चये हेतुसंभ
 वात् ननु प्रत्येकं । अनुगमात् कस्यचिदेव ज्ञानं तथैव तत्र विगमकाभाव इत्यत आह उक्तेति । अनुमितिहेतुरिति । ज्ञानविषयतया अनुमितिहेतुतावच्छेदके
 त्यर्थः । लाघवादिप्रतियोगितावच्छेदकताघटकसंबन्धेन यत्प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नं प्रतितावच्छेदकसंबन्धेन तद्विन्नत्वस्य हेत्वधिकरणाविशेष
 रात्वेनात्मताभावगर्भमुपेक्ष्यापि लाघवादित्यर्थः । अन्योन्याभावगर्भलक्षणेन नोपादेयं प्रयोजनविश्रुतात् । अन्योन्याभावगर्भलक्षणेपि प्रतियोगिना
 वच्छेदकसंबन्धेन प्रतियोगिमिद्विन्नत्वं हेत्वधिकरणाविशेषरामावश्यकं मन्यमानं पोगादिमदन्योन्याभावस्याप्यव्याप्यवृत्तितानये संयोगीद्वयत्वादित्यादावव्या
 प्यवृत्तिसाधकेऽव्याप्तेः । अन्योन्याभावस्याप्यव्याप्यवृत्तिनिषमनयेपि संयोगादिमद्वैदस्य व्याप्यवृत्तिताभ्रमेण हेतुसमानाधिकरणपभ्रमेतत्रानुमितुं साहाय्य
 नेः । तथाच कलापुवं । न चान्योन्याभावगर्भलक्षणे हेत्वधिकरणावृत्तितमेव निरवच्छिन्नवृत्तिहेतुविशेषणीयं ननु पक्षोक्तप्रतियोगिमिद्विन्नत्वेन हेत्वधिकरणमते ८५

लाघवमिति वाच्यं । तथा सत्यं तं भावगर्भलक्षणेनैव सवचत । यातत्रापि गोरवाभावादेति चेन्न । अत्रोक्त्या भावगर्भलक्षणेनैव सवचत । प्रति
योगिमद्विन्नत्वेन हेतुधिकारो विशेषतोपि प्रतियोगिता वच्छेदकता वच्छेदकसंबंधप्रतियोगिता वच्छेदकयोश्च वेदादेव लाघवात् । व
क्तव्यं । योनाभावगर्भलक्षणेनैव प्रतियोगिभिन्नत्वे हेतुधिकारस्याप्रतियोग्यनिरूपितत्वं वा हेतुधिकारस्यावृत्तित्वविशेषणं न तु यद्योक्तं गोरवात्
व्यापकत्वं । ताभावे भ्रमपेक्षया वलाघवमिति भावः । अत्र न व्यापकत्वाभावे व्यापकता ददितव्या सिद्धान्तमपि नास्ति मिति हेतुः किं तु सा
ध्याभाववद्वृत्तिरूपव्याप्तिज्ञानमेवानुमिति हेतुरिति लाघवात् । तत्तीक्ष्णकारश्च प्रागेव रक्षितः । केवलान्वयिनिभमरूपव्याप्तिज्ञानादेव सर्वस
नुमितिः स हि ते भ्रमभिन्नव्याप्तिज्ञानादेवानुमिति रिति नियमे च मानाभावः । भ्रमजनकदोषरहितस्य केवलान्वयिनोऽनुमिति रिति हेतुर्वै
द्व्यं विशिष्टसत्त्वादि स्यादावपि भ्रमरूपव्याप्तिज्ञानादेवानुमितिः । न च साध्याभाववद्वृत्तिरूपव्याप्तिज्ञानस्यैव सर्वत्रानुमिति हेतुत्वे द्यव्याप्तिर
भेदः । हेतुमाभावरसाद्यप्रसिद्धसाध्याकानुमितिर्न स्यात् । साध्याप्रसिद्धात् साध्याभाववद्वृत्तिरूपव्याप्तिज्ञानस्यासंभवादिति वाच्यं । तत्र द्यव्याप्ति
तरत्वधूमादेरेव साध्याभावतया द्यव्याप्तिरूपव्याप्तिज्ञानस्यैव सर्वत्रानुमिति हेतुत्वात् । अत्रापि साध्याप्रसिद्धा
साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपव्याप्तिरेकव्याप्तिज्ञानस्यैव संभवात् । ननु साध्याभाववद्वृत्तिरूपव्याप्तिज्ञानस्यैवानुमिति हेतुत्वे वाच्य
त्वाद्दोषद्वयोर्वैकल्यान्वयित्वयत्तद्व्याप्तिरनुमितिर्न स्यात् । विशेषदर्शनसत्त्वेनाभावसाध्यात्वावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नसाध्यात्वावच्छेदकाव

चि-री. छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबंधेन साध्यत्वज्ञानासंभवात् अपरकसामानाधिकरण्यात्तानस्मैवानुमितिहेतुत्वेन तदानीमप्यनुमितुं न्या
 हात् न च केवलान्वयित्वग्रहोर्ध्वमेव तसाध्याभाववान् अभावश्चाकारकोऽभावत्वावच्छेदेनाभावेसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्व
 संबंधावच्छिन्नससाध्याभावस्तिरार्थः तादृशनिर्णयः निर्वह्नि-पर्वतोवद्विमानिन्यादिज्ञानवराहार्यभ्रमरूपत्वेनाप्रतिबंधकत्वात्तदपितादृशायावकोऽभा
 वत्वसामानाधिकरण्येन साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावेसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबंधावच्छिन्नससाध्याभावस्ति
 श्रुपः तत्सत्त्वेपि अभावत्वसामानाधिकरण्येनाभावेसाध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबंधेन साध्यप्रकारकससा
 ध्याभाववद्वृत्तित्वज्ञानसोत्पत्तौ बाधकाभावात् अज्ञतोबाधस्य विशेष्यतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन विशेष्यतासिद्धावविरोधित्वादिति वाच्यं साध्यात्
 ताभावात् उता र्कस्य साध्याभावत्वावच्छेदेनाभावे तादृशसंबंधावच्छिन्नसाध्यात्वं ताभावनिरूप्य रूपस्य साध्यवद्विन्नोऽभावश्चाकारकस्याभावत्वावच्छे
 देनाभावेसाध्यवद्वृत्त्यो न्याभावनिरूप्य रूपस्य च केवलान्वयित्वग्रहस्यानाहार्यस्यपि संभवात् अतः ताभावत्वान्योन्याभावत्वादेरवतुल्यमविशेष्यत्वेनाभाव
 घटितत्वात् वाच्यत्वाभाववान् अभावश्चाकारकस्यासंभवेपि तादृशकारण्यभावत्वावच्छेदेन स्वरूपसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबंधावच्छिन्न
 वाच्यत्वतावच्छिन्नप्रतियोगिताकवाच्यत्वताभाववज्ञानस्यानाहार्यस्यासंभवाच्चेति चेन्न तादृशकेवलान्वयित्वग्रहदृशायां अनुमितेरप्यसिद्धेः
 तन्न्योन्याभावत्वावच्छेदेन हेतुसामानाधिकरण्याभावग्रहदृशायां अनुमितुं न्यादस्य तया वक्तव्यत्वेन क्वचित्फलापलापस्याविशेषात् वस्तुतस्तसाध्या
 भाववद्वृत्तित्वरूपव्याप्तिवत्त्वं न निवृत्तपते गौरवात् प्रयोजनाभावाच्च किं नु साध्याभाववद्वृत्तित्वज्ञानमेव हेतुः तच्च यद्योक्तकेवलान्वयित्वग्रहदृशायां अपि

राम-
 ४५

संभवति साध्यां निधर्मिता वच्छेदकत्वात् । ननु तथापि साध्याभाववद्वृत्तित्वज्ञानस्यैवानुमितिहेतुत्वे घटोदयमित्यादि स्वरूपतोदयत्वादिविधेयकानुमि
 तिः कदाचिदपि न स्यात् साध्याभाववद्वृत्तित्वस्य द्रव्यत्वत्वादिरूपसाध्यता वच्छेदकघटितत्वे न द्रव्यत्वत्वावच्छिन्नविधेयकानुमितिः कदाचिदपि न स्यात् सा
 ध्याभाववद्वृत्तित्वस्य द्रव्यत्वत्वादिरूपसाध्यता वच्छेदकघटितत्वे न द्रव्यत्वत्वावच्छिन्नविधेयकानुमितित्वस्यैव तदुद्देशः साध्यता वच्छेदकत्वात् साध्याऽति
 प्रसंगात् द्रव्यत्वत्वावच्छिन्नद्रव्यत्वादिविधेयकानुमितित्वस्य कार्यता वच्छेदकत्वे द्रव्यत्वावच्छिन्नविधेयकानुमितेर्नियमतो विविधविषयत्वप्रसंगात् । न च यत्र सा
 ध्याभाववद्वृत्तित्वरूपव्याप्तिर्यत्र साध्यता वच्छेदकसंबन्धेन साध्यद्रव्यत्वादेः स्वरूपातोः । भावप्रकारकत्वं तत्र स्वरूपतोदयत्वादिविधेयकानुमितिः य
 च च भेदग्रहेतादृशसंबन्धेन द्रव्यत्वत्वादिरूपेणासाध्यस्य द्रव्यत्वादेः प्रकारत्वं तत्र द्रव्यत्वत्वावच्छिन्नविधेयकेतिकार्यकारणाभावभेदान्न नियमतो हि
 विधविषयत्वमिति वाच्यं । अभावप्रत्ययो हि प्रतियोगिनि तद्वैशिष्ट्यमवगाहमान एव तद्वैशिष्ट्यमवच्छेदकत्वमवगाहते । ननु तद्वैशिष्ट्यमिति नियमात् द्रव्य
 त्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबन्धेन स्वरूपतोदयत्वादेः भविप्रकारत्वात् संभवादिति चेन्न । स्वरूपतोदयत्वादिविधेयकानुमितेरसिद्धेः । अभावप्रत्ययो
 हीति नियमस्यैव सिद्धेः । यदि च तादृशानुमितिर्पि प्रामाणिकी तत्रियमपि च प्रामाणिकः तदा अन्यत्र साध्याभाववद्वृत्तित्वज्ञानमेव हेतुस्तादृशानुमितौ
 चेद्व्याख्यातित्वादिरूपव्याप्तिज्ञानहेतुरिति प्राहुः । न च न्योन्याभावगर्भव्यभिचानस्यैवानुमितिहेतुत्वे नौपाधिकत्वज्ञानमनुमितिहेतुरिति प्रामाणि
 कप्रवादविरोधः इत्यत आह । अनौपाधिकत्वं त्विति । तद्वैशिष्ट्यामिति । निगविधयाऽन्योन्याभावगर्भव्यभिचानापकमित्यर्थः । तथा च प्रामाणिकप्रवादहेतु
 परंप्रयोजकपरमिति भावः । ननु यत्र नौपाधिकत्वं व्याप्तिज्ञानविषयः तथाऽनुमितिकारणाता वच्छेदकं स्यात् तदा तदभावेऽप्याधिसिद्धावेव प्रविशेत् । अ

५ अनौपाधिकज्ञानमिति उपाधि मत्वज्ञानाभाव इत्यर्थः। येनोपाधिज्ञानं व्यभिचारज्ञानवत् स्वतः प्रतिबंधकं स्यादिति भावः। तत्किं उपाधिर्द्वयमेव
 १६ नैसर्गिकतायाचेति उपसंहारि एवं चेति परमुखनिरीक्षकतयेति। अनुमितिकारणायामर्शान्तरप्रतिबंधकज्ञानविषयेत्यर्थः। सिद्धसा
 धनवदिति। यक्षविशेष्यकसाधने श्रवणवदित्यर्थः। हेत्वाभावात्
 म. टी. ८७ नुमिति न न कतावच्छेदकव्याप्तेरभावस्य व्याप्यत्वात् सिद्धत्वात् यदि नैव तदा उपाधिहेत्वाभासांतरस्यादिति शङ्कते नैव नुमिति एवं अनौपाधिकत्वस्य व्या
 प्रिज्ञानस्यानुमिति हेतुत्वे असिद्धमजीव्यत्वेनेति। व्याप्यनिर्णायप्रयोजकज्ञानविषयत्वेनेत्यर्थः। इदं हेत्वाभासत्वे हेतुः न तु हेत्वासांतरं हेत्वाभासांतरस्यात
 व्याप्यत्वा सिद्धिभिन्ने हेत्वाभासः स्यात् व्याप्यभावेन न नुमिति हेतुज्ञानविषयतावच्छेदकव्याप्यभावेन न असिद्धिः व्याप्यत्वा सिद्धिः। उपजीव्यमयीति। पश्य
 रया व्याप्ति निर्णायोपजीव्यमयीत्यर्थः। स्वतो ह्येकमिति अनुमितिकारणायामर्शान्तरप्रतिसाक्षात्प्रतिबंधकमित्यर्थः। न योरन्यतरं प्रति साक्षात्प्रतिबंध
 धकं पतज्ञानं तद्विषय एव च हेत्वाभास इति भावः। एतदेव स प्रपत्तिमयस्येति। हेतुत्वात् व्याप्तिर्हीरेतुत्वात् तद्धीः व्यभिचारधीः। तथा स्वतः प्रतिबंधिकांश्च
 नौपाधिकत्वस्य पारिभाषिकस्यैव निर्वचत्वात् उपाधेस्तदभावत्वाभावेन व्याप्यत्वा सिद्धावतर्भावासंभवादिति भावः। सिद्धसाधनवदिति च हेत्वाभासत्वाभा
 वे दृष्टांतः न तु परमुखनिरीक्षकतायांतत्र प्रयोजकपरमुखनिरीक्षकत्वाभावादिति ध्येयं किं निति अत्रा व्यभिचार इत्यनुषज्यते अनयो रिति साध्याभाव
 व द्वा मिलित्वसमर्गधिकरणाभावाप्रतियोगि साध्यसामानाधिकरण्ययोरित्यर्थः। व्याप्तिग्रहोपापरहस्यं। प्रसंगसंगत्या सामान्यलक्षणायाः प्रत्यासत्ति
 तां गवस्त्वापयितुमाह। व्याप्तिग्रहश्चेति महानसादौ जायमानो धूमत्वरूपेण संनिष्कृष्टमेव द्रित्वरूपेण संनिष्कृष्टवहे व्याप्ति साक्षात्कारश्चेत्यर्थः। सा
 मान्यलक्षणाप्रत्यासत्तेति। धूमत्ववद्वित्वसामानाधिकरण्यत्वरूपं सामान्यप्रत्यासत्तेत्यर्थः। सकलधूमादीति। अद्रियसात सकलवर्द्धिधूमवृत्तिसक
 लतत्सामानाधिकरण्ययोः परिग्रहः। कथमन्यथेति। अन्यथा तस्य सकलधूमाविषयकत्वे पर्वतीयधूमवृत्ति। यवतैधूमत्वरूपेण पर्वतीयधूमवृत्ति
 निश्चयस्य पर्वतीयधूमे व्याप्तिप्रकारकत्वासंभव इत्यर्थः। विशिष्टवैशिष्ट्यवृद्धौ विशेषणतावच्छेदकप्रकारकविशेषणानिश्चयस्य हेतुतया व्याप्तिप्रकारे

२५५५५५५५

५ शाब्दबोधस्मृत्यादितः सकलधूमादिगोचरोमानसोबोधो न स्यात् प्रभोजन्यज्ञानविरहादिति वाच्यं शाब्दबोधेन यमनोजन्यत्वात् न च तथापि धूमत्वादिकारक
शाब्दबोधादितो निखिलधूमादिगोचर-शाब्द-धादिर्न स्यादिति वाच्यं इष्टत्वात् आ-चीनेः तत्त्वकारके ५

रापर्वतीयधूमज्ञानं विनापर्वतव्याप्तिविशिष्टधूमवैशिष्ट्यज्ञानासंभवादिति भावः । तस्मादनुमिति रिति पर्वतधूमत्वसंज्ञातज्ञानिश्चयार्जुमिति रित्यर्थः ।
व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयस्यैव लाघवाद् अनुमितिहेतुत्वादिति भावः । ननु सा किं संयोगादिलक्षणाद्येता प्रत्यासत्तर्गतता इति किं वेत्तत आ-
ह । सा चेति । इन्द्रियसंबन्धेति । स्वजन्यज्ञानप्रकारत्वरूपेन्द्रियसंबन्धश्च यस्यासामान्यस्य अन्तिपुधर्मितारत्नस्वरूपसंबन्धसत्वादित्यर्थः । त्वमिन्द्रियं तथा च सा-
मामलक्षणां निरूपकं यस्या इति व्युत्पत्त्या चक्षुरादिजन्यज्ञानप्रकारीभूतधूमत्वादिसामान्यनिरूपिता धर्मितारत्नविशेषता तैव सामान्यलक्षणासावाभा-
वादिति ग्राहकचक्षुःसंपुक्तविशेषराता वद्विशेषराता प्रत्यासत्तर्गतैव न चैवं धूमत्वादिप्रकारकचक्षुषादित एव सकलतदाश्रयचक्षुषाद्यभु-
यगमादिति भावः । अत्र धूमत्वादिसामान्यनिरूपितधर्मितामात्रस्य प्रत्यासत्तित्वे धूमत्वादेरज्ञानदशायां विशेष्यतया तज्ज्ञानादिदशायां च तत्त्वकारेणा-
तदाश्रयप्रत्यक्षायति समवायाद्येकसंबन्धेन धूमत्वादिप्रकारकज्ञानदशायां कालिकादि सकलसंबन्धेन तदाश्रयस्य साक्षात्कारयति आतोभूतां तं सा-
मान्यविशेषरां एवं च यत्संबन्धेन तस्य ज्ञाने प्रकारत्वं तत्संबन्धावच्छिन्ना तदीया धर्मिता तत्संबन्धेन तदाश्रयस्य प्रत्यक्षे हेतुरिति नोक्तातिप्रसंगः । एते-
न स्वलौकिकसंनिकर्षाश्रयवृत्तित्वमेवेन्द्रियसंबन्धोऽभिधीयतामित्यपि निरस्तां यथोक्तं प्रसंगानां दुर्वारत्वापत्तेः । धूमाहो धूमत्वादिप्रकारक-
ज्ञानानंतरं सकलधूमादिगोचरोमानसप्रत्यक्षानुदयापत्तेश्च । धूमत्वादेर्मनो लौकिकसंनिकर्षावृत्तित्वात् । चक्षुरादिसंनिवृत्ते धूमी पटले धू-
मत्वभ्रमे सकलधूमसाक्षात्कारानुदयापत्तेश्च । धूमत्वस्यैन्द्रियसंनिकर्षवृत्तित्वात् । धूमत्वादिप्रकारकस्मरणादितोपि चक्षुरादिबहिरिन्द्रियजन्य-
सकलतदाश्रयसाक्षात्कारवारणा यतादृशपरंपरायाः इन्द्रियसंबन्धत्वसंयाद-नाय चक्षुरादिजन्येति ज्ञानविशेषराता तच्च न कार्यकारणाभावप्रतिषेधं

निर्विकल्पकज्ञानदशायां ई

१२
 चि-री- चक्षुरारिबिरिंद्रियस्थले चक्षुरादिजन्मनियतचाक्षुषत्वदिजातेर्मानसस्थले तु जन्मज्ञानमात्रस्य मनोजन्मतया ज्ञानत्वमात्रस्य कारणा तावच्छे-
 टट- रकघटकत्वात्। लाघवात्- तथाच बिरिंद्रियस्थले तत्पुरुषीयचाक्षुषविशिष्टधूमत्वविशिष्टधर्मितात्वेन कारणात्तात्पुरुषीयधूमत्वप्रकारक
 धूमत्वाश्रयमुख्यविशेष्यकचाक्षुषत्वेन कार्यतेत्यादिकमेतामनः स्थले तु तत्पुरुषीयज्ञानविशिष्टधूमत्वविशिष्टधर्मितात्वेन कारणात्तात्पुरुषीयधु-
 मत्वप्रकारकधूमत्वाश्रयमुख्यविशेष्यकमानसत्वेन कार्यतेत्यादिकमेताकार्यकारणाभावः प्रथमे वैशिष्ट्यं प्रकारतासंबंधेन द्वितीये वैशिष्ट्यं च निरु-
 पितत्वसंबंधेन। विशिष्टसर्वस्वस्यैसिततया च न कालांतरीयचाक्षुषादिकमाहायानि प्रसंगः। कालिकसामानाधिकरण्यामात्रे च प्रत्यासत्तिः। न
 तु विशेष्यत्वाश्रयत्वघटितहोशिकसामानाधिकरण्यामपि धूमत्वारिप्रकारकज्ञानानंतरं निरुक्तधर्मितात्वरूपसामान्यलक्षणाप्रत्यासत्त्याः। तीतानागतधूमा
 होकदाचित्समूहलंबनविधया धूलीयल्लहो धूमत्वादिप्रसक्तोरयानवचतदानीं तादृशधर्मितादिरताद्यभिचारपन्नेः। न च यावत्सकार्यतावच्छेदकत्वमप्युक्तं क
 तादृशधर्मितात्वरूपसामान्यलक्षणाप्रत्यासत्त्याकुतोऽतीतानागतसकलधूमाश्रयप्रत्यक्षमिति वाच्यं। यावत्सकार्यतावच्छेदकत्वमप्युक्तं कतेपि विनिगमनावि-
 रहेतासकलधूमत्वाश्रयभानादिति निगर्वः। न च यत्र विनश्यदवच्छिन्नश्च संयोगेन यत्किंचिदहो धूमत्वप्रकारकचाक्षुषोत्पत्तिके लएव चक्षुषो निमीलनं च
 तदन्तरं निमीलितनयनस्यापि तादृशधर्मिताप्रत्यासत्त्याधूमत्वप्रकारकनिविलधूमत्वाश्रयचाक्षुषापत्तिः। एवं यत्र धूमत्वप्रकारकप्रमाविषयं किं य
 चिद्मव्यक्तिचाक्षुषोत्पत्तिकाले धूमत्वप्रकारकलौकिकाचाक्षुषपतिबंधकदोषोत्पत्तिस्तदनंतरं दोषसत्तेपि तादृशधर्मितासंनिकर्षेण धूमत्वप्रकारकनि- राम
 य- खिलधूमत्वाश्रयचाक्षुषापत्तिः विनश्यदवच्छिन्नलोकसमवधानजन्यधूमत्वप्रकारकं किंचिद्मवाक्षुषादंधंतमप्यपि तादृशधर्मिताप्रत्यासत्त्याधूमत्वप्रका- टट

रक्तिविलम्बमाश्रयति चेति वाच्यं। बहिरिन्द्रियजनितसामान्यनक्षराजनि तसाक्षात्कारस्य सामान्यशेषविशेषणी भूतयत्किंचिद्व्यक्तं त्रैलोक्ये
 र किकत्वनिष्ठाहिरिन्द्रियेणातादृशसाक्षात्कारेण नैसामान्याश्रयेतदनाश्रयेवापत्तिं चिह्मि शिलौकिकविशेष्यतया सामान्यप्रकारकतद्विदि
 पके रसाकप्रत्यक्षो मन्त्रिसामग्रा अपि सहकारित्वस्य न्यसकलतां त्रिकसिद्धत्वात् अन्यथा वक्ष्यमाणकल्पेनापि अनिस्तारादिति निगर्हः ॥ नन्वे
 ये तानप्रकारी भूते तन्निरूपितधर्मितायास्तत्प्रकारकतया प्रत्यक्ष एव हेतुतया घटत्वरूपेण एकव्यक्तिघटमात्रप्रकारकानंतरं घटत्वावच्छि
 त्वात् घटत्वरूपप्रकारेण घटांतराप्रत्यक्षं न स्यात् घटांतराश्रयस्य तानप्रकारी भूततन्निरूपितधर्मितायास्तत्प्रकारकतया प्रत्यक्ष एव हेतुतया
 घटत्वरूपेण एकव्यक्तिमात्रप्रकारकानंतरं घटत्वावच्छि त्वात् घटत्वरूपेण घटांतराश्रयस्य तानप्रकारी भूततन्निरूपितधर्मितायास्तत्प्रकारकतया प्रत्यक्ष एव हेतुतया
 त्वाभावात् न च सामान्यतः तत्पुरुषीयचाक्षुषविशिष्टघटविशिष्टधर्मितात्वेन तत्पुरुषीयघटप्रकारकघटाश्रयचाक्षुषविशिष्टधर्मितात्वेन तत्पुरुषी
 यघटप्रकारकघटाश्रयचाक्षुषत्वेन कालिकसामानधिकरणमात्रप्रत्यासन्नाकार्यकारणाभावात् तानप्रकारी भूतयत्किंचिद्व्यक्तिनिरूपितध
 र्मितैव स्वानधिकरणी भूतघटांतराश्रयप्रत्यक्षे हेतुरिति वाच्यं। तथा सति तद्व्यक्तित्वरूपेणैकव्यक्तिघटमात्रप्रकारकतानानंतरं घटप्रकारकघटा
 तराश्रयप्रत्यक्षयत्नेति। मैवं घटत्वावच्छिन्नघटप्रकारकतत्पुरुषीयघटाश्रयचाक्षुषप्रतिपत्त्यावच्छिन्नप्रकारता संबंधेन तत्पुरुषीयचाक्षुषविशि
 ष्टेन यत्किंचिद्व्यक्तेन विशिष्टाया धर्मिताया एव हेतुत्वात् तन्न द्व्यक्तित्वरूपेणातद्व्यक्तिप्रकारकतानस्य तन्न द्व्यक्तित्वावच्छिन्नतद्व्यक्तिप्रकारकतद्व्यक्ता
 श्रयप्रत्यक्षं प्रत्येव हेतुत्वात् एवमेव सर्वत्र सत्त्वं सामान्यस्त्वेवोध्यं सामान्यभेदेन कार्यकारणाभावभेदान्न न त्रधर्मि ताप्रवेशो व्यर्थः। तादृ

चि-टी-
८९

दृशविशिष्टधूमत्वत्वरिनैवरेतुस्यसुवचनात् किंचैवंप्रतीतमनागतं वा सामान्यं तत्र तत्र निरूपितधर्मिताया अपि अतीतानागततपातसामान्यतानने
तरंतसामान्यप्रकारकनिखिलतत्सामान्यप्रकारकनिखिलतत्सामान्याश्रयसाक्षात्कारेण स्यात्तानप्रकारीभूतसामान्यस्य तद्विरूपितधर्मितायाश्चा
यधितसर्वमभावात् अचातीतानागतसामान्यप्रकारकतानंतरेतादृशसामान्यप्रकारकतादृशसामान्याश्रयसाक्षात्कारोऽसिद्धः कार्यकारणभा
वस्य व्यभिचारापत्तातथैव कल्पनात् किंतु तत्रातीतानागतसामान्यप्रकारकताने भासमानं साक्षात्परंपरातत्सामान्यनिष्ठमवशं नित्यधर्मैतरमस्ति
परंपरासंबंधवच्छिन्नतादृशनित्यधर्मैतेरूपितधर्मिताप्रत्यासत्तापरंपरासंबंधेन तादृशनित्यधर्मप्रकारकमेव तत्सामान्यप्रकारकतत्सामान्याश्र
यप्रत्यक्षं जायते न तादृशनित्यधर्मस्य परंपरासंबंधेन तानेप्रकारतया कथं तन्निरूपितधर्मिताप्रत्यासत्तापरंपरासंबंधेन तादृशनित्यधर्मप्रकारकं
तत्सामान्याश्रयप्रत्यक्षमिति वाच्यं पत्किंचिद्विशेष्ये अतीतानागतसामान्यप्रकारकताने दृश्यां अंततो निर्धर्मितावच्छेदकस्यापि तस्मिन् विशेष्ये परं
परंपरासंबंधेन तत्सामान्यद्वितीतादृशनित्यधर्मप्रकारकप्रत्यक्षस्य संभवात् पत्रशाब्दबोधोदिरूपातीतानागतसामान्यप्रकारकतानंतरेपितुत्तरं
परंपरासंबंधेन तद्वितीतादृशधर्मप्रकारकमानसबोधकल्पनादिति चेन्न अनुभवापत्त्यात् अतीतानागतसामान्यप्रकारकतानंतरे अती
तानागतसामान्यप्रकारकस्यापि निखिलतदाश्रयसाक्षात्कारस्य सकल नैयायिकानुभवसिद्धत्वाद्वा अन्यथातीतानागतसामान्यप्रकारक
तानंतरे निखिलतदाश्रय परंपरासंबंधेनातीतानागतसामान्यप्रकारकद्वितीधर्मज्ञानं विनपि अतीतानागतसामान्यप्रकारकशाब्दादित- राम०
सकलतदाश्रयसाक्षात्कारस्य सकल नैयायिकानुभवसित्वात्पसाक्षात्कारवाप्यलभ्यतां किमेतावत्कुसृष्ट्यापि। चक्षुरादिजन्यज्ञानप्रकारीभूतसा ८९

मान्यनिरूपितधर्मितायास्तादृशसामान्यस्वाप्रत्यासन्नित्वेदंदिप्रभेदेनचकार्यकारणभावप्रसंगःकारणभावद्येदकशरीरगौरवंचेत्यस्वरसादाह
अतिरिक्तैववेति।संयोगादिलक्षणाप्रत्यासन्नित्वकादतिरिक्तैववेत्यर्थः।तच्चातिरिक्तधूमन्वादिरूपसामान्यप्रकारकज्ञानमात्रेणोपपरिगणानं
तुलौकिकसंनिकर्षाभिप्रायं।सामान्यलक्षणाद्यदस्यचसामान्यलक्षणाविषयतानिरूपकंयस्यांसात्तामान्यलक्षणेतिव्युत्पत्तिःधूमन्वादिव्याख्यात्वाद्
स्मृत्यादिनोपिमानससकलधूमन्वादिसाक्षात्कारवृक्षक्षुरादिवहिरिन्द्रियजन्यनिखिलधूमन्वादिसाक्षात्कारेणैव्युतस्वभावोवहिरिन्द्रियादिस्थलेचाक्षु
षादिभेदेनकार्यकारणभावभेदः।समवायसंबन्धेनात्मनिष्ठतयाहेतुतयाचनपुरुषभेदेनकार्यकारणभावभेदइतिभावःअत्रसामान्यमात्रस्वाप्रत्या
सन्नित्वेऽतीतानागतसामान्यप्रकारकज्ञानानंतरंतत्प्रकारकनिखिलतदाश्रयसाक्षात्कारानुपपत्तिः।कारणत्वेनाभिमतस्यसामान्यस्यावहितद्वयमभा
वात्अतोज्ञानप्रवेशः।नचेतावतानित्यसामान्यस्थलेघटत्वादितित्यज्ञानंप्रत्यासन्निरस्तघटत्वत्वादित्यकारणत्वकल्पनामपेक्षघटत्वादित्यज्ञानत्वे
नहेतुतायालघुत्वात्परममहत्त्वादितित्यगुणाघातकसामान्यस्थलेघटताभावादितित्याभावात्तकसामान्यस्थलेचकथंज्ञानांतर्भावःसामान्य
भेदेनकार्यकारणभावभेदात्तत्रस्वरूपसत्परममहत्वादेरेवलाघवेनप्रत्यासन्नित्वोचित्यात्।नचैवंपरममहत्वाज्ञानदशायामपितत्प्रत्यासन्नित्वे
निखिलतदाश्रयसाक्षात्कारयतिरितिवाच्यं।परममहत्वादिप्रकारकपरममहत्वाश्रयप्रत्यक्षत्वस्यकार्यतावद्येदकतयाविशेषात्तानरूपविशि
ष्टबुद्धिसामान्यकारणभावदेवतत्रकार्यभावादितिचेन्नाप्यसमहत्त्वादितिर्विकल्पकानंतरंआधुविशिष्टज्ञानोत्पत्तिसमयएवपरमम

चि. टी.
९०
दके

हत्वादिनिखिले तदाश्रयसाक्षात्कारयनेः । परममहत्वादि विशेष्यकत्तानादपि सकलतदाश्रयसाक्षात्कारयनेन न वेद्यापत्तिरनुभवविरोधान्न एवं समवायदि
यत्किंचित्संबंधेन परममहत्वादि प्रकारकत्ताने तत्त्वत्तासत्ताजगत एव प्रत्यक्षापत्तिश्च जगत एव येन केनचित्संबंधेन परममहत्वाद्याश्रयत्वात् विनाका
रणातावच्छेदकारता प्रवेगं संबंधेन होमादानस्याश्रयत्वात् न चेष्टापत्तिरनुभवविरोधान्न परममहत्वादेर्नित्यतयातदभावेन कार्याभावस्य द्वाप्यसत्त्वा
तत्त्वरूपसत्त्वस्य कारणत्वे मानाभावाच्च न च तथापि लाघवादि दृष्टि साधारणा सामान्य प्रकारकमेव प्रत्यासत्तिरुक्तविज्ञानत्वांतर्भावेनेति वाच्यं ।
घटत्वादिनिर्विकल्पकात्मकस्य घटत्वादि विशेष्यकत्तानात्मकस्य वा विशेष्यगता न सत्येयदत्तादि प्रकारे द्वादि तो घटत्वादि प्रकारकानुद्
इ संस्काराद्यनिखिलघटत्वाद्याश्रयसाक्षात्कारयनेः । न च सामान्य प्रकारकत्तानस्यैव सामान्य नक्षणात्वेन तानस्य क्षणा सामान्य न क्षणयोः
कार्यकारणाभावो को भेद इति वाच्यं । कारणताच्छेदकभेदेन कार्यतावच्छेदकभेदेन च भेदात् सामान्य न क्षणायाः कार्यकारणाभावस्तत्तत्संबंधा
वच्छिन्नघटत्वादि प्रकारितागालिज्ञानत्वेन स्वरूपतस्तत्संबंधावच्छिन्नघटत्वादि प्रकारिताकतत्तत्संबंधावच्छिन्नघटत्वाद्याश्रयतागालि मुख्यविशेष्य
कप्रत्यक्षत्वेन यावत् स्फूर्तितावच्छेदकाघटककत्वेपि निगमनाविरहेण सकलघटभावेन । समवायसंबंधेन घटत्वप्रकारकत्तानांतरं कालिका
दि संबंधेन घटत्वप्रकारकनिखिलघटविषयकप्रत्यक्षस्य । समवायसंबंधेन घटत्वप्रकारेण घटत्ववतः कालादेः प्रत्यक्षस्य च कारणसंबंधांतर्भावः ।
घटत्वादि प्रकारकत्तानं विनापि द्रव्यत्वादिसामान्य लक्षणाया जायमाने द्रव्यत्वादि प्रकारकघटादि मुख्यविशेष्यकप्रत्यक्षे यविचारवासाधकार्यनायच्छे
दके घटत्वादि प्रकारिता केति प्रकारित्वं चालौकिकं यादृतेन घटत्वप्रकारकत्तानं विनापि द्रव्यत्वादि विशेष्यवृद्धात्मकघटत्वं निर्विकल्पकोत्तरं द्रव्यत्वसामान्य

राम०
९०

२०
 चि-१- १ अनुपपत्तिः इत्यप्रकारकज्ञानस्याप्रत्यासत्तित्वरिति चेन्नानाधवद्विधोक्तस्त्वेतासामान्यलक्षणायाः कार्यकारणभावकल्पने यथोक्तमानसे घटादि
 २१ नमुखविशेषः किंतु चक्रदृष्टवत् घटत्वारिघटितवानवभासनेत्येव कल्पने पथोक्तकार्यकारणभावस्यैव बाधकत्वात् तदनेनैव नीभानान्यत्वप्रवेशे
 गौरवात् सर्वत्रैव मानसोपनीतभावे उपनीतसवर्णमुखविशेषतया भासत इति नियमैमानाभावान् असति बाधक एव मानसोपनीतभावे उपनी
 तस्य प्रकारत्वमुखविशेषत्वलक्षणादिविधविषयत्वाभ्युपगमात् न च तथापि योगजविशिष्टत्वात् नैव विशेषणान्न स्यात् हेतुत्वनेपे सामान्यज्ञाने वि
 नापि जायमाने सामान्यप्रकारकसामान्याश्रयमुखविशेषकप्रत्यक्षेयमिच्छाः । योगजविशिष्टज्ञानेष्वपि विशेषणान्न स्यात् हेतुत्वनेपे योगन
 धर्मेतासामान्यतया श्रयोभयनिर्विकल्पकं जनयित्वा जनिते सामान्यप्रकारकसामान्याश्रयमुखविशेषकप्रत्यक्षेयमिच्छातिवाच्यं योगजधर्मज
 न्यतावच्छेदकतज्ज्ञासवच्छिन्नान्यत्वेन प्रत्यक्षविशेषणान्न । तादृशयोगजज्ञानेपि सामान्याश्रयमुखविशेषतया भासमानाभावाच्च अपि तु चक्र
 दृष्टवत्त्वप्रकारो भूते सामान्ये प्रकारो भूयेव भासते लाघवात् तथैव कल्पनात् अतएव कालिकारिसंबन्धेन स्वरूपतो घटत्वप्रकारकस्मरणोत्तरं
 विशेष्यविशेषणमिति रीत्या कालिकारिसंबन्धेनैव घटत्वप्रकारकघटवरिहमित्युपनीतभावेन ज्ञापनेन तु समवायसंबन्धेन घटत्वप्रकारकमित्युक्ता केव
 यमिच्छावारणसंभवात् किं जासादिसामान्यलक्षणायाः कार्यतावच्छेदके स्वरूपतः प्रकारतावरिते मुख्यविशेषत्वप्रवेशेन च तथाप्यवधटत्वमि
 तिसमवायसंबन्धेन घटत्वविशेषकस्मरणोत्तरं ज्ञापमाने विशेष्यविशेषणमिति रीत्या घटत्वप्रकारकघटवरिहमित्युपनीतभावेन यमिच्छावार
 णस्याप्यतदवशं निवेशनीयमिति वाच्यं । स्वरूपतो घटत्वविशिष्टबुद्धिपतित्वरूपतो विशेषणीभूतघटत्वविषयकज्ञानस्य हेतुतया तादृशस्मरणोत्तरं

ह्योपनीतमानां संभवात् घटत्वघटकृत्यैव तत्प्रतीतत्वाभावाभ्युपगमेऽपि च्यास्यापि विरहादिसमासर्वपक्षोपि तिष्ठतिः। घटवदिति स्मरणीयं च
 रं जायमाने परंपरासंबन्धेन घटत्वप्रकारकमानसोपनीतमाने यद्येकरीत्या योगजधर्मजने घटत्वप्रकारकघटविशेष्यकप्रत्यक्षेऽपि चारवाणापतत्वेन
 स्यादवश्यकत्वात् एतेनाभावत्वाद्यसंबन्धेऽपि ह्यसामान्यलक्षणायाश्चि कार्थकारणाभावो व्याख्यातः। जायमानेऽपि धातिरिति परार्थज्ञानं च परं सति
 रं वनेति सामान्ये परार्थनिष्पन्नवस्तुप्रतिपादनं नन्वेवं ह्येता कार्यकारणाभावे जातिस्वरूपेणैव जातिव्यक्तिमात्रप्रकारकज्ञानमानं नंतरं जातिता
 वच्छिन्नजातिमत्वप्रकारेणानिखिलजात्याश्रयप्रत्यक्षं कथं स्यात् जात्यंतराश्रयस्य तान्त्रिकप्रकारेभूतजातिव्यक्तिमात्रप्रकारकज्ञानभावात् सरूपतो घटत्वादि
 प्रकारकत्वस्य कर्षितावच्छेदकत्वाच्चेति चेन्न जातिस्वरूपेण जातिप्रकारकलौकिकप्रत्यक्षदृश्यामेतजानिर्हर्मितावच्छेदकस्यापि परंपरासंबन्धेन जा
 तित्वघटनिसत्त्वारिप्रकारीभूतस्य सत्त्वाद्यसंबन्धेऽपि प्रकारकज्ञानस्यावश्यकतया नन्वेव सामान्यज्ञाना जातिव्यक्तिमात्रप्रकारकज्ञानादिवच्छिन्नजातिमत्त्वरूपेणानिखिल
 जात्याश्रयस्य साक्षात्कारात् जात्यंतराश्रयस्यापि परंपरासंबन्धेन तदश्रयसत्त्वाद्यजातिरूपेणानिखिलजात्याश्रयस्य साक्षात्कारात् जात्यंतराश्रयस्यापि परंपरासंबन्धेन तदश्रयसत्त्वाद्यजातिरूपेणानिखिलजात्याश्रयस्य साक्षात्कारात्
 पिसाधे परंपरासंबन्धेन ध्वंसत्वाद्विप्रकारकमानसोपनीतमानानंतरं मेव जातिमतः सर्वस्य प्रत्यक्षामुपगमात् क्षणाविलंबेति विरहात्। नन्वपरा
 परासंबन्धेन ध्वंसत्वाद्विप्रकारकज्ञानस्यैव तत्र प्रत्यासत्तिरेव तत्र फलं स्यात् न तु जातिमदिति सामान्यप्रकारकज्ञानस्य विशेष्ये
 सामर्थ्यप्रकारकज्ञानजनकत्वनिष्पन्नमिति वार्त्ता। विशेष्यज्ञानार्थजातित्वघटकसामान्यलक्षणाया मध्ये सकलजातिमुख्यविशेष्यकज्ञानसा
 वश्यकत्वेन तानलक्षणायेव जातिमदिति फलस्यापि संभवात्। द्विविधविषयत्वस्य चेष्टत्वात् एवमेतद्व्यक्तित्वरूपेण घटत्वाद्विप्रकारकज्ञानानंतरं जा

चि-ही ९२ यमानेतद्व्यक्तितरूपेणावतत्वारिप्रकारकतत्त्वाप्रयप्रत्यक्षेपिपरंपरासंबन्धेनतद्व्यप्रकारकतानमेवप्रत्यासत्तिरतोघटत्वारिसामान्यलक्षणायाः कार्य
 रिशितरसंप्रहोषिनरायायेतिभराचार्यानुयायिनः।संप्रहायविदस्तत्त्वज्ञोघटत्वारिप्रकारकप्रत्यक्षत्वघटत्वारितानंविनापिजायमानसामान्यलक्षणा
 जन्मघटत्वारिमुख्यविशेष्यकप्रत्यक्षेयमिचारवारणावविषयित्वमपहायप्रकारिताप्रवेशःप्रकारिताचालोकिकीग्राह्यानेननिर्विकल्पकनमग्रा
 यमिकतद्विशिष्टलौकिकप्रत्यक्षेयमिचारः।नचैवंप्रज्ञानलक्षणासंनिकर्षलौकिकसंनिकर्षश्रुत्यमेववर्जितेनत्रकीदृकृतानंस्यादितिवाच्यं।
 तत्रलौकिकलौकिकोभयतत्प्रकारिताकस्यैवप्रत्यक्षस्यैवोत्पत्तेःविषयितायाःसंकार्यस्याहोषत्वात् नचतत्प्रकारकादितानंविनापिजायमानेयोग
 नधर्मजन्यतत्प्रकारकप्रत्यक्षेयमिचारइतिवाच्यं।योगजधर्मजन्यतावच्छेदकतनद्व्यक्तित्वावच्छिन्नान्यत्वेनविशेष्यगानामवैवंतत्प्रकारकप्र
 त्यक्षएवतज्ज्ञानस्यहेतुतपाइहंजतमितिशुक्तिमुख्यविशेष्यकमानसभ्रमेशुक्तितानस्यहेतुतयाशुक्तितानंविनापितादशप्रमाणजिरिति
 वाच्यं।इहंजतमितिशुक्तिमुख्यविशेष्यकमानसभ्रमस्यापिशुक्तितानात्मकशुक्तिविशिष्टधीकारणासत्तेनयत्रकुत्रचिद्वर्मिणोशुक्तिप्रकार
 कत्वनिपमातशुक्तिज्ञां विरहस्तुलेशुक्तिप्रकारकतानसामान्यकारणाविरहादेवतदभावात्विशेष्यसामग्रीसहितायाएवसामान्यसामग्रा
 फलोपधापकत्वात्नचैहंजतमितिशुक्तिमुख्यविशेष्यकतादृशमानसभ्रमस्तुलेतादृशहेतुमानाभावात्लाघवाद्योक्तहूपेरातानलक्ष
 णायाःकार्यकारणाभाकल्पनेकेवलेनतथैवकल्पनात्नचैवमानसोयनीतमानेरयनीतस्यमुख्यविशेष्यकतयामानेमानाभावः।मुख्यवि
 शेष्यत्वस्यकार्यतावच्छेदकतयासामग्रास्तत्रमानसत्तासंनवादिवाच्यं।मुख्यविशेष्यत्वस्यकारणानियम्यतपाबाधकैतद्वैवमुख्यविशेष्यतयामानाव
 ३ मानसभ्रमस्यनशुक्तिप्रकारकत्वनिपमःशुक्तिप्रकारकज्ञानप्रतिबंधकदोषसत्वेतत्रतस्याप्रकारत्वादितिवाच्यंशुक्तिमुख्यविशेष्यक

एकत्वात् न चैवं मानसोपनीतमानवद्वहिरिन्द्रियोपनीतमानेषुपनीतस्य प्रकारं मुख्यविशेष्यत्वलक्षणाद्विषयत्वायतिरिक्तत्वं। सामान्यलक्षणा
लौकिकसंनिकर्षाज्यातिरिक्तस्यवहिरिन्द्रियजन्यमुख्यविशेष्यकप्रत्यक्षस्यानुभवसिद्धत्वेनालीकतयायाद्विशेषसामग्रीबाधहेतुत्वात्मानसस्य
तदतिरिक्तस्यापि रंजतमिताद्युपनीतमानविशेष्यकभ्रमस्योपनीतश्रुत्यादिमुख्यविशेष्यकत्वमनुभवसिद्धमतीनालि कत्वं न च तथापि घट
घटत्वादिनिर्विकल्पकोत्तरं नायमानेः पंचदशतैर्विशिष्टप्रत्यक्षे घटत्वादेर्मुख्यविशेष्यत्वापत्तिः। लौकिकसंनिकर्षरूपविशेषसामं सत्वादिति वाच्यं। श्री
तत्राप्यसति बाधकै घटावशेषत्वादेर्मुख्यविशेष्यत्वेपी सत्वादिति। नो चेन्न। संसर्गावच्छिन्नतद्विषयिताशालितानत्वेन कारणातापोगजधर्मसामा
न्यप्रत्यासमज्यतद्विषयकप्रत्यक्षत्वेन कार्यता तद्विषयिता अलौकिकीया स्वात्तेन लौकिकप्रत्यक्षेन व्यभिचारः। तच्च चतद्विषयकप्रत्यक्षमात्रस्य
कार्यतावदेकतया रंजतमिति श्रुतिमुख्यविशेष्यकमानसभ्रमोपि न श्रुतितात्वं विना वहिरिन्द्रियजोपनीतमानेषुपनीतस्य मुख्यविशेष्य
त्व निरासश्चैककर्मोत्पादुरिति संक्षेपः। विस्तरस्तु अस्मात्कृतसिद्धांतरहस्येऽनुधेयः। ननु महानसादौ वहिर्धूमव्याप्तिप्रत्यक्षदृश्यामहानसीप
धमादेर्निष्ठलौकिकसंनिकर्षद्विषयत्वपर्वतीपधूमांशोपिलौकिकसाक्षात्कारात्मको व्याप्तिग्रहः स्यात् किं सामान्यलक्षणायाः प्रत्यासत्तित्वेनेत्यत आ
ह तादृशेष्यकप्रत्यक्ष इति तल्लौकिकप्रत्यक्षभेदत्वार्थः। तद्विषयसंनिकर्षमेति। तत्रिष्टलौकिकसंनिकर्षमेत्यर्थः। अनगतादिति। अनगतादि
त्वे पर्वतीपधूमेत्यर्थः। आदिपदाद्यवहितानीतपरिग्रहः। संयोगादेः महानसीपधूममदिनिष्ठवस्तुः संयोगादेः। आदिपदात्तं पुनस्तमुवायादेः परिग्रहः
। अभावात् लौकिकप्रत्यक्षजनकत्वासंभवात्तथा च लौकिकसंनिकर्षविषयघटितसामानाधिकरणप्रत्यासत्ताहेतुतयाऽननिष्ठलौकिकसंनिक

चि-ही- ९३- र्धतो न पर्वतो यधमलौकिकप्रत्यक्षसंभव इति भावः। इति नैव पिकावर्तनीत्यर्थः। आतनैया पिकावचनं- अयोमीमांसाः। नमस्यते प्रमाण-
 तेन नमस्यते तथा हीति तन्मते हीत्यर्थः। धूमत्वावच्छिन्नसमानाधिकरण्यसंबन्धेन धूमत्वविशिष्टा धूमनिष्ठेति यावत्। व्याप्तिः वह्निय्याप्तिः धूमादिनिष्ठवह्निय्या-
 प्तिः संनिकृष्टधूमे प्रत्यक्षाभ्युपगमेः न्यायाख्यात्यापत्तिरतस्तद्वच्छेदाय धूमनिष्ठविशिष्टा धूमनिष्ठेति यावत्। व्याप्तिः वह्निय्याप्तिः धूमादिनिष्ठवह्निय्याप्तिः सं-
 निकृष्टधूमे प्रत्यक्षाभ्युपगमेः न्यायाख्यात्यापत्तिरतस्तद्वच्छेदाय धूमनिष्ठेतुक्तं संनिकृष्टधूमविषयान्निसंनिकृष्टरूप एव विशेष्येत्यर्थः। धूमत्वेन
 धूमत्वप्रकारेणानतस्तद्वच्छेदस्तस्मिन् धूमत्वरूपेण संनिकृष्टधूम एव स्मृतस्तस्मिन्त्यर्थः। तृतीयलिंगपरामर्शेति। पक्षविशेष्यकव्याप्तिविशिष्ट-
 वैशिष्ट्यावगाहिप्रत्यक्षेत्यर्थः तस्य संनिकृष्टधूमविशेष्यकव्याप्तिप्रत्यक्षापेक्षया तृतीयत्वात् पक्षनिष्ठधूम इति याज्ञायात्तत्तुल्येति लौकिकसं-
 निकर्षमयी ह्याप्रत्यक्षविशेषणात्वेन भासमानस्य पक्षनिष्ठधूमस्य विशेषणत्वात् भासन इत्यर्थः। विशेषणत्वावच्छेदकांशोऽसधर्मितावच्छेदककवि-
 शिष्टवैशिष्ट्यबोधप्रतिपक्षमिति तद्वर्जितवच्छेदकप्रकारेण पक्षविशिष्टमिति विशेषणत्वावच्छेदकप्रकारकनिश्चय एव हेतुः ननु तद्वर्जितवच्छेदकप्रकारेणापि शो-
 षणी भूतव्यक्तो विशेषणत्वावच्छेदकप्रकारकनिश्चय एव सर्वत्र हेतुर्गौरव इति भावः यद्यप्येवमपि व्याप्तेः सामानाधिकरण्यरूपतया तस्य प्रत्ययव्यक्ति-
 भिन्नतया संनिकृष्टधूमे साक्षात्कृतव्याप्तेः कथं पक्षरतिधूमे भानंतसात्तत्राधितत्वात्। अत्र न्यायाख्यातिप्रसंगाच्च तस्यापि व्याप्तेः सामानाधिकरण्यरू-
 पत्वेपि सिद्धे तल्लक्षणोक्तपक्षा व्याप्यतावच्छेदकी भूतधूमत्वादिसंबन्धेनैव तत्प्रकारकं नमनुमिति हेतुः ननु साक्षात्संबन्धेन न्यायचमहात्सीयधूमद्व-

व

संबंधे न पक्षनिष्ठधर्मे सत्त्वान्नवाधश्च भिद्यतेः लाघवात्साध्यवर्यादिति त्वमेव व्याप्तिः सा च सर्वधर्मसाधारणी एकैवेत्यभिप्रायेणानुमीमांसकैरुप
नीतमानानभ्युपगमादुक्तरूपेणातन्नेप्रत्यक्षतो विशिष्टपरामर्शसंभवेत्यत आह तदनभ्युपगमेपिति उक्तरूपेणाप्रत्यक्षतो विशिष्टपरामर्शानभ्युप
गमेपीत्यर्थः तथैव धर्मत्वरूपेणासंनिह्यधर्म एव पक्ष इति धर्मज्ञानात्पक्षविशेषकधर्मज्ञानान्न व्याप्तिविशिष्टबोद्धव्यावगाहितानस्यैवा
नुमिति हेतुत्वात्कथं तादृशज्ञानद्वयानुमितिरित्यत आह व्याप्तिरनुभवेति व्याप्तिरनुभवतत्साधारणानुभवसाधारणव्याप्तिज्ञानसामान्येति तर्कः यथा
श्रुते स्मरति जनकी भूतस्य व्याप्तिरनुभवस्य सत्यक हेतुतया तद्वत्कृतदुर्कीर्तनानोचिता तदंतिधेयं एकप्रकारकत्वेनेति यद्धर्मावच्छिन्नविशेष
धर्मस्य व्याप्तिज्ञानं तद्धर्मप्रकारेणाहेतोः पक्षधर्मज्ञानस्यैवानुमिति हेतुत्वादित्यर्थः ननु निमित्ततो विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहितानमेव कार
णमिति भावः ननु सामान्यधर्मसाधारणः यत्प्रासतिज्ञानभ्युपगमे गौत्ररूपेणासंनिह्यधर्मो व्यक्तिपक्षयित्वा व्यवहारविषयत्वेन हेतुना शक्तिर्येवं धे
नगोपस्वजासाधनेन यत्तन्नेरेष संनिकर्षाभावेन परामर्शभावाद् अनुमित्यनुत्पत्त्यादौ परस्परवर्णनंतरं यत्तन्नेरन्वयबोधो न स्यात्तत्र शक्तिसंबंधेन गो
पदवजातानामावात् न च परामर्शानुमितोः समानप्रकारकत्वेनैव कार्यकारणभावाद्गौत्ररूपेणासंनिह्यधर्मो व्यक्तिविशेषकपरामर्शदि
वं यत्तन्नेरेष्यप्यनुमितिरेवायं तथा सति द्वयत्वरूपेणापर्वते वद्वि व्याप्यवता तानाज्जलेपिन ध्वनुमित्यापत्ता अथवा स्वात्मापत्तेः किं

चि-ही-

९४

सामान्यलक्षणायाः प्रत्यासन्नित्वानुपपन्नेषु पुरुषस्यानुमानादिना गोत्वत्वरूपेण सकलगवानुभवतमुक्तप्रसंगोपदेश्यवृत्तानंतस्तीपांतरावा
 हेरन्वयवोधो न स्यात् तद्गोचरसंस्काराभावेन गोपदानस्य स्मरणार्थं भवति सामान्यलक्षणापुपगमे तु संनिहृष्टगोवृत्तिरिद्वितीयारिविशिष्टप्रसङ्गश्च
 यामेव गोत्वसामान्यलक्षणाप्रत्यासत्ता सकलगवानुभवेन सकलगोचरसंस्कारसंभव इत्यतः आह गोवृत्तिपदे द्वितीयगवादिपदोच्चारणोद्घोषार्थः जा
 यमानानामिति शेषः ज्ञानानुभवेति शक्तितानेति शेषः तत्तमरणो नित सात्स्मर्यामिति व्युत्पत्त्या तज्जन्यप्रसङ्गस्य रणोत्पत्त्यर्थः पथाश्रितेश्चानुभ
 वशक्तिस्मरणोपयोः दृष्टकृते तु तपादृष्टकृतदुर्तीर्जनस्यासंगतत्वापत्तेः स्मरणानुभवयोरेव समानप्रकारकत्वेनैव हेतुहेतुमद्भावं स्मरेत् न गृह्यति
 ग्राहितेन प्रामाण्यापत्तेः एकप्रकारकत्वेनेति गवादिपदस्य जातवेकशक्त्या गोपदविशेष्यकशक्तिसंसर्गकगोत्वप्रकारकगोविशेष्यकसमवा
 यसंसर्गक स्मरणो हेतुः समवायसंसर्गकगोत्वप्रकारकस्मरणसमवायसंसर्गकगोत्वप्रकारकशाब्दवोधे हेतुरितिकमेवा हेतुहेतुमद्भावः ननु गोत्व
 प्रकारकतद्यत्तिविशेष्यकगोपदशक्तितानं गोत्वप्रकारकतद्यत्तिविशेष्यकस्मरणो हेतुर्गोत्वप्रकारकतद्यत्तिविशेष्यकस्मरणगोत्वप्रकारक
 तद्यत्तिविशेष्यकशाब्दवोधे हेतुरितिसमानविशेष्यकत्वसमानप्रकारकत्वोभयान्तर्भावेन कार्यकारणभावेत्यर्थः तथा च व्यक्तं तरे गोपदश
 क्तानुमित्यभावेऽपि गोपदविशेष्यकगोत्वशक्तितानादेव संनिहृष्टव्यक्तित्वव्यक्तंतरस्यापि शाब्दवोधः एवं हीपांतरावादेः संस्काराभावेन स्मरण
 संभवेऽपि गोत्वप्रकारेण सन्निकृष्टव्यक्तीनां स्मरणो देवहीपां तरेयगवारीनामपि शाब्दवोध इति भावः इत्यर्थे वक्ष्यते इति इत्यत्र विनिगमकमद्य
 र्वादेव वक्ष्यते इत्यर्थः लाघवात् समानप्रकारकत्वस्यावश्यकत्वाच्चेति भावः इदमुपलक्षणां गवादिपदस्य गोत्वादिजातवेव शक्तितया व्यक्तौ शक्तिरिति

राम-
९४

एषा शक्तिस्तानस्य समानविशेषकत्वेन हेतुत्वात् संभवाच्चैव चित्त एकप्रकारत्वेन हेतुहेतुमद्भाव इत्यस्य गोत्वावच्छिन्नविशेषकशक्तितानं गोत्वप्रकार
एकगोविशेषकसमवायसंसर्गकस्मरणीहेतुः समवायसंसर्गकगोत्वप्रकारकस्मरणीसमवायसंसर्गकगोत्वप्रकारकगोविशेषकशाब्दबोधहेतु
रिति क्रमेण हेतुमत्त्वात् न तु यथोक्तक्रमेण समानविशेषकत्वस्याप्यंतर्भाव इत्यर्थः इत्याहुः तस्मात् पनपयत्तोऽज्ञानभुवनमेजानिशक्तिवर्हिवि
रोधः तस्मिन् भुवनमेवावधार्यात्मापत्ता गोत्वावच्छिन्नविशेषकशक्तितानं सैवासंभवात् कथं तादृशशक्तितानस्य हेतुत्वाभ्युपगम इत्युभयसंगतत्वा
यनेः । न च यस्मिन् ये पि जन्तोऽप्यज्ञानशक्तिः परंतु गोत्वजातिप्रकारेण पक्तिं विद्वेद्यक्तिनिष्ठशक्तितानादेव यत्तान्तरस्यापि स्मरणीयं नु भवञ्चेत्येव ज्ञानिश
क्तिवार्थ इति वाच्यं तादृशत्वात् इति परस्परगोत्वादिति तावेव निरवच्छिन्नशक्तिः शक्तिसंबन्धेन स्वरूपतोगोत्वादिविशेषकतानमेव गोत्वादिति ज्ञानि
प्रकारकयक्तिस्मरणीतादृशस्य तनुभवे च हेतुरित्यस्यैव ज्ञानिशक्तिवार्थत्वेश्च परिच्छेदेभिधानादिति ननु परातु प्रच्छिन्नस्यार्थस्य शाब्दबोधविषय
त्वमिति नियमात् स्मृत्यज्ज्ञेः कथं शाब्दबोधमानमित्यत आह तत्रेति गवादिपदजन्यशाब्दबोध इत्यर्थः योग्यतास्तिवेदिति आदिपदनात्यर्थपरि
ग्रहः अर्धव्यक्तिरिति पदस्य नुपस्थिताया अपि यज्ज्ञेभानिमित्यर्थः अनुमानेति उक्तार्थे प्रथाव्यायकतावच्छेदकत्वेनादृहीतधर्मस्मानु
मिते विधेयतावच्छेदकत्वं तद्वेदापि पद्योक्तनियमं परिभूय पदानुपस्थितस्यापि शाब्दबोधविषयत्वमित्यर्थः ननु महानसाहोवह्निध्वजवाग्निप्रतप्तदृशा
यांसर्वधूमो वह्निव्या इत्यनुभवो जायते अतः सर्वधूमभानार्थं अदृशं धूमत्वसामान्यलक्षणायाः प्रत्यासत्तिरस्यी कुर्यात्तमित्यत आह इति सर्वभा

वि. टी.
९५

नार्थैर्धूमभानार्थतत्त्वीकारः धूमत्वसामान्यलक्षणायाः प्रत्यासत्तित्वस्वीकारः धूमत्वसामान्यलक्षणायाः प्रत्यासत्तित्वे मानमाशङ्कते वह्निमानिति विज्ञेयं
 ज्ञानसाध्या पर्वतीयवह्निज्ञानसाध्यापद्याकृते पक्षसाध्यातावच्छेदकज्ञानजन्यतया हि साधनापत्तेः साध्यत्वव्यवहितो जावर्तित्वेन न ज्ञानत्वादिना कार्यसा
 वच्छिन्नं प्रतिस्वरूपयोग्यत्वमाह्वयनार्थनरं पर्वतीयवह्निज्ञानत्वावच्छिन्नकारणात् साध्यत्वेऽप्रसिद्धापत्तेः पर्वतीयवह्निलिङ्गकानुमितिप्रसिद्धिपर्वतीयवह्निवि
 षयव्याप्तिज्ञानत्वेन ज्ञानत्वेनैव वा हेतुत्वादिति ध्येयं विशिष्टज्ञानत्वात् पर्वतीयवह्निविशिष्टज्ञानत्वात् पर्वतीयवह्निमानुत्पन्नमिति ईदृशान्तः तत्कल्पनरति वह्नित्व
 ज्ञानस्य सामान्यतः सामान्यलक्षणात्वेन प्रत्यासत्तित्वकल्पनेत्यर्थः । तथा धूमत्वज्ञानस्याप्रत्यासत्तित्वानुत्पत्त्यापि सामान्यलक्षणात्वेन प्रत्यासत्तित्व
 वच्छेदकं सामान्याश्रयत्वस्य केवलान्वयितया एकस्य सामान्यज्ञानेन जगत एव प्रत्यक्षापत्तेः तथा च वह्नित्वसामान्यलक्षणायाः प्रत्यासत्तित्वमिहावपि धूमत्वसा
 मान्यलक्षणायाः प्रत्यासत्तित्वमानाभाव इत्यत एव राह क्वचिदिति व्यायकत्वात् साध्यत्वात् तथा च पर्वतीधूमवानित्यसंनिहृष्टधूमसाध्यकानुमितेर्विशेषण
 ज्ञानजन्यत्वानुरोधेन धूमत्वसामान्यलक्षणायाः प्रत्यासत्तित्वमावश्यकमिति भावः विशिष्टवैशिष्ट्येति वह्नित्वधूमत्वविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानेन वह्नित्वधूमत्वप्र
 कारकज्ञानस्यैवेत्यर्थः विशेषणज्ञानमपि पर्वतीयवह्निपर्वतीयधूमज्ञानमपि तथा पर्वतीयवह्निपर्वतीयधूमविशिष्टवृद्धौ हेतुः गौरवमिति मया चोक्तानुमा
 नमप्रयोजकमिति भावः ननु गौरवात् पर्वतीयवह्निमानित्यनुमितेः पर्वतीयवह्निज्ञानजन्यत्वानभ्युपगमे गौरवमिति विशिष्टप्रत्यक्षेपि गोत्वज्ञानस्याहेतुत्वात्
 तिसृष्वप्यवनायातं निर्विकल्पकेनेत्यत्रेष्टापत्तिमाह गौरवमिति ज्ञानानाभावात् तन्मन्त्रे निर्विकल्पके मानाभावात् धराविलंबस्पर्शपथनिर्गमितत्वादिति भा
 वः सर्वोक्ते गौरवमन्त्रैव तदस्यः शङ्कते विशिष्टज्ञानत्वमेवेति गौत्वविशिष्टज्ञानत्वमेवेत्यर्थः 'मार्गनिर्विकल्पके मानं गौरवमिति प्राथमिकविशिष्टधीर्गोत्व

ते

ज्ञानत्वावच्छिन्नकारणाताप्रतियोगिनी गौत्वविशिष्टज्ञानत्वादित्यनुमानात्प्राथमिकविशिष्टज्ञानात्पूर्वगतज्ञानांसिद्धतपक्षधर्मतावलान्निर्विकल्प
करूपमेव सिद्धतिगत्तुर्वमपिविशेषज्ञानाभावेन विशिष्टबुद्ध्यात्मकस्य तस्यासंभवादिति भावः दृष्टान्ताभावादिति द्वितीयविशिष्टज्ञानेपितज्ञानस्य हेतु
त्वासिद्धेः गौत्वलिङ्गक गौत्वसाधकानुमितावपि गौत्वविषयकव्याप्तिज्ञानत्वेन तानत्वेनैव वाकारात्तयात्रापि गौत्वज्ञानत्वेन हेतुत्वासिद्धेः तथा च सा
ध्याप्रसिद्धिरिति भावः ननु यदि विशिष्टज्ञानं न तज्ञानत्वावच्छिन्नकारणाताप्रतियोगिनीति सामान्यतया आप्तादंतीपुस्तक्यज्ञानं दृष्टान्तस्यात्राह दंतीपु
स्तकेति विशेषणधीति दंतीत्यादिज्ञानत्वेन कारणात्त्वानभ्युपगमादित्यर्थः विशिष्टवैशिष्ट्येति दंतीत्वविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानत्वादित्यर्थः नच गौत्वज्ञानाव्यव
हित्वेनैव तत्त्वमेव साध्यं तथा च गौत्वसाधकानुमिरेव दृष्टान्त इति वाच्यं तथाप्यप्रयोजकत्वात् गौत्वविशिष्टबुद्धौ गौत्वज्ञानत्वेन हेतुत्वस्य गौरवेण माना
भावेन चासिद्धत्वादिति भावः सामान्यलक्षणायाः प्रत्यासन्नित्वे साधकाभावमुक्त्वा बाधकमप्याह अपि चेति प्रमेयत्वेनेति संयोगादिसंबन्धेन प्रमेयहेतु
केपर्वतकपिसंयोगाभाववान् प्रमेयत्वादित्यादौ महानसारिषु संनिष्कृष्टप्रमेये प्रमेयत्वरूपेणाव्याप्तिप्रत्यक्षदृष्टायां प्रमेयत्वसामान्यलक्षणाप्रत्यासन्ना
पक्षहतिप्रमेयेष्वपि गृह्यत इत्यर्थः सर्वज्ञः सारिणिसहजिसकलधर्मप्रकारेण सर्वेषां प्रत्यर्थानां ज्ञानवान् सारित्यर्थः मेयत्वसामान्यलक्ष
णाप्रत्यासन्नापक्षहतिप्रमेयत्वसामान्यलक्षणाप्रत्यासन्नापक्षहतिप्रमेयेष्वपि व्याप्तिविशेषकत्वसहजिसकलधर्मप्रकारकोपनीतमानेवाधकाभावादिति
भावः नन्वक्तुमर्हत्वं किं नः श्रुन्तमिन्नत्राह तथा चेति परकीयज्ञानविषये विशिष्य स्वज्ञानविषये स्वस्य स्वरूपतो घटतत्प्रकारकदंतीत्वधर्मितवद्ये
कज्ञानविषय इति यावत् तस्य पुरुषस्य तदन्तरेति घटत्वतदभावयोरन्तरनिश्चयादित्यर्थः एतच्च सामान्यविषयकनिर्णयमात्रस्यैव विरोधित्वमित्यभिप्रा

चि-ही- ९६ नेनशंकते प्रमेपत्वेनेति तदज्ञानेति घटत्वाज्ञानेति तर्ह्यः सामान्यलक्षणादर्थपक्षरहस्यं परीति सामान्यलक्षणा सामान्यलक्षणायाः प्रत्यासत्तिता अनुकूलतकीरि
 कं विनेति विचारज्ञानप्रतिबंधकतर्कधभावदृष्ट्यापामित्यर्थः विचारसंशयधूमो वहि विचारिनेवेत्यारि विचारसंशयः असिद्धधूमैकल्लोकि कसं
 निहृष्टधूमैव हि संबंधज्ञानात् वहि व्याप्यत्वनिश्चयात्मानाभावेन संनिर्कषभावेन अज्ञानादिति संशये विशेषतया भागादित्यर्थः परमयेन नैवापि ज्ञानये
 च धर्मिज्ञानस्य संशया हेतुत्वेपि संशयस्य धर्म्यं तत्र सक्षरूपतया धर्मिद्वयसंनिर्कषस्यावश्यं हेतुत्वादिति भावः सामान्येन धूमत्वसामान्यलक्षणासंनिर्कषेता
 तु सकलधूमोपस्थितौ सकलधूमप्रतक्षस्वीकारे धूमांतरे कालांतरोपदेशांतरेय धूमैर्विशेषादर्थनिव्याप्यत्वनिश्चयेन एतज्ज्ञानात्ततः प्रसिद्धधूमैर्धूम
 त्वेन व्याप्तिनिश्चयः तत्तद्वत्त्वेन वा श्रद्धे सामान्यलक्षणास्वीकारेपि संशयोऽसिद्धयव सामान्यधर्मितावच्छेदकभिन्नधर्मिकानिश्चयस्यापि प्रतिबंधकत्वात् द्विती
 ये धूमत्वप्रकारेणातवैव संशयः सात समानप्रकारकानिश्चयस्यैव संशयाविरोधित्वात् न च मास्त संशयस्यान्यथानुपपत्त्या सामान्यलक्षणायाः प्रत्यासत्तित्व
 स्वीकारस्तथापि किं दूयादो धूमत्वादियकारकज्ञानानंतरं धूमत्वप्रकारेणा सकलधूमविषयकप्रत्यक्षमनुभवसिद्धमिति तदनुरोधादवश्यं सामान्यलक्षणास्वी
 कारणीयेति वाच्यं तादृशानुभवस्यैवा सिद्धेः तादृशानुभवस्य प्रामाणिकत्वे विवादस्यैव पर्याप्तैरिति संक्षेपः विज्ञातत्वं कृतसिद्धांतरहस्येन एवैवः ली
 लावतीकामुतमाशंकतेयत्वेति सामान्यलक्षणायाः प्रत्यासत्तित्वानभ्युपगमेति शेषः पाकादौ चिकीर्षेति पाकादिविशेष्यकवर्तमानकृतिसाध्यत्वप्र
 कारकेत्यर्थः सखादिविद्येति सखादिविशेष्यकसखत्वादियप्रकारकेत्यर्थः उद्याविरहात् उद्योत्पादकाभावात् असिद्धस्याज्ञानादिति तद्विषयके
 द्यापानद्विषयकज्ञानस्य हेतुतया च ज्ञानं विना रक्षाया असंभवादि भावः सखत्वादिना सखत्वादित्यानुरूप सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्त्या उद्यावद्विषयसंभा

वारितिरिच्छाप्रवृत्तितावच्छिन्नप्रतिसामान्यतोहानत्वेनैवकारणात्वादित्यर्थः अतिप्रसंगः घटत्वप्रकारकघटज्ञानात्पटत्वप्रकारकैव्याप्रवृत्तिप्रसंग इ
त्यर्थः समानप्रकारकत्वेनसमानप्रकारकत्वसंबंधेन ननुसमानप्रकारकत्वसंबंधःसमानविशेष्यकत्वेवेत्यत्रविनिगमकाभावेनहयोरेवसंबंधत्वाद
सिद्धस्यात्तानेकयमसिद्धेहेत्यत आह ननुसमानविषयकत्वेनापीति ननुसमानविशेष्यत्वसंबंधेनापीत्यर्थः नन्वसजाकल्पनैपिसखत्वाद्विप्रकार
कसखारितानात्सखत्वाद्विप्रकारकसखादेश्चोत्पत्तिस्थलेएवविनिगमकाभावात्तत्संबंधत्वंकल्पनीयमित्यत आह समानविषयत्वेपीति इच्छाह तौर
भावादिगुणात्वाद्विप्रकारकसखादिज्ञानात्सखत्वाद्विप्रकारकसखादिगोचरेच्छाह तौरभावादित्यर्थः नचघटत्वप्रकारकयत्किंचित्घटतात्घटत्व
प्रकारेणाघटांतरेच्छोत्पादवारणायसमानविशेष्यकत्वमव्यावश्यकमिति वाच्यप्रकृतवत्तस्यापीष्टत्वात् नचतथापिपाकत्व प्रकारकसिद्धपाकता
नात्कथमसिद्धयकिंचिकीर्षवर्तमानस्वकृतिसाध्यवस्यासिद्धपाकेवाधितत्वेनान्यथाख्यात्यापत्त्यातत्रतत्प्रकारकज्ञानासंभवादसिद्धपाकेसौनिकर्षाभा
वेनतत्प्रकारकज्ञानासंभवादितिवाच्यपाकादीवर्तमानस्वकृतिसाध्यताप्रकारकज्ञानंदिनेदियेतात्स्यातींद्रियत्वात् किंतुअनुमानेन तथाचपाकत्वप्र
कारकसिद्धपाकज्ञानादेवपाकत्वप्रकारेणासिद्धपाकेयथाकथंचित्सिद्धस्ववर्तमानस्वकृतिसाध्यत्वस्यानुमानांयक्षज्ञानानुमित्योरपिसमानप्रका
रकत्वेनैवसंभवात्नचवर्तमानमत्कृतित्यतिरेकप्रयुक्त्यतिरेकप्रतियोगित्वात्स्वरूपस्ववर्तमानस्वकृतिसाध्यत्वानुमापकलिंगस्यासिद्धपाकेवाधार्प
सिद्धपाकेवविनासामान्यलक्षणात्तानुमश्रवात्तात्पर्यमर्शासंभवेनकथमनुमिति रितिवाच्यं स्वाश्रयप्रवृत्तिपाकतात्मकपरंपरासंबंधेनपाकत्वप्र
कारेणासिद्धपाकएवतादृशलिंगवत्तात्पर्यमर्शासंभवात्परामर्शानुमित्योरपिसमानविशेष्यतावच्छेदकत्वेनैवकार्यकारणाभावात्तयेनसंबंधेनव्याप्यता

चि-ही- २७ ग्रहस्तैर्नैवसंबंधेन हेतुमताज्ञानमनुमितिहेतुरिति निपमः परेषामसिद्धः किंतु येन संबंधेन व्याप्यताग्रहस्तैर्नैवसंबंधेन हेतुमताज्ञानमिव येन संबंधेन व्याप्यताग्रहस्तैर्नैवसंबंधेन यत्साधिकारांतद्वृत्तिपक्षतावच्छेदकसंबंधेन हेतुमताज्ञानमनुमितिहेतुः स्वपदं हेतुपरं नैव संयोगादिसंबंधेन वहि व्याप्यतया गृहीतसधूमादेः साश्रयवृत्तिद्रव्यत्वसंबंधेन द्रव्यत्वरूपेणाहारादौ परामर्शात्तादृशधूमादेः संयोगसंबंधेन द्रव्यत्वरूपेणापर्वते परामर्शश्च द्रव्यत्वरूपेणाहारादौ तद्वाधनुमित्यापसार्थान्तरव्याप्यपत्तिः परामर्शानुमित्योः समानविशेष्यतावच्छेदकत्वेनैककार्यकारणाभावादिति वाच्यं न ये प्रमासामान्यप्रतिजनकस्य विषयबोधस्य परनयेलाघवाद् द्विशिष्टबोधप्रत्येव जनकतया हारादौ वद्वाधनुमित्यनुत्पत्त्या तद्वत्तत्त्वपरनयेसाध्यातावच्छेदकरूपेणापत्तिर्चित्साध्यव्याप्तिज्ञानादेव साध्यातावच्छेदकरूपेणाप्रसिद्धसाध्यस्यापि भावाभ्युपगमेन वहि व्याप्यधूमवाच्यवर्तयति रापमर्शान्वहितरूपेणापर्वते महानसीपवद्वाधेभनिकार्यकारणाभावस्तुमतद्वयस्य तान्तेन तद्वाधाभावत्वेन न्यायनयेयवत्तद्वत्तद्विनिष्ठविशेष्यतासंबंधेन ज्ञानोत्पत्तिस्तत्र विशेष्यताविशेष्यसंबंधेन तद्वाधाभाव इति विशेष्यधटितसामानाधिकरणप्रत्यासत्तिः परनयेच यत्र यन्तिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबंधेन ज्ञानोत्पत्तिः तत्र विशेष्यताविशेष्यसंबंधेन तद्वाधाभाव इति विशेष्यधटितसामानाधिकरणमेव प्रत्यासत्तिर्लाघवात् भ्रमानभ्युपगमेन अभिचारविरहात्गतो विषयावाधस्य परनयेपि गुणान्वतद्रुतनिष्ठ विशेष्यतासंबंधावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणाताश्रयत्वस्यैव गुत्वत्प्रत्यक्षात् न च न्यायनये परनये वाक्यविषयवाधाभावस्य विषयरूपस्य निरुक्तविशेष्यधटितसामानाधिकरणप्रत्यासत्त्या जनकत्वं याकरकृष्टादौ श्रमादिप्रमायां उपनीतभानानुमित्यादिरूपायां व्यभिचारादिति वाच्यं विषयवाधस्य निरवच्छिन्नाधारतासंबंधेनाभावो न विषयरूपः किंत्वतिरिक्तः विषयस्यातीतत्वादिरदशायासपि विषयवर्तितस्तत्तात्त्विकतयापि केवलान्वयिधर्मप्रमायां विषयवाधस्याप्रसिद्धतया

त

तद्भावरस्यजनकत्वात्संभवइतिवाचं तत्रतस्याजनकत्वेपिभूतिविरहात्तद्भाववतोऽपिभूतिविरहात्तद्भावरस्यविषयाबाधस्याविषयबाधाभावत्वे
जनजनकत्वमपितुसामान्यतोऽभावत्वेनपत्रतद्वन्निष्ठविशेष्यतासंबंधेनपनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबंधेनवात्तानोत्यतिः तत्रतद्वन्निष्ठविशेष
रातासंबंधेनाभावइतिसामानाधिकरणंप्रत्यासत्तिः नचाभावत्वमादायविनिगमनाविरहःभावत्वस्याभावमिन्नत्वादिरूपतयागुरुत्वात् नचसंयोगसमा
वायादिसंबंधेनघटादिप्रमायां द्रव्यत्वगुणात्वादिकमादायविनिगमनाविरहइतिवाचंअतीतानागताधिकरणोद्युसंयोगादिसंबंधेनघटादिप्रमायांअभिचा
रात्अतीतत्वादिरक्षायाअतीताधिकरणोद्व्यादिमत्वविरहात् अभावत्वस्यतुतदानीमपिसत्तात् नचतथाप्यधिकरातात्वप्रतियोगित्वाद्देखंडानिरिक्त
पदार्थत्वनेतमादायविनिगमनाविरहइतिवाचं तस्याखंडातिरिक्तपदार्थत्वनेनापिरूपेणकारणात्वसेष्टत्वात्तद्धर्मवचनद्वयानामेवतादृशांसे
भवेनानेकार्यकारणाभावाभावात्तत्कृतकत्वायनेपेप्रमासामानं प्रतिज्ञानसामान्यमेवगुणास्तद्वन्निष्ठविशेष्यतासंबंधेनसामानाधिकरणंप्र
त्यासत्तिः वस्तुपदार्थिजन्यवस्तुमात्रविषयकशाब्दबोधेवस्तुत्वादिरूपकारकवस्तुमात्रविषयकस्मरणारिरूपस्यपक्वचित्तानसां नंतसंसारेऽवशं
कस्यचित्पुरुषस्यसर्वत्रसर्वद्विविषयतासंबंधेनसत्वेनांततोज्ञानस्यैवतेनसंबंधेनसर्वदासत्वेनचव्यभिचारभावात्तदेवचलाववातपरनयेपिविशि
ष्टबुद्धिसामान्यप्रतिहेतुपत्रतन्निष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबंधेनज्ञानोत्यतिः तत्रतद्वन्निष्ठविशेष्यतासंबंधेनज्ञानमिति सामानाधिकरणं
प्रत्यासत्तिः भ्रमानभ्युपगमेनतन्नव्यभिचारविरहात्भगवदभ्युपगमेपिसंस्कारस्यादित यासर्वदेवसर्वत्रविशेष्यतासंबंधेनावश्यकस्यचित्पुरुषस्य
वस्तुपदार्थिजन्यवस्तुत्वादिरूपकारकवस्तुमात्रविषयकशाब्दबोधादिसत्त्वेनप्रमायांमप्यभिचारविरहाच्चमनुष्यापिपरनयेसमानप्रकारकत्वेनज्ञानेच्छ

[illegible]

सम०

रित्यायनुमानपक्षधर्मात्तानवलेनासिद्धसत्त्वादेरसिद्धपाकादेस्तत्तानसंभवः सामान्यलक्षणानभ्युपगमेविशिष्टबुद्धिसामान्यप्रतिविशेषात्तानस्यापि हे
 तुत्वानभ्युपगमेनपक्षधर्मतावल्लभ्यासिद्धसत्त्वादेरनिविरहेपि क्षतिविरहात् तातेचासिद्धपाकेतानलक्षणाप्रत्यासत्त्येवतत्रत्वमतेमनुसिर्वर्तमान
 स्वकृतिसाधनतानासंभवेनचिकीर्षासंभवात् सामान्यलक्षणायाः प्रत्यासन्नित्वानभ्युपगमेपिज्ञानलक्षणायाः तमेनेप्रत्यासन्नित्वावश्यकत्वादिर
 तास्तान्वित्तरः ७ नचेतिसामान्यलक्षणायाः प्रत्यासन्नित्वस्वीकारइतिशेषः संशयविरोधीति घटोनेवेतिसंशयविरोधीतर्थः समानाकारोहि
 निश्चयः संशयविरोधी अतस्त्वजातिमानित्यादिनिश्चयेपिघटोनेदेत्यादिसंशयः प्रकृतेतुघटोनेवेतिसंशयकोटितावच्छेदकघटत्वांशेनिष्प्रकारक
 प्रमेयोनेवेतिसामान्यलक्षणान्यप्रत्यासन्नित्तनतयेतिभावः स्वसामग्रीविरहादिति घटत्वांशेतिर्विकल्पकात्मकघटत्वविशिष्टज्ञानप्रतिघट
 र्त्वांशेनिर्विकल्पकात्मकज्ञानमेवहेतुः अन्यथाजातित्वारूपेराघटत्व प्रकारकघटज्ञानेपिभूतलघटवदितिघटत्वांशेऽन्याप्रकारकघटत्व
 प्रकारकघटविशिष्टबुद्धापत्तेः जातित्वरूपेराघटत्वज्ञानेप्यप्यंघटइतिविशिष्टबुद्धापत्तेस्तदृशविलक्षणाविषयतायाभूतलघटभाववदितिबाधनि
 श्चयाभावस्यायंनघटइतिमेदप्रताभावस्यकार्यतावच्छेदकत्वेनसामग्रीमर्यादपैवतदवच्छिन्नोपादनसंभवात् नचतर्हणीघटत्वांशेजातित्वप्रकार
 कज्ञानस्यापिसामग्रीसत्त्वान्नघटइतिघटत्वांशेनिष्प्रकारकज्ञानमितिबाधं जातित्वारिप्रकारकज्ञानसामग्रीस्तादृशविलक्षणाविषयतायालि
 तानेप्रत्यप्रतिबंधकत्वेनतदुत्पाजाबपिबाधकाभावान् अन्यथाजातिमानघटइतिहिविधविषयतायालितानानुपपत्तेः तर्हणीजातित्वप्रकारेणाज्ञानसा
 मग्रीआवश्यकत्वात् एवंप्रकृतेमेयत्वसामान्यलक्षणान्यघटत्वज्ञानस्यघटत्वांशेमेयत्वप्रकारकत्वेनियमान्ततोघटइतिसामान्यधीसंभवइतिभा

२९ चि-टी वडतिरिक्त श्री सामान्यलक्षणसारहस्यं प्रसंगसंगत्यानुपाधिनिरूपयितुं प्रयोजनं दर्शयन्निष्पद्यावधानाय प्रतिजानीते उपाधीति तथाच
 परस्थायनायां व्याप्तिनिश्चयप्रतिबंधयोपाधिरुद्धावः स्वस्थायनायां व्याप्तिनिश्चयाय उपाधिनिर्गम्यः सद्योपाधितानं विना न संभवतीति तन्निरूप-
 परामितिभावः पितृचरणास्तव्यात्मनंतरमुपाधिनिरूपयितुं व्याप्तासह एककार्यानुकूलत्वसंगतिप्रदर्शयन्निष्पद्यावधानाय प्रतिजानीते
 उपाधितानादिति परप्रयुक्तदेतावुपाधुद्वावने उपाधितानादित्यर्थः तथाचपथासीपहेतौ व्याप्नुद्वावने व्याप्तिनिश्चयाद्विजयः तथापरप्रयु-
 क्ते तावुपाधुद्वावे उपाधितानादि जपइति विजयलक्षणे ककार्यानुकूलत्वमेव संगतिरिति भाव इति प्राहुः तत्र करणीये निरूपणे विषयत्वं स-
 त्यस्यर्थः तथाच निरूपणाविषयीभूत उपाधिरीदृशो धर्म इत्यन्वयः साध्यत्वाभिमत इति अत्र सत्यं तदलानुपादाने वहिमानूधमादित्यादौ पूर्व-
 तत्वादावतिप्रतिरिक्तितदुपादानं तन्मात्रोपादाने इत्यत्रादावतिप्रसंग इति विशेष्यदले साध्यतसाधनत्वे व्यापकत्वव्याप्यत्वे सौपाधौ वस्तुतो न
 कइत्युभयत्राभिमतपदं ननु साध्यव्यापकत्वं साध्यनिष्ठव्याप्तिनिरूपकत्वं तच्च साध्ये उपाधिव्याप्तिगोचरीतायामेव ग्राह्यं साचानौपाधिकत्वज्ञानादेव यावत्तत्र
 नौपाधिकत्वं च प्रकृते साध्यस्यावदुपाधिव्यापकव्यापकत्वं उपाधिव्यापकेषु यावत्तसाध्यनिष्ठव्याप्तिनिरूपकत्वं पर्यवसितं तथाच साध्ये उपाधिव्याप्तिगोचरी-
 तायामेव नौपाधौ साध्यनिष्ठव्याप्तिनिरूपकत्वज्ञानं उपाधिव्यापकत्वं तर्गत उपाधौ साध्यनिष्ठव्याप्तिनिरूपकत्वज्ञाने च साध्ये उपाधिव्याप्तिज्ञानं तस्यानौ-
 पाधिकत्वघटकत्वादन्याश्रयः नवसाधौपाध्योन्याभावाच्चैकतरगर्भव्याप्तिज्ञानं धर्मताभावाच्चैकतरगर्भव्याप्तिघटितानौपाधिकज्ञानं कारणसतो-
 नान्योन्याश्रय इति वाच्यं तथासत्यनवस्थापना तथावक्तुमुद्राकात्वादित्यत्राह अनौपाधिकत्वेति व्यापकत्वादीसादिपदेन व्याप्तिनिरूपकत्वाभावरूपसाधना-

रामः

[illegible]

चि.टी.

१००

५

परत्वावश्यकतायात् छेदनेन तस्मैव परामर्शात् प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नेत्युपादानात् ~~ननु इदं सत्त्वादिना हीनं विविधं सत्त्वेनाप्यभिः न वा सत्त्वावान् जातेरित्याहो विविधं सत्त्वेऽतिव्याप्तिरिति~~
~~निभावः वस्तुतस्तन्ननुवक्तमात्रस्यैव वैशिष्ट्यव्याप्यपहतिर्भावच्छिन्नाभावस्याध्यापकत्वमिति चेन्न तद्वन्नित्याभावप्रतियोगित्वस्याप्राप्तिरुक्त्या कथं तत्~~
~~स्य साध्या कता ह्यप्यत आह प्रतियोगित्वं चेति तद्वन्नित्याभावप्रतियोगित्वं चेत्तर्ह्यधिकारणानधिकारणत्वं तदधिकारणानधिकारणकत्वं~~
~~नधिकारणानधिकारणकत्वमिति यावत् तत्तदसौ परं तच्च स्वानधिकारणसाध्याधिकारणकं यद्यत इत्यत आध्यापकत्वमिति फलितं सर्वसाधन~~
~~वन्नित्याभावप्रतियोगित्वमपि स्वानधिकारणसाधनाधिकारणकत्वं वक्तव्यं यद्यप्यवहिमानधूमादित्याहोऽपि साध्यापकस्य इत्यत्रादेः धूमवन्नित्य~~
~~वैशिष्ट्यावच्छिन्नाभावप्रतियोगित्वा दुपाधितापत्तेः नैवेवं धूमवानवहेरित्याह यो गोलकभेदादिरूपेणैकव्यक्त्युपाधौ लक्षणासंभवेऽप्यादेवेनादिरूपे~~
~~नाना व्यक्त्युपाधावव्याप्तिः चालनीत्यायेन सर्वासां वैधन्यं नाना स्वानधिकारणसाध्याधिकारणकतया साध्यापकत्वविरहादिति वाच्यं स्वा~~
~~वच्छिन्नानधिकारणसाध्याधिकारणकं यद्यत इत्यत आध्यापकत्वमिति फलितं सर्वसाधन वच्छिन्नानधिकारणसाधनाधिकारणकौ यो धर्मस्तद्वत्तेन रूपेणोपाधित्वमिति विवक्षितत्वा~~
~~तद्वत्तमप्यत आह प्रतियोगिपरं द्वितीयं चोपाधितावच्छेदकपरमत् एव इदं सत्त्वात् पुराः एतदित्याहो संयोगतद्भावयोरपि नाप्यतिव्याप्तिरिति वाच्यं~~
~~इमेव तत्वं वाच्यं तदधिकारणानधिकारणत्वमित्यत्र तद्वत्तमभावरन्तया चात्र प्रतियोगित्वं न स्वरूपसंबन्धविशेषः किंतु तद्भावधिकारणावृत्तित्वं च~~
~~नेन इदं सत्त्वादुपाध्यापकत्वादी संयोगतद्भावयोरपि नाप्यतिव्याप्तिरिति वाच्यं तद्वत्तमभावरन्तया चात्र प्रतियोगित्वं न स्वरूपसंबन्धविशेषः किंतु तद्भावधिकारणावृत्तित्वं च~~

राम०

नृलमात्रेवावधारणं एव वाच्ये साधननिष्ठाभावाधिकरणादिति भिन्नत्वात् साध्यापकत्वे फलितं तथा च वहीमान्धूमादित्यसद्वैतावपि साधनायापक
 कथं तत्तादावतिव्याप्तिः तस्यापि साधननिष्ठजलत्वापभावाधिकरणादिति तया साध्यापकत्वात् द्वितीये साधनवनिष्ठाभावाधिकरणादिति त्वसाधनायापक
 त्वं फलितं तथा चासंभवः धूमवानवहो रित्यादावयोगोलकाय त्वादेरपि साधनवनिष्ठजलत्वापभावाधिकरणादिति तया साधनायापकत्वविरहात् अ
 तएव तृतीयोपि ॥ न च साधननिष्ठाभावाधिकरणादिति यद्यतदयत्वं साध्यापकत्वं विवक्षितमिति वाच्यं न्यापकतदले प्रतिपोगित्वस्य स्वरूपसंबन्धे
 विशेषरूपत्वे इयं दृष्टिर्वीत्वादित्याहो संयोगादावतिव्याप्तिः ॥ अचिद्वसाधनायापकत्वमपि साधनवनिष्ठाभावाधिकरणादिति त्वं तादृशं संत्वादित्याहो संयो
 गादावत्याप्तेः तस्मिन् तावन्निष्ठाभावाधिकरणादव्यवृत्तितया साधनायापकत्वविरहात् न च साध्यापकत्वं साधनवनिष्ठाभावाधिकरणादिति भिन्नत्वं साधन
 व्यापकत्वं च साधनवनिष्ठमिति चिदभावाधिकरणादिति त्वमनो न इयं संत्वादित्याहो संयोगादावत्याप्तिः इयं दृष्टिर्वीत्वादित्याहो संयोगादावतिव्याप्तिरिति वा
 च्यं तथापि इयं दृष्टिर्वीत्वादित्याहो तत्तत्संयोगव्यक्तावतिव्याप्तिरुक्तीरेवेति हि ॥ पक्षधर्म इति वायुः प्रसक्षः प्रत्यक्षविषयता श्रयत्वादित्याहो पक्षधर्मवद्विषय
 तावच्छिन्नप्रसक्षत्वव्यापके उद्भूत रूपवत्त्वं कः प्रामोमि ॥ तत्र यत्तादित्याहो साधनावच्छिन्नसाध्यापकेशकपाकजत्वे चावतिरित्यर्थः तस्य साध्यापक
 ष्टमावाप्रतिपोगित्वाभावादिति भावः । तयोः पक्षधर्मसाधनावच्छिन्नसाध्यापकयोः दूषकं तेति वक्ष्यमाराशीत्या उभयत्रैव यमिचारे न्यायकत्वसत्त्वादिति भावः । त
 योरुपाधित्वानंगीकरोमि ह्यंतविरोधमप्याहमितीति काकारे रित्यादिः प्रत्यक्षस्य श्रयत्वेनेति प्रत्यक्षस्य श्रयविषयता ह्यः संबन्धोपप्रेति युसुत्या प्रत्यक्षविषयता
 श्रयत्वेनेत्यर्थः तथा चावेसाधनावच्छिन्नसाध्यापकं द्वितीये पक्षधर्मवच्छिन्नसाध्यापकमिति भेदेनोपस्थाप्यमिति भावः प्रयोजकत्वेन यमिचारानुमानप्रयोजकत्वेन

चिदि.

१०९

८५

यमतिव्याप्तिरिति वाच्यं तदात्मसंबन्धेन तस्य साधना व्यापकत्वात् ननु तत्रापि पक्षे तादात्म्यसंबन्धेन साध्या व्यापकतया कथमतिव्याप्तिरिति वाच्यं अतिव्याप्तेः उक्तदूषणोपपत्तिक
 ज्ञानस्येति प्रसक्तैरित्यथा त पक्षातिरिक्त एव साध्य व्यापकत्वस्य प्राप्तत्वात् साध्या पक्षे साध्यसंदेहदृष्ट्यापानुपाधित्वप्रसक्तं कुत्राविनस्यादिति भावः नचैतदनुसृत्य सर्वना
 मकार्यपत्तिरिति वाच्यं पक्षः उत्तरो यस्मादिति बहुव्रीहिसमासान्न बहुव्रीहावित्यनेन सर्वनामकार्यनिर्णयान्न अतिरेक इति साध्यव्यतिरेके साध्ये इत्यर्थः इत्यत्रेह
 तो उत्तरान्यत्वस्येति वक्तुमात्रस्यैव किंचिदपेक्षया उत्तरत्वादिति भावः व्यतिरेकेष्वविशेषणत्वात् स्थिति स्वव्यतिरेकेणासाध्यव्यतिरेके साध्ये व्यभिचारवारकविशेषणावत्वा
 भावादित्यर्थः नमस्तत्तथा चोपेन रूपेण साध्य व्यापकता तद्व्यावच्छिन्नसाध्याभावत्वेन हेतुना साध्याभावसाधने व्यभिचारवारकविशेषणात्सत्यत्वे सतीति विशेषणं दे
 यमिति भावः वाधोन्नीतस्येति वाधोन्नीतत्वं वाधेन साध्य व्यापकतया प्रमितत्वं वहिर्बुद्ध्याः कृतकत्वादित्यत्र वहीतरत्वेत्यर्थः नचैषा पत्तिरिति व्यभिचारात् वाक्यवि
 शेषणावत्वेन व्यर्थविशेषणात्तया सत्यनिपक्षोन्नापकत्वस्योपाधेर्दृष्टकता बीजस्य तत्राभावादिति भावः विशेषणं विनेति चमूलादिविशेषणं विनेत्यर्थः आद्यग्रहद्वि
 व्याप्तिग्रहसंभवेनेत्यर्थः तत्कार्यकत्वादिति बहुव्रीहिविशेषणोत्पन्नावहस्य व्याप्तिग्रहानुपपुक्तत्वरूपेणैवैयर्थ्याभावादित्यर्थः तस्याचोपाधित्वक्षणाघटकतया त
 दभिमतस्यैवैयर्थ्याभावस्य तत्रासत्वेपि दूषणावहस्यैवैयर्थ्याभावात् सत्यनिपक्षोन्नापकत्वसंभवेन तस्यानुपाधित्वेऽप्यपत्त्यसंभवरिति भावः आशयमविद्वानाज्ञे
 कते वक्तुगत्वेति पूर्वतो ह्यमवान्वहेरित्याहो पूर्वतैतरश्च न तथेति भावः भावमुद्धृत्यति पक्षातिरिक्त इति सहचारत्वात् नेनेति शेषः तच्च तादृशसाध्य व्यापकता
 ज्ञानं च तत्रापि ति बाधानुन्नीतपक्षे तत्त्वेपीत्यर्थ इति सांप्रदायिकाः नव्यास्तु अत्र साध्य व्यापकत्वं पक्षे तरोपत्तावच्छिन्नसाध्य निरूपितमुक्तं साध्या सामान्य निरूपितं वा
 आवेपक्षे तदिति इदमुपलक्षणां पक्षमात्रेति साध्य व्यापकेऽव्याप्तिरित्यपि द्रष्टव्यं अत्रेनाशंकते वक्तुगत्वेतीति योजयति ननु पक्षे साध्यसंदेहसत्वेन व्यभिचारसंशयसत्वात्

राम०

पक्षातिरिक्तत्वे सहचारज्ञानमात्रात् साध्यापकत्वग्रहस्तत्र कथं स्यादिति तत्र आह न्ययैति अनुपाधित्व इति साध्यापकतायाः अनिश्चय इत्यर्थः अत्र
 धिमात्रमिति पक्षे साध्यसंदेहदशायां पक्षाद्वित्वेन गृहीतस्य उपधिमात्रस्य साध्यापकत्वनिश्चय उच्छिद्येतैर्धः यथाश्रुते यक्षद्वित्वेन निश्चितानामेव
 पाधीनां पक्षे साध्यसंदेहसत्वेऽपि साध्यापकतानिश्चयसंभवादसंगतेः तथा च पक्षे साध्यसंदेहस्तदाहितव्यभिचारसंशयो वा न साध्यापकतानिश्चयपरिपंथी
 तित्वयाप्यभ्युपगंतव्यमिति भावः विपक्षावर्तकैति विपक्षः साध्याभाववाततद्व्यावर्तकतन्निष्ठाभावेति योगितावच्छेदकत्वा संपादकं पक्षविशेषणं
 संबंधसामान्येन तच्छब्दसाध्य व्यापकत्वसाधना व्यापकतावच्छेदकविशेषणमित्यर्थः तथा च विपक्षनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसंयादकविशेषणत्वा
 न साध्य व्यापकतावच्छेदकधर्मवत्वमुपाधित्वमिति भावः संपादकत्वं चात्र एतन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमेतदधीनमिति प्रतीतिसिद्धः स्वरूप
 संबंधविशेषः विपक्षवर्तकविशेषणवत्साध्यापकतावच्छेदकत्वे सति साधना व्यापकतावच्छेदकतद्वत्त्वमित्युक्तौ ह देतत्त्वविशिष्टपर्वतैतत्त्वपर्वतैत
 रत्त्वविशिष्टहृदेतत्त्वादावनिप्रसंगदत्तते निषेधद्वयगर्भता वाच्योन्नीतेति वहिरनुष्ठः कृतकत्वदिन्यत्र वहीतस्त्वस्य परिग्रह इत्यर्थः पक्षस्यैव विपक्षत्वा
 दिति पक्षस्यैव विपक्षतया वहिर्विशेषणस्येतरत्वं निष्ठविपक्षनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसंपादकत्वादिति भावः ननु पर्वतैतत्त्वादेरिति ननु पर्वतो
 वहिमानधूमादित्यादौ पर्वतैतत्त्वादेः परिग्रह इत्यर्थः तत्र पर्वतविशेषणस्येतरत्वे पर्वतमात्रविष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसंपादकत्वेन विपक्षनिष्ठा
 भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वदिति भावः अदिपक्षतः पर्वतावयववहत्वं पर्वतैतत्त्वादेः पर्वतसंयोगानाधारत्वं हृदेतत्त्वविशिष्टपर्वतैतत्त्वपर्वतैतत्त्वा
 त्वविशिष्टहृदेतत्त्वादेः परिग्रहः नहीति वस्तुति प्रथमां तं न्ययैति मित्यन्वयि तत्र विपक्षावर्तकविशेषणोपपत्तेरिति विशेषणोऽस्यर्थः स्व

३ व्यापकतावेच्छेदकसाधना व्यापकतावेच्छेदकतद्वत्तादुशविशेषणानवच्छिन्नसाधनसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिताया अवच्छेदकं

चिं.टी
१०२

परमुपाधितावच्छेदकपरंतथाचत्त्वघटकीभूतविपक्षावार्त्तकविशेषणस्य त्साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकतावेच्छेदकतद्वत्मुपाधितमितिफलित
मितिभावः सिद्धसिद्धीति स्वघटकीभूततादृशविशेषणसिद्धमप्रसिद्धंवाउभयपक्षपितादृशविशेषणस्यत्वस्योपाधितावच्छेदकेवाघातस्यर्थः न
नुतादृशविशेषणाघटितंयत्तासाधनसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतत्त्वंचोपाधित्वंविवाक्षितमित्यस्वसादृश्यांतरमाह नया
पिचैति साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वइति साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वतानेइत्यतश्चक्षेत्रत्वेतद्व्याख्यातव्यावृत्तितानेन पक्षेहेतुमतिपक्षेसाध्य
व्यावृत्तिः साध्यव्यावृत्तिनिश्चयः व्यभिचारएवेतिव्यभिचारज्ञानमेवेत्यर्थः व्यभिचारेवेति व्यभिचारज्ञानेचेत्यर्थः अवश्यमुपाधिरिति अवश्यंयक्षेत्रउपा
धिः व्यभिचारेन्नायकत्वस्योपाधिरूपकतावीजस्यसत्त्वादित्यर्थः तथाचत्वपापक्षेत्रोपाधिरित्युपेतइतिन्यप्रातिपक्षिप्राकृतावस्तुतोदृष्टकतावीजस
त्वेनतदुपाधिर्भवत्येवेति भवतस्तत्रानुपाधिताभ्युपगमोभुक्तइतिभावः किंचविशेषणामपिअर्थमेवेत्याह पक्षेत्रएवेति पक्षेत्रस्तत्रोपाधिः स्यादेवेत्यर्थः
अतइतिशेषः तावन्नापस्येति साध्यव्यापकतास्तवस्येत्यर्थः मात्रपहदुक्तविशेषणायवच्छेदः दृष्टकत्वाच्चेति हेतुबोन्नयनोपयोगित्वदित्यर्थः च
कारश्च अर्थविशेषणामित्यनंतरंयोज्यः नवनदेयमेवविशेषणमितिवाच्यं भवतस्तस्यानुपाधिताभ्युपगमेनविशेषणानेऽतिवास्तव्यो
तिभावः अनुमानमावेति पक्षेत्रनिश्चितसाधकानुमानमात्रेच्छेदकतपेत्यर्थः जातित्वादितिजातुत्तरकत्वादित्यर्थः उपाधिव्यभिचारेणसाध्य
विचारानुमानेकर्तव्ये पक्षेत्रस्योपाधित्वेनोद्भावनीयतयाव्याघातकमुत्तरंजातिरितिजातिलक्षणास्त्वादितिभावः नपक्षेत्रेइति तथाचविशेषणार्थकमे
वेतिभावः दृष्टाणामर्थेतिदृष्टाणामर्थमुत्तरंजातिरित्यसौवर्जातिलक्षणात्वात् पक्षेत्रस्तत्रव्यभिचारोन्नयनसमर्थएवेतिभावः प्रकाशंतरमितिवाच्यानुश्री

पक्षेत्र

धः

राम

स्तः

तयसे त्रभिन्नत्वादिकमित्यर्थः उपाधित्वाभावेपीतित्वयातपाधित्वानंगीकारेपीत्यर्थः तत्रावतद्यर्थविशेषणमितिभावः दूषकतावीजसत्त्वेरुतस्याउ
पाधिताभ्युपगमस्तद्वारापविशेषणपक्षेपेचानुचितस्तदेवचनास्तीत्यभिप्रायेणाशङ्कते अथेति सत्यतिपक्षतपाधिताभ्युपगमस्तद्वारापविशेषणपक्षे
पेचानुचितस्तदेवचनास्तीत्यभिप्रायेणाशङ्कते अथेति सत्यतिपक्षतपासाध्याभावसाधकतया असाधारणत्वादिति स्पष्टव्याहृतत्वादित्यर्थः ननु
व्यभिचारानुमापकतयानुपाधिर्दोषः तत्रचनासाधारण्यमिमांशकनिराकरोति नितिउपाध्यव्यापतयेतिउपाधिव्यभिचारित्वेत्यर्थः साध्याव्याप्यत्वं
साध्यव्यभिचारित्वं अनुमेयमितिशेषः नसाध्यव्यापकत्वमिति साध्यव्यापकत्वाभावेपिसिद्धेदित्यर्थः हेतवानुपाधिव्यभिचारित्वेत्तापमानेनानुपाधावपिहे
त्वव्यापकत्वज्ञानस्यावश्यकत्वात्तमानसंवेदित्वेवैधत्वमितिभावः ननुहेतवुर्पधिव्यभिचारित्वग्रहदशायामुपाधावपिहेत्वव्यापकत्वज्ञानस्यावश्यक
त्वेपिहेतौव्याप्तिनिश्चयाभावान्नतद्व्यापकत्वेनसाध्यव्यापकताज्ञानंउपाधौतुसाध्यव्यापकतानिश्चयसत्त्वेनतद्व्यभिचारि त्वेव्यभिचारित्वग्रहउपाधौ
आहव्यसिद्धिपथासाध्यस्यउपाधिव्याप्यताग्राहकव्यभिचारदर्शनसहचारदर्शने तत्राहेतावपिसाध्यव्याप्यताग्राहकतैस्तत्पर्यः नहितदानीहे
तोसाध्यव्याप्यव्यभिचारज्ञानमप्यस्तिस्फुटंव्यभिचारित्वसर्वैयर्थ्यमितिभावः इदमापाततः यदाउपाधौसाध्यव्यापकत्वग्रहेऽनुकूलतर्कावतारादुपा
धौसाध्यव्यापकतानिश्चयोजातः हेतौतुसाध्यव्याप्यताग्रहेऽनुकूलतर्कावतारात्तदसाध्यव्याप्यतानिश्चयोजातस्तत्रैवव्यभिचारानुमानसंभवः न
स्मादिति न चसाध्यव्याप्यहेत्वव्यापकतयोपाधेः साध्याव्यापकत्वज्ञानात्कथंनद्व्यतिरेकेणसत्यतिपक्षस्यैवसंभवइतिवाच्यसत्यनिपक्षोन्नाशक
तयादूषकत्वपक्षे हेतौउपाधिव्यभिचारज्ञानस्यानपेक्षितत्वेनतुल्यविवेचितयाउपाधौसाधनाव्यापकत्वज्ञानस्याप्यनावश्यकत्वात्तदुपाधौहे

त्वयापकतात्तानं नस्ति तदैव सत्यतिपक्षसंभवादिभावः सत्यतिपक्षांतरवदिति पक्षासत्यतिपक्षे सत्यतिपक्षांतरं नोद्भायते एकेनपि प्रतिबंधात् सत्यतिपक्ष
 वातुल्यस्याप्रयोजकत्वात् तथा सत्यतिपक्षे उपाधुद्भावनमपि तस्यात्मवन्मते उपधिसुद्भायसत्यतिपक्षांतरस्यैव कस्मिंश्चित्वा जस्य प्रयोजकत्वादिति भा
 वः दृष्टान्तमाह किंचेति एवं सत्यतिपक्षो न्नापकतया दोषत्वे बाधो नातोपीति वद्विः नुत्यां कृतकत्वादित्यत्र वद्वीतरोपीत्यर्थः अतिरेकेः साधारण्यदि
 तिसाध्याभावसाधने तद्वतिरेकस्यासाधारण्यवदित्यर्थः पक्षमात्रवृत्तिहेतुसाधारण्यमभिमानेनेह ननु मां बाधो नीतपक्षेतरोप्यधि रिसाधयेना
 शंकोतेन न्विति नोपाधिनिषेध इति न पक्षेतरोपाधिनिषेध इत्यर्थः यथाश्रुते तादृशसामान्यनिषेधसत्वे पि पक्षेतरोपाधित्वानावश्यकत्वान्निरा
 करसास्यानुपपन्नत्वप्रसंगात् अतएव ये पक्षे तरोपाधिनिषेधस्यैव संगच्छते हेतुमतीति साध्यसमानाधिकरणाहेतुमतीत्यर्थः तेन समवा
 यादिसंबन्धेन गगतादिसाध्यके घटी गगनगतद्रव्यत्वादित्यादेन व्यभिचारः न चाप्यप्यवृत्तिसाध्यके सहेतौ व्यभिचार इति वाच्यं निरवच्छिन्नसाध्याभा
 वाधिकरणात्सबाधयुक्तत्वात् न च तथाप्येन हंधप्रागभावकालीने तद्वद्विषयान् दृष्टिबीत्वादित्यादावसं कीर्त्तयिष्यन्ते व्यभिचारः तत्र
 पक्षतावच्छेदक एतद्धंधप्रागभावाकालावच्छिन्नत्वविशिष्टसमवायसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावात्प्यनिरवच्छिन्नाधिकरणात्सबाधि
 पक्षे सत्त्वादिति वाच्यं तेन संबन्धेन साध्यत्वे तत्रापि पक्षेतरोपाधित्ववदिति भावः तादृशनिषेधमभ्युपेसादृश्यपक्ष इति अनेन तत्त्वादेरिति धर्मिणो
 निर्देशः तेन सामान्येतरादिरूपस्यैव पक्षेतरोपाधित्ववदिति भावः तच्च अतिरेकस्य साध्याभावसाधने साधारण्यभावात् सपक्षे सौगलोकादावपि वृत्तेरिति भावः त
 था च वद्वीतरोपाधित्वेन वद्वीतस्यानुपाधित्वेपि तादृशनिषेधमो नानुपपन्न इति हृत्वा हेतुमतीति साध्यानिषेधमभ्युपगमेनैव दृष्टयति तेतोमात्रेति तेतोऽनु

स्त

राम०

शां

कृतकत्वादित्यत्रेत्यर्थः अतेजस्वं विनेति धर्मि परो निर्देशः तेन सामान्येतरादिकं विनेत्यर्थः आदिना भास्वरूपवदितरवद्गीतरादेः परियुहः अन्यस्येति प
 शेतरस्येति शेषः तेजसा सामान्येतरादिव्यतिरेकस्य साध्याभावसाधनेः साधारणं द्वयेतरादिकं च न साध्यव्यापकमिति भावः अन्यस्योपाधेरभावादिति यथा
 तंतुतसंगच्छतेत्यतिरेके साधारणभाववतोपि गुरुत्वादेरूपवत्त्वावच्छिन्नसाध्यव्याप्यतयोपधित्वात् भट्टाचार्यस्ति अतेजस्वं अतेजस्वसमशीलं विना
 साधारणव्यतिरेकप्रतियोगिनं विनेति यावत्तेन भास्वरूपवदितरवद्गीतरादेरियुहः अन्यस्योपाधेरभावादिति अन्यस्य उद्देशसाध्यव्यापकस्योपाधेरभा
 वादित्यर्थः तेन विशिष्टसाध्यव्यापकस्योपाधेरभावेऽपि न शक्तिरित्याहुः ननु पक्षमात्रवृत्तिवैनासाधारण्यं किं तु यावत्तपक्षव्यावृत्तत्वं तेन सामान्येतरादि
 व्यतिरेकस्य अनुस्रवाभावे साध्ये न तथापक्षे साध्यस्या सिद्धौ सपक्षाभावात् सिद्धौ न तत्रैव सपक्षे वर्जमानत्वादित्यस्वरसादाह किंचेति हेतुं तदसंयो
 गिपर्वते यत्र च द्विः साध्यते तत्रापमुपाधिरवोधः तद्व्यवृत्तत्वात् त्वारिकं हेतुत्वादिविशिष्टपर्वते तत्त्वादिकमिति सार्थः व्यतिरेकश्रुतिउक्तोपाधीनां व्यति
 रेकस्य पर्वतावपवृत्तिगुणादौ द्वयात्पयस्यार्थमात्रे द्वे च सपक्षे यथाक्रमं हेतु स्तथाचवाधानुन्नीतपक्षेतरवारणापविपक्षव्यावृत्तकेत्यादिविशेषणा
 दानेतत्रैवाव्याप्तिरिति भावः हेतोः सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वमसाधारण्यं तत्र सपक्षव्यावृत्तत्वाज्ञानेन हेतौ साध्यव्यतिरेकसहचारतानरूपतयहेतौ
 साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपसाध्यव्यतिरेकस्य नित्यज्ञानतजतकं तथाचासाधारण्यतानंसाध्यतदभावोभयव्याप्यप्रकृतहेतुमतापरामर्श
 रूपसत्यतिपक्षद्वारा अनुमितावेप्रतिबंधकमिति स्वमतेन दूषणांतरमाह व्यतिरेकिरोति व्यतिरेकिणापर्वतेतरादिना व्यतिरेकप्रतियोगिनापि पर्वतैरा
 न्यत्वादित्येति शेषः नचासाधारण्यमिति सत्यतिपक्षप्रतिबंधकमिति शेषः तस्यापि सपक्ष विपक्षव्यावृत्तत्वरूपासाधारण्यज्ञानस्यापि सत्यतिपक्षोत्थाप

म.पु. कतयेति साध्यायकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपसाध्याभावातिरेकव्याप्ति साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपसाध्यातिरेकव्याप्तिग्रहद्वारासाध्यतद्भावोभय
 १०४ व्याप्यप्रकृतहेतुमत्राप्रामर्शरूपसत्यतिपक्षजनकतयेत्यर्थः हेतुत्वादिति अनुमितवैयर्थ्यनिवृत्तकत्वादित्यर्थः तथाचासाधारण्येपिसत्यतिपक्षसंभवात्पक्षे तदेष्य
 पाधिरेवेति तस्यानुपाधिताभ्युपगमोच्चारणापतस्य विशेषवर्णयोदानं च दूयमप्युक्तमिह ~~तथाचासाधारण्येपिसत्यतिपक्षसंभवात्पक्षे तदेष्य~~ सतामे
 ति वदूषणान्तरमाह दूषकते विषमव्याप्त्यापीतितथाचतत्राव्याप्तिरिति भावः तदा दूषकतायामिति त्वयिचारे सा साध्यव्यभिचारे न्यायकतया साध्यव्यतिरेके
 ह सा साध्यव्यतिरेको न्यायकतया वा दूषकतापामित्यर्थः साध्यव्यापकता तस्यानुकूलतर्कविधेयैवोपयोगादिति भावः अत्राव्याप्तिरसाध्यविषमव्याप्त्यालक्ष्यत्वे
 विनिगमकमाह अत्रेति साध्यप्रयोजको धर्मः साध्यप्रयोजकीभूतधर्मसंबन्धादिः शास्त्रीयोपाधिव्यवहारविषयः साध्यप्रयोजकधर्मत्वं शास्त्रीयोपाधिव्यवहारवि
 षयत्वाव्यापकमिति भावः लक्षणापक्षे सहेतावपि साध्यसमव्याप्तेः त्रिव्याप्त्यापनेः प्रयोजकत्वं चेति साध्यान्वयव्यतिरेको न्यायकान्वयव्यतिरेकप्रतियोगि
~~तत्त्वमिति भावः तदा दूषकतायामिति त्वयिचारे सा साध्यव्यभिचारे न्यायकतया साध्यव्यतिरेके~~ गितस्य प्रयोजकताप
 हायत्वादिति भावः अभवतः अस्ततः भवतः सतः तदप्रयोजकत्वादिति तदन्वयव्यतिरेको न्यायकान्वयव्यतिरेकप्रतियोगित्वादित्यर्थः तथाच विषमव्याप्ते दूषकता
 ते वीजसत्वेपि शास्त्रीयोपाधिव्यवहाराभावान्न लक्ष्यत्वमिति भावः अन्यथेति सूत्राधिकदेशः हेतुपि प्रयोजकत्वेत्यर्थः प्रयोजकं प्रयोजकत्वं न सधिकं ननु व्याप्यत्वप
 र्येत्यर्थत्वादिनिर्णये वपक्षे तरेऽतिप्रसंगः तथापि पक्षे तसाध्यव्यवहारवति प्रसंगारिति भावः विषमव्याप्त्यालक्ष्यत्वे विनिगमकान्तरांशकते न निमित्तनिवृत्ते न भविष्य
 यो भवति नुपसर्गस्ये आह धातिस्वनिष्ठधर्मसंज्ञासपत्नीसुपाधिपरावप्यव्युत्तरिति भावः स्वरिकलो रिस र्ति लो रित्यधर्मविषयीभूतस्वरिक इत्यर्थः व्याप्यत्वं साध्यव्या

अतश्च साक्षिभ्योऽपि विषयो भवति असावुपाधिः असावेव उपाधिपदवाच्यः साध्यव्याप्य एवोपाधिपदवाच्य इति पावतं न चैवं भूमा ५ तिभावः केचित्तु व्यति-
 रेकिता व्यतिरेकव्याप्यापर्वतेतरान्यत्वादिनापीति शेषः न चासाधारण्यमिति व्यतिरेकव्याप्यासाधप्रतिपक्षेऽपि मतिवंधकमिति शेषः तस्यापि असाधार-
 ण्यज्ञानस्यापि सत्यतियक्षोत्यापकतयेति अन्वयसहचार्यहप्रतिबंधकतयावेति शेषः दोषत्वादिति अनुमितावनयव्याप्तिग्रहेऽपि प्रतिबंधकत्वादित्यर्थः
 परित्यक्षे विषयव्याहृतत्वमसाधारण्यं तदा तज्ज्ञानमुक्तकमेरा सत्यतियक्षजनकतया अनुमितावेव प्रतिबंधकं यदि चेत्ततोः साध्यवद्वृत्तित्वमसाधा-
 रण्यं तदा तज्ज्ञानमन्वयसहचार्यहप्रतिबंधहार अन्वयव्याप्तिग्रहप्रतिबंधकं ननु कदाचिदपि व्यतिरेकव्याप्यासत्यतियक्षे प्रतिबंधकमिति भावः इति
 व्याचक्षुः "ननु व्यभिचारे न्यापकतया दूषणात्वं प्रागेव मया दूषितं परिसत्प्रतिपक्षतया दोषत्वमपि तदा दूषितं तदा पत्रहेतु मा ध्यो व्यभिचारात्कसा-
 म्यं तत्र कथमुपाधिदोष इत्यत आह तस्मादिति उभयोः साधनयोः साधोपाधयोः विरोधादिति विरोधः साध्यव्याप्यत्वसाध्यप्रापकाव्याप्यत्वयोः साध्य-
 व्यापकत्वसाध्यव्याप्याव्यापकत्वयोश्चेत्यर्थः उपाधेर्व्यभिचारशंका र्थकत्वेन दोषत्वे व्याचार्यसंवाहमाह ननु क्वमिति उपाधेरेवेत्यवकारो भिन्नक्रमेणा उपा-
 धेर्व्यभिचारशंकेवेत्यर्थः पत्रोभयैर्व्याप्तिग्राहकसाम्यं तत्रेति तदितिः सकलानुमानोद्ये रायति भयेन पस्योपाधित्वं परैर्निस्पाततदभ्युपेक्षसर्वपक्ष्याह भव-
 तुमेति न्यापिति न च सिपक्षव्यावर्तकविशेषणान्न च छिन्नेति विशेषणान्न नरेव नानित्याप्तिरिति वाच्यं तथापि जन्यारावः सकर्तृकाः कार्यत्वादित्यादा-
 वग्राभिन्नत्वादोपक्षेतोः तिव्याप्तेः तत्राणुविशेषणो न विपक्षस्य परमातो रपि व्यावर्तनादिति भावः आचार्यलक्षणादूषयति न चिति पक्षेतरस्तु साध्यविषय

वि. टी. व्यापकत्वान्नोपाधिरिति भावः अवच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधाव्याप्ति + त्वद्देरित्याहो महानसत्तादेरस्युपाधियद्वाच्यतापत्तिरित्याह नचेति श्रुत्यत
 १०५ इति ह्यर्थं तमेव्यत उत्तर्यः समव्याप्यवोपाधिरिति समव्याप्यवोपाधियद्वाच्यत्वर्यः उपाधियदस्य योगरूढतया विषमव्याप्तेरुत्तर्यसत्तेपि योग्याभावा
 दिति भावः पक्षे निष्ठभूमविषयीभूतधर्माश्रयत्वमात्रमुपाधियदप्रवृत्तिनिमित्तं न तु व्याप्तिरूपसंक्रामकत्वं जयाकुसुमादावभावात् तत्र विषमव्याप्तेः संभवति
 स्तनिष्ठसाध्यव्याप्यत्वा संक्रामकत्वेपि दोषवशात् तस्मिन्निष्ठधर्मांतरसंक्रामकत्वसंभवात् तथाप्युपाधियदस्य सामान्यताः तस्मिन्निष्ठभूमविषयीभूतधर्माश्रयत्वरू
 पं नैकं प्रवृत्तिनिमित्तं तादृशेणाप्रत्यापतात्परं तु विशिष्यस्फटिकनिष्ठभूमविषयीभूतलोहितप्राप्तसाधननिष्ठभूमविषयीभूतसाध्यव्याप्याश्रयत्वात् स्फटि
 कानैव प्रवृत्तिनिमित्तं धर्मवाचकसप्तम्यंतपदसमभिव्याहारविशेषोपाधियदं प्रपु ज्यते तद्धर्मसंक्रामकत्वमेव बोधयतीति समभिव्याहारश्च प्रतीतो नित्या
 मकः ॥ अतस्त्वस्फटिकस्य लोहिते जयाकुसुममुपाधिरिति वाक्ये लोहितरूपधर्मसंक्रामकत्वमेव प्रतीयते सर्वसाधनस्य साध्यव्याप्यावयवमुपाधिरित्यत्रापि स क
 निष्ठव्याप्तिरूपसंक्रामकत्वमेव लभ्यत इति तथा च विषमव्याप्यस्य निष्ठधर्मांतरसंक्रामकत्वेपि तादृशधर्मसंक्रामकत्वमाहापकत्राप्युपाधियदाप्रयोगात्ता
 दृशधर्मांतरसंक्रामकत्वस्योपाधियदाप्रवृत्तिनिमित्तत्वादिष्वमव्याप्तेः नोपाधियदवाच्यत्वाचाप्यगामाश्रयः प्रवृत्तिनिमित्ताभावाद्देति मौक्तिकप्रवृत्तिनिमि
 ताभावाद्देत्यर्थः समव्याप्यस्य निष्ठव्याप्तिरूपसंक्रामकत्वर्यः स्वधर्मप्रतिविवेकितस्मिन्निष्ठधर्मांतरप्रतिविवेकजनकर्येत्यर्थः लाभादावपीति तत्राप्युपाधि
 परस्य प्रयोगसत्त्वमित्यर्थः तथा च पश्चात्तत्रोपाधिरिति रूपाधियदवाच्यत्वं तथा विषमव्यापकेपि केवलरूपव्यर्थमाहायोपाधियदवाच्यत्वं संभवः न हि
 योगार्थविशिष्टो रूपव्यर्थः प्रवृत्तिनिमित्तिह रूपालौकिकव्यवहारार्थमिति लोकानामुपाधिसत्त्वरूपतानार्थमित्यर्थः उपाधियदस्य तादृशमिति प्रोक्तं नुमानद्वयं १०५

राप्रस्तावेः त्रयमुपाधिरित्युपाधिपदप्रयोग इत्यर्थः अनुमानद्वयार्थमिति उपाधितेन उपाधिज्ञानद्वयार्थमिति प्रतिबंधार्थमित्यर्थः तत्रेति अनुमानद्वय
 लोपपिकरूपं चेत्तर्ह्यः तेनेषामप्यप्यपकत्वसाधनाप्यपकत्वमात्रेणैव विषमव्याप्तिरस्य त्वेति निगमकांतरमाशंकते अन्येति प्रभावः यदमीव छिन्ना
 प्यत्व संबंधवच्छिन्नप्रतियोगिताकायदभावः साध्यव्यभिचारविरोधी साध्यव्यभिचारभावसमनिपतः साध्यव्यभिचार्यद्विप्रतिषेधसिद्धि साध्यव्यभिचारभावव्या
 पक इति पावत्संबंधपाधिः तदुर्मरूपेण स उपधिरित्यर्थः भवति चार्द्धेन प्रभववत्साहेः साध्यसमव्याप्तिरस्य तासंबंधवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावः अर्द्धे
 धनप्रभववत्साहे व्याप्यमात्रे निष्ठतत्त्वमद्विषयभिचारभावसमनिपतः अर्द्धेनादेः साध्यविषमव्याप्तिरस्य तासंबंधवच्छिन्नाभावस्तत्तत्साहेनाह
 वपि सत्तेन तत्र साहे व्यभिचारभावात्साहेति भावः अत्र पदभावस्य उपाधितावच्छेदकसंबंधवच्छिन्नपदभावपरत्वे अर्द्धेन प्रभववत्साहाव व्याप्तिः सा
 मास्यतोपभावश्चेद्वैद्व्यभिचारत्वात्सत्ताहेत्याहोस्वरूपसंबंधेन साध्यव्यभिचारित्वादेरुपाधितापत्तिः स्वरूपसंबंधेन तदभावस्यापि साध्यव्यभिचारविरो
 धित्वात्तः प्रतियोगिताकांतरं अभावविशेषणं साध्यव्यभिचारविरोधित्वपदेन च साध्यव्यभिचार्यद्विप्रतिषेधमात्रेणैव द्विमानध्वमादित्याहो महानसत्तादावति
 व्याप्तिः अत्राप्यत्वसंबंधवच्छिन्नमहानसत्ताभावस्य महानसत्त्वव्याप्यमात्रे निष्ठस्य वद्विषयभिचार्यद्विप्रतिषेधमात्रे साध्यव्यभिचारभावव्यापकत्वमात्रेणैव
 मवान्वहेरित्याहो विषमव्यापके अर्द्धेनादावति व्याप्तिः साध्यव्यभिचारभाववद्विप्रतिषेधमात्रेणैव द्विमानध्वमादित्याहो महानसत्तादावति व्याप्तिश्च अ
 तः साध्यव्यभिचारित्वाभावसमनिपतत्वपर्यंतं यदमीव छिन्नव्याप्यत्वं साध्यव्यभिचारित्वं च विशेषणताविशेषसंबंधेन बोध्यं तद्विशेषणताविशेषसंबंधे
 न यदमीव छिन्नवद्विप्रतिषेधसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यभाववति विशेषणताविशेषेणैव मानत्वेन तु हेतुतावच्छेदकसंबंधेन च कथं मवान्वहे

भि

बंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकवतिरेकः तथा साध्यायमिचारमावयमनिवृत्तः साध्यव्यापकेति साध्यव्यापकं सधत्तसाध्यव्याप्यभूतं तस्य साध्यस्य
व्याप्यस्येति यावत् व्याप्यं व्याप्यतासंबंधेनाभाववत् ननु यदि साध्यसमव्याप्यस्यैवोपाधिरुह्यते चोरेचावश्यमुपाधिरिति भवेत्तदहिसर्वत्रयमि
चारिणि साध्यसमव्याप्येन स्थातव्यमित्यत आह व्याप्यमिचारे चेति अतस्तत्त्वेन साध्यसामग्राही नो बहूमेवोपाधित्वं संभवतीति सूचितं ननु स्वस्मि
न स्वव्यापकस्वाभावात् कथं साध्यस्योपाधित्वमित्यत आह व्याप्येपीति साध्यव्याप्यमिचारविरोधित्वं साध्यव्याप्यमावयमावयवमिति यथाश्रुता
भिप्रायेण साध्यायकमहानसत्त्वादावतिआप्रिमाह नवापीति व्याप्यमिचाराभावेष्वप्येवमस्मीति साध्यव्याप्यस्य महानसत्त्वादेरव्याप्यतासंबंधे
नाभावोपीत्यर्थः तत्र व्याप्यं व्याप्यकत्वादिति साध्यव्याप्यस्य महानसत्त्वादेरव्याप्यतासंबंधेनाभाववतिसाध्यव्याप्यमिचाराभावस्यावश्यकत्वादित्यर्थः
यवाच्चेति व्यर्थविशेषणतारहितत्वाच्चेत्यर्थः इदं च व्यर्थविशेषणतारहितत्वाच्चेत्यर्थः तद्विनापि विनापि ननु रोधेन साध्यव्यापकव्याप्यत्वमपि साध्यव्याप्य
प्यतासंबंधेन साध्यव्यापकस्याभावइत्यर्थः इति तत्त्वादिति अस्ति हीत्यादिना दर्शितत्वादिमर्थः तथा च भवन्मते विषयमव्यापकेऽतिव्याप्तिविरहेपि महा
नसत्त्वादावतिआप्रिः सहेतेवेति भावः ननु भवतु साध्याव्यापकेपि महानसत्त्वादिकमुपाधिः को दोषः तर्हि सहेतावपिसोपाधित्वपतिरिति चेन्न हि
यत्किंचिदुपाधिमत्वेनैव सोपाधिता किंतु यत्किंचित्साध्यव्याप्यत्वमेव नोपाधिकत्वं इति साध्यव्याप्यव्याप्यत्वसामान्याभावस्य सोपाधित्वमित्यत आह
नचेति साध्यव्याप्यत्वपत्किंचित्साध्यव्याप्यव्याप्यत्वं तथा च यद्युक्तमनोपाधिकत्वं तदा उक्तस्वरूपं सोपाधित्वं स्यात् नचेवमिति भावः साध्यव्यापकस्य
मित्यहीति साध्यव्याप्यग्राहकमिति शेषः नन्वेवमनोपाधिकत्वे व्याप्तिरहेतव्रहेमेव न स्यात् न हि साध्यव्यापकव्याप्यत्वं तत्तद्विप्रसंगदित्यत आह च नो

चि-टी
१०७

पाधिकत्वमिति व्याप्तिरक्षरौ व्याप्तिग्राहके साध्यव्यापकत्वे साध्यव्यापके क्वचित्तेष्वप्युक्तः ननु नोपधिकत्वज्ञानं न व्यापिके हेतुर्येनानवस्थास्यात् किंच साध्य
व्यभिचारभावसमनिषत्तत्वेन विवक्षितमिति नातिव्याप्तिरित्यस्वरसादाह किंचेति यस्मिन्सतीति यद्वर्मविशिष्टे यस्मिन्सतीत्यर्थः अनुमितिर्न भव
तीति साधनेऽनुमितिप्रयोजकं रूपं व्याप्तिप्रक्षधर्मतान्तरनिष्ठमिति सूतीत्यर्थः तदेव दृष्टमिति । तद्वृत्तिरेव दृष्टकृता बीजमिति त्वर्थः तथा च साध्यव्यापक
ताविशिष्टे साधनाव्यापकत्वसत्वेपि हेतौ साध्यव्याप्त्यसत्त्वात् साध्यव्यापकत्वविशिष्टे साधनाव्यापकत्वस्यापि दृष्टकृता बीजात्क्रांतत्वेन न ह्यादृतत्वा न्ने
ह लक्षणा मिति भावः ननु यद्वर्मविशिष्टे यद्व्यतिरेके राहेतौ व्याप्तिप्रक्षधर्मतान्तरनिष्ठमिति तद्वर्मविशिष्टे तद्वर्मवत्त्वेन दृष्टकृता बीजं एवं च साध्यस
मव्याप्तत्वविशिष्टे साधनाव्यापकत्वव्यतिरेके साधने साध्यव्याप्तेरावश्यकता साध्यसमव्याप्ते साधनाव्यापकत्वं दृष्टान्तं नु साध्यव्यापकत्वविशिष्टे सा
धनाव्यापकत्वं साध्यव्यापकत्वविशिष्टे कुत्रचित्साधनाव्यापकविरहेपि हेतौ व्याप्त्यसत्त्वात् न स्यात् नत्विति यद्व्यतिरेके यद्वर्मविशिष्टे यद्व्यतिरेके
भवत्येव हेतौ व्याप्तिप्रक्षधर्मतान्तरनिष्ठमेव तद्वर्ममिति दृष्टकृता बीजसत्त्वेन यामकमिति शेषः । विरुद्धत्वे रिति हेतुतावच्छेदकविशिष्टे साध्या
सामानाधिकरण्यादिति त्वर्थः साध्या सामानाधिकरण्याभावस्य व्यभिचारिण्यपि सत्त्वादिति भावः आदिना सप्रक्षविषयस्य मित्वपरिग्रहः । साधनाव
च्छिन्नमिति । काकः उपामो मित्रातनयत्वादित्यादौ शाकपाकजत्वादावव्याप्तेरित्यर्थः ननु सः उपामो मित्रातनयत्वादित्यत्र शाकपाकजत्वे ध्वंसो विनाशी
जन्यत्वादित्यत्र भावत्वे चाव्याप्तिः तत्र साधनस्यापि प्रक्षधर्मतयाऽव्याप्त्यभावात् इह मुपलक्षणां पर्वतो वद्विमानध्वमादित्यादौ पर्वतो पर्वद्वारा रावति व्याप्तिर
त्यपि दृष्टं । तानातिव्याप्तिमाह । शब्द इति । उपाधित्वापाताच्चेति । उपाधित्वेन ज्ञानापाताच्चेत्यर्थः फले साध्यापकतया वत्तत्वातिर्यग्रेण भावात् तदेव ग्राहयति शब्द

राम०

धर्मरतिप्रवृत्त्यासावितितमिति शेषः व्यापको व्यापकत्वेन निश्चितं व्यापकं व्यापकत्वेन निश्चितं न च पक्षे व्यभिचारज्ञानसत्वेन कथं तत्र रूपार्थे
 साध्यव्यापकत्वनिश्चयप्रतिवाच्यं संदिग्धसाध्यकपक्षादनुपाधिमात्रस्य साध्यव्यापकत्वमात्रेणैवापत्तापक्षीयसाध्यसंदेहादित्यमिदं सदेहस्य सा
 ध्यव्यापकतानिश्चयापरिपंचित्वारिति भावः ननु तथा ज्ञातेने शायांतस्यापि होषत्वमस्मेवेति तस्य तथा ज्ञानं न होषार्थे न्यस्वस्मादाह आर्द्धेनेति य
 धपितत्रापि इत्यतः पर्वतत्वादिरिव तोदशधर्मः संभवति न च विशेषज्ञानपादव्यवहारिकं न भूमादिनिश्चयार्द्धेनादिमाय्यतावद्येकमिति वाच्यं तस्य
 व्याप्यतावद्येकत्वेपि तद्विशिष्टसाध्यसमानाधिकरणसंताभावाप्रतियोगित्वरूपव्यापकताया आर्द्धेनादावनपाया तत्र चापि पक्षनिष्कृतादृशधर्मो
 भावात् आर्द्धेनाहो बहुसाध्यव्यापकताग्रहकाले वरपेयद्वर्मविशिष्टप्रापकाग्रहो भवति तादृशपक्षवृत्तिधर्मो भावादित्यर्थः तथा च यदार्द्धेनाहो पक्षवृत्तिध
 र्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकताग्रहो नास्ति प्रबुद्धसाध्यव्यापकताग्रहमात्रं वर्तते तदापि व्याप्तिग्रहप्रतिबंधानज्ञानाव्याप्तिरिति भावः केचित्तु तत्र पक्षधर्मपदेन प
 क्षवृत्तिधर्ममात्रमुक्तं किं वा पक्षमात्रवृत्तिधर्मः आधेज्ञानातिव्याप्तिमाह शब्देति अंत्येव स व्याप्तिमाह अदेति ह हो भूमानवत्तेरित्यहो आर्द्धेनादा
 वव्याप्तिरित्यर्थः अदिना वायुः प्रत्यक्ष इत्यहो उदूत रूपदिपरिग्रहः अतएव पक्षनिर्णेतुं न मिश्रं न चिदं धर्मलक्षणेनैव धिः संभवति जल्पत्वस्यापि
 पक्षधर्मत्वादित्याह अणामत्व इत्यादिभिन्नातनयत्वेन कोकाहो श्यामत्वसाधने इत्यर्थः विरूढस्त्रीलीयोपाधावव्याप्तिसत्वेपि स्फुटत्वानुपेक्ष्य पक्षान्तर
 माह पक्षधर्मेति वायुः प्रत्यक्षः प्रमेयत्वादित्यादावुद्गमरूपवत्त्वादाव्याप्तिरित्यर्थः ननु वायुः प्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्यार्थाश्रयत्वादित्यादावुद्गमरूपवत्त्वादावित्यर्थः
 तत्र साधनीभूतप्रत्यक्षस्यार्थाश्रयत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वस्यापि सत्वेनाव्याख्याभावादिति द्रष्टव्यं सर्वत्र ज्ञानातिव्याप्तिमाह ज्ञेयमिति उपाधित्वप्रसंगमेव
 ल

पाधित्तानप्रसंगत यथेसाध्यापकतयावस्तुतिव्याप्रेरभावात् नन्वपितयात्तानदशायांतस्यापि होषत्वमस्तिवेतितस्य तथाज्ञानेन होषायेत्यतश्च सोपाधि
त्वादिति च हिमत्वं धूमासाधकं सोपाधित्वादित्यत्रासाधकत्वानुमाने इत्यर्थः साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकव्यभिचारित्ववच्छिन्नधूमव्यापकव्यभिचारि
त्वरूपे सोपाधित्वे हेतवित्यर्थः साधनावच्छिन्नस्येति वक्ष्यवच्छिन्नधूमव्यापकव्यभिचारित्ववक्ष्यवच्छिन्नधूमव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिता
काभाववद्वृत्तिवंधवच्छिन्नसधूमसमानाधिकरणाज्जाभावप्रतियोगितावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववद्वृत्तिलमिति यावत्तत्र वक्ष्यवच्छिन्न
धूमसमानाधिकरणाज्जाभावप्रतियोगिताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावयोर्भेदाभावे न वक्ष्यवच्छिन्नेत्यस्यैवैष्यप्रसंगत इत्यर्थः ननु तादृशाभावयोर्भे
दाभावेऽपि यथासंनिवेशेनैवैष्यं न्यय्यातवापि साध्यव्यापकव्यभिचारित्वादित्यत्रासाध्यव्यापकतयैवैष्यं साध्यव्यभिचारित्वमात्रस्यैव सम्यक्त्वात् साधना
वच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यापि साध्यव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावनया तस्यापि व्यापकव्यभिचारित्ववच्छेदकत्वात् वक्तुमशक्यं।
आर्द्धनायाप्यत्वादित्यादेर्वातिस्विकरूपेणैवासाधकत्वं साध्यते ननु सामान्यतः साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकव्यभिचारित्वेनेति क्वैष्यप्रसंगः नारस
सरसादाह किंचेति प्रसह्येपीति न सरा ह्येपीत्यर्थः साधयित्वेति उपाधिव्यतिरेकिराउपाधिव्यभिचारेणासाधयित्वेत्यर्थः साधनीपरतिविशेषणव्यभि
चारित्वेति विविधसाध्यव्यभिचारित्वेन विशेषणवत्वेति विविधसाध्याभाववत्तेन वाहेतुना साधनीपुत्रत्यर्थः उपाधेः इह साध्यव्यापकताज्ञाना
भावेन तद्यभिचारेणातदभावेन वा उद्धसाध्यव्यभिचारस्य उद्धसाध्यव्यभिचारेकस्य वा साधनासंभवात् अनुकूलतर्कविरहादिति भावः परंपरया प्रकृतोपपे
गिनार्थात्तरमित्याशंकते अथेति अत्राप्रकालत्वादिति पृथग्निविशेषसाध्यव्यभिचारस्याभिधानादित्यर्थः प्रमाकरोपाध्यायमतं शंकते। पृथगेति उदाहृत्य विशेष

रायमिचारित्वेतिविशिष्टसाध्यमिचारित्वेनसाधनीयः। तत्रासिद्धाविति। तत्रविशिष्टसाध्यमिचारे। सिद्धावुद्भावितायातस्तिद्वयेउपाधिरुद्भाव्यतर्कः।
 प्रकृतेति प्रकृतानुमानविरोधिशुद्धसाध्यमिचारासाधकत्वादितिभावः। ननुविशिष्टसाध्यव्यापकत्वज्ञानेनापिविशेषणावतिउपाधियमिचारित्वेनहेतुना
 शुद्धसाध्यमिचारानुमानसंभवतिविशेषणावतिविशिष्टसाध्यव्यापकत्वमिचारित्वेविशेष्यमिचारित्वसावश्यकत्वात्तत्रतत्राह किंचेतिपक्षधर्म
 नि साधनस्याप्युपलक्षणापक्षधर्मसाधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्योपाधेर्मिचारणवोपगम्यतेतुमुचिततर्कः नोपाधिः नैकेवलोपाधिः नैवेष्टापत्तिः कथ
 कसंप्रदायविरोधादिहहेतावुपाधिः अयंहेतुः सोपाधिरित्येवसकलकथकेरुद्भावादिनिभावः उद्भवदृष्ट्यांसर्वत्रैवबोधनकेवलमिहयद्यप्य
 मिचारितादिसंबंधेनोपाधिरपिसाक्षाहेतुः संभवतिन्याय्यसमाधानस्यहेतिक्वताग्रंथकृतैवाग्रेस्यवक्ष्यमाणान्नासंगतिः मिचारितादिसंबंध
 स्पष्टतन्निपातकतयानव्याप्यतावच्छेदकत्वमित्यभिमानेनेदमित्यपि केचित्तरत्नकोशकारलक्षणाभाशंकोतरेतदितिनिर्णयलक्षणापक्षेसत्यतिपक्षोत्रा
 पकत्वंदूषकताबीजमेवसाधनाव्यापकत्वविशिष्टसत्त्वलक्षणाविपातकं ननुमिचारेन्नापकं पक्षधर्मतावल्लभमिचारित्वमस्यप्रकृतानुमा
 नमूलभूतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यव्याप्तिज्ञानाविरोधितयाकिंचित्कारत्वादितिध्वं अनित्यत्वारिक्तेति अनित्यत्वातिरिक्तोपः शब्दधर्म
 लक्षितिरिक्तोपधर्मलक्षित्वमित्यर्थः यद्वसितंयत्साधमनित्यत्वमिति अनित्यत्वातिरिक्तोपः शब्दधर्मलक्षितिरिक्तंविशिष्टाभावतावुभयंशब्दधर्म
 तिरिक्तंघटत्वादिकमनित्यत्वं च आवेबाधारनित्यत्वस्यैवपक्षधर्मतावलेनसिद्धत्वादितिभावः नस्यव्यापकमिति शुद्धसाध्यस्यैवलान्वयितयातद्यायक

लो

नृ

धनायायकत्वतानसंभवाच्च परिचाययवानवस्थप्रसंगरूपविषयवाधकतर्कैराकस्यचिन्निखपवस्पर्शवतःसिद्धौतत्समवेतद्वयेसाध्यायापकत्वताना
नतथा तहाममापितुल्यं विषयप्रकृतेनिसद्रूपसमवेतत्वेपक्षधर्मतावललभ्यमेव नभवतिअभावमात्रगतेनानिसद्रूपसमवेतत्वाभावत्वेनसाध्यातावच्छेदके
नचानाक्रांतत्वादिसत्त्वसाहचिक्येतिपक्षधर्मतावललभ्येतिपक्षधर्मतावलभायाः साध्यव्यक्तैःसिद्धावित्यर्थः निष्फलउपाधिरिति निष्फलउपाधित्वेनता
नमित्यर्थः कस्य व्यापकउक्तिकस्यव्यापकत्वेनारहीतइत्यर्थः तस्तानंविनातद्व्यापकत्वग्रहायोगादितिभावः अनुप्रकृतानुमानेनतद्गहीत्वाउपाधौतद्व्यापक
त्वग्रहोपरितरेवेसिद्धसिद्धिव्याघातः किंतुअनुमानांततातपसाणांतरेगावातद्गहीत्वाउपाधौतद्व्यापकत्वग्रहः स्यादिसतआहंनहीति नवेत्यर्थः सोपाधौ
सोपाधित्वेनज्ञातेयस्यव्यापकउक्तितावसोपाधौसाध्यस्यपक्षधर्मतावललभ्यत्वेमेवासिद्धमिति भावः इदमुपलक्षणां वापुःपक्षः प्रत्यक्षस्पर्शश्च
पुत्वादिसाहाय्यद्वरूपवत्तादावव्याप्तिश्च नरितत्रवहिर्द्रव्यत्वावधि नप्रत्यक्षत्वादिकंपक्षधर्मतावललभ्ये तेनचपक्षधर्मतावललभ्यत्वेयदकसचितप
सकस्यचितपक्षधर्मतावललभ्यत्वंवक्तव्यं अतएवद्वरूपत्वादावपि नाव्याप्तिः विशिष्टेलाघवज्ञानादिसहकारेगावहिर्द्रव्यत्वावधि नप्रत्यक्षत्वादेरपि
कसचितपक्षधर्मतावललभ्यत्वंतिष्ठतीतिवाच्यं प्रतिज्ञानुमानेमहानस त्वादेरप्युपाधितापत्तेः महानसीयवसादेरपिकसचितपक्षधर्मतावललभ्यत्वेनत
द्व्यापकत्वादिसाहाय्येति॥ उपाधिलक्षणावर्षपक्षरस्य॥ प्रथमतोलक्षतानियामकंलक्षतावच्छेदकंनिर्वर्तकं प्रादिति अस्यलक्षणाहूपत्वेनलक्षणांति
मयिमयंप्रासंगतेः यद्यभिचारित्वेनेतत्सहायेतीयासाधनस्यसाधनेसप्रत्ययेयदीविधानातसाध्यव्यभिचारित्वमितिवर्ततइतिज्ञेयः तथाचय
द्यभिचारित्वविशिष्टसाध्यव्यभिचारित्वसाधनवृत्तिसुपधिरितियथाश्रुतौर्थः वापुःप्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्पर्शश्चयत्वात् प्रमेयत्वादेसाहोविशिष्टसाध्य

आपकोपाधीनां उद्भूत रूपवत्तादीनां अभिचारित्वेन विशिष्टसाध्यव्यभिचारित्वमपि साधनमिति भवेत्तेवेति न तत्राव्याप्तिः बहिर्मानधूमादयं प्रथिवी
 त्वादित्यादि सदैवौ साध्यव्यापके बहिर्मानधूमादयं प्रथिवी त्वादित्यादि सदैवौ साध्यव्यापके बहिर्मानधूमादयं प्रथिवी त्वादित्यादि सदैवौ साध्यव्यापके
 परं तेन द्रव्यविशिष्टमन्वादिता दैविशिष्टमन्वादिता रिक्तत्वेपि न गुणावत्तादावतिव्याप्तिः बहिर्मानधूमदित्यादौ द्रव्यं प्रथिवी त्वादित्यादौ च सदैवौ साध्यव्यापक
 महानसत्त्वघटत्वादेर्वारणाय साध्यव्यभिचारित्वप्रवेशः यत्सामानाधिकरण्यविशिष्टं साध्यव्यभिचारित्वमित्युक्तौ धूमवानवहेः रूपवातद्रव्यादित्यादौ सा
 धनव्यापके बहिर्मानधूमादयं प्रथिवी त्वादित्यादि सदैवौ साध्यव्यापके बहिर्मानधूमादयं प्रथिवी त्वादित्यादि सदैवौ साध्यव्यापके बहिर्मानधूमादयं प्रथिवी
 रणा हतीत्युक्तौ पूर्वतौ धूमवानवहेरित्यादौ पूर्वतैर्न तत्त्वमन्वादितादेरिहं गुणरूपादित्यादौ प्रथिवी त्वाभावघटत्वाभावादेश्च उपाधिता यन्ति रतौ विशि
 ष्टत्वप्रवेशः तेषां व्यभिचारित्वविशिष्टसाध्यव्यभिचारित्वं च न कुत्रापि हेतुव्यक्तौ तदधिकराता व्यक्तौ वेति युक्तम्: कृतमन्वादितादयं प्रथिवी त्वाभावघटत्वाभावा
 त्वकल्पने गौखान्तमानाभावाच्च अतएव रूपवानद्रव्यत्वात् द्रव्यसत्त्वादित्यादावपि प्रथिवी त्वाभावघटत्वाभावादेश्च नातिव्याप्तिः हेतौ प्रथिवी त्वाभा
 वादिव्यभिचारित्वविशिष्टसाध्यव्यभिचारित्वसत्त्वेपि कुत्रापि हेतुव्यक्तौ तद्विशिष्टसाध्यव्यभिचारित्वविरहात् अवश्यं तत्र प्रथिवी त्वजन्यत्वा
 दिविशिष्टद्रव्यत्वत्वसत्तात्वाद्यवच्छिन्नधिकराताया गुणादित्रयसाधारणातिरिक्तैकसत्तात्वाद्यवच्छिन्नधिकराताया च कल्पने गौखान्तमानाभावाच्च
 इत्यं च यद्गोवच्छिन्नव्यभिचारित्वविशिष्टसाध्यव्यभिचारित्वधिकरातासाधनतावच्छेदकावच्छिन्नसाधनाधिकरातात्वं साध्यसमानाधिकरातमिति तद्वर्तमानं

मितिनिर्धारः मेनधूमवानवहेरित्यादौ चार्द्धधनं नद्रव्यत्वादिरूपेणोपाधिः धूमवानवहेरित्यादौ विरुद्धसजलत्वादेरुपाधित्वात्तत्वात्तत्त
हर्मविशेषसाध्याधिकरणातानिष्कारतानिरूपिताधेयतावच्छेदकत्वं तदर्थः तेनद्रव्यधर्मपत्वादितत्तद्रव्यान्तविशिष्टं सत्तद्रव्यं सत्त्वादितत्तद्रव्यं
विशिष्टगुणभेदश्चनोपाधिः यद्दुर्मावच्छिन्नमभिचारित्वं यद्दुर्मावच्छिन्नवद्वृत्तित्वं यद्दुर्मावच्छिन्नाभावीपनिखच्छिन्नाधिकरणातावद्वृत्तित्वं
यतेनगंधवानद्रव्यत्वादित्यादौ साधनव्यापकेसंयोगादौ नातिव्याप्तिः द्रव्यत्वाभावाच्चानसत्त्वादितत्तद्रव्याभाववद्वृत्तित्वरूपस्वयमभिचारित्वं नहेतौ साध्यव्य
भिचारानुमानसमर्थोपिसंयोगाभावादिनग्राहः वक्ष्यमाणालक्षणाक्रांतत्वादेतो नतत्राव्याप्तिः नचतथापिधूमवानवहेरित्यादौ साध्यव्याप्यमहा
नसत्त्वावतिव्याप्तिः तद्यमभिचारित्वविधिसाध्यमभिचारित्वस्यापिहेत्वधिकरणातावृत्तित्वादितिवाच्यं मन्त्रतत्त्वलक्षणात् महानसायोगोत्पत्त्या
न्यतरत्वावच्छिन्नधूमव्यापकत्वे सति तद्रवच्छिन्नवद्व्यापकत्वेन वक्ष्यमाणालक्षणाक्रांतत्वात् सर्वसाध्यसमानाधिकरणाः सृष्ट्याधयः हेतौ
श्रयेष्वेवासाध्यमभिचारित्वेति सिद्धं तावत् स्वयमभिचारितासाध्यमभिचारिताव एकाश्रये एकस्मिन्नधिकरणो हेताविति तद्वृत्तत्वावार्थः
एकस्मिन्नधिकरणोऽनुपादानात्पर्वतो धूमवानवहेरित्यादौ पर्वतेन तत्त्वमहानसेतरत्वादेरदंगरूपत्वादित्यादौ दृष्टिबीजाभावघटताभावादेश्च न सं
युक्तः नचतत्रतेषामपिसंग्राह्यत्वमस्त्विति वाच्यं यन्निष्पक्षधर्मतयोरेकतरभंगसावश्यकतया तद्यमभिचारित्वेन विशेषितेन साध्यमभिचारानुमानासं
भवात्तद्रव्यवानद्रव्यत्वात् त्रयंसत्त्वादित्यादौ दृष्टिबीजाभावघटताभावादिनसंग्राहः जलसमवेतत्वादिविशेषितेन तद्यमभिचारित्वेन तत्र साध्यमभिचार
ानुमानसंभवेपितद्यमभिचारित्वसाध्यमभिचारित्वयोरेकस्मिन्नधिकरणो हेतावसंभवात्तदनुपाधित्वसोपाधित्वसोपाध्यायिसकलताविकसंभवात्तत्र

तो

तिसर्वचतुस्त्वं कोविज हेतोरिकाश्रये हेतुरूपे एकस्मिन् अधिकाराण्येकस्य हेतुयुक्तविति धावत् तैरूपवान् द्रव्यत्वात् द्रव्यं सत्त्वारित्वा हो प्रथिवीत्वाभा
वयत् त्वाभावारिपि संशयः इदं गुरु रूपदि ता हो तु न संग्राहः एकस्या एव बहिः अन्तरयोगो लक्ष्यतां भुव्यवृत्तिं संभवे धूमवान् वहेरित्वा हो पर्वते तत्त्वम
हानमेतत्त्वारिपि संग्राहः वक्ष्यमाणालक्षणात् तत्राव्याप्यतिरिति वाचं तद्वक्षणात्पितृताधारणात् या अग्रे व्याख्या समानत्वात् न च तत्रे वा सं
ग्राहते आधेपयन्तेरेकत्वे युक्तपुर्णः अधिकाराव्यक्तिभेदेन अधिकारात्वाव्यक्तिभेदात् तत्र तलक्ष्यतावच्छेदकस्य तत्राव्याप्यतिरुक्तपुत्रनाह
रे रूपत्वा वच्छिन्नस्याप्युक्तविशेषणसकलरूपाधिकारसाधारणस्यैकस्य पुक्तत्वादिरदं गुरु रूपदि ता हो प्रथिवीत्वाभावात् वदित्वातिः तत्र
तदलक्ष्यतायाः सर्वसंमतत्वादिति वाचं यद्यभिचारित्वेन यन्निष्ठव्यापकताकत्वेन सहसाधनस्य साधनतावच्छेदकावच्छिन्ने साधने साध्यव्यभिच
रित्वं साध्यनिष्ठव्यापकताकत्वं वर्तते स उपाधिरित्यर्थः तथा च साधनतावच्छेदकावच्छिन्नसाधनव्यक्त्यापकतावच्छेदको यो धर्मः साध्यसमाना
धिकारावति तद्वर्तमानमुपाधित्वमिति फलितमिति न कोपि दोष इत्याहुः तदस्य रूपवान् द्रव्यत्वादित्वा हो प्रथिवीत्वाभावादेरूपाधित्वस्यायाधा
यदिसकलतांजिकसंमतत्वात् अनेन पुद्गलवच्छिन्नवदन्त्यत्वेन विशिष्टे साधनो अधिकारो साध्यवदन्यत्वं वर्तते तद्वर्तमानवच्छिन्नमुपाधित्वमित्येव
लक्ष्यतावच्छेदकं जायवात् तथा च द्रव्यत्वावच्छिन्न अधिकारात् तत्सकल अधिकारात् साधारणस्यैकत्वमपि रूपवान् द्रव्यत्वादित्वा हो प्रथिवीत्वा
भावा हो नातिव्याप्तिः न च रूपत्वावच्छिन्नाधिकारात्वाय एकत्वेपि इदं गुरु रूपदि ता हो तत्राव्याप्यतिष्ठ इत्यं च पद्यभिचारित्वेन पुद्गलवच्छिन्न
वदन्त्यत्वेन तृतीयाचसहार्थे साधनस्य त्वनेतरमधिकारास्पतिशेषः साध्यव्यभिचारित्वं साध्यव्यभिचारवद्विन्नत्वं स उपाधिः तद्वर्तमानवच्छिन्नव्यभिचारित्वं

निस्तुतसाध्यसमानाधिकरणावृत्तित्वेन च तद्वर्गे विशेषणीयः तेन साध्यविरुद्धधर्मे नातिव्याप्तिरित्यन्यथावच्छेदकं परिष्कृतं तदसत् उ
द्धारत्वादिसमाप्तः उक्तलक्षणावच्छेदकस्यैवलक्षणात्वसंभवेऽपि येन रूपेणाज्ञातस्योपाधेर्दोषतया तद्विश्लक्षणा माह लक्षणांतिव्यादित्यादिनाप
र्यवसितपदार्थमाह यद्वर्गेति यद्वर्गवच्छेदेऽप्येवमवति साध्यं प्रसिद्धं साध्यं वर्तमानं तद्विच्छिन्नसामानाधिकरण्यासंबन्धेन तादृशयत्किंचिद्गर्भविशिष्टमित्य
र्थः यथाश्रुतेऽवच्छेदकत्वेनात्रात्मनोऽवृत्तित्वं अन्यानतीरिक्तवृत्तित्वं वामित्रातनयत्वादीनां तदसंभवात् नवासुररूपसंबन्धविशेषः मित्रात
नयत्वादीनां तथात्वेमानाभावादित्यसंगतत्वापत्तेः अत्र व्यधिकरणायत्किंचिद्गर्भविशिष्टस्य साध्यस्य पर्यवसितपदार्थत्वेऽप्रसिद्धापत्तिरितौ ध
र्मविशेषपरिचयाय प्रसिद्धांतं न तु लक्षणाघटकं लक्षणांतु सामानाधिकरण्यासंबन्धेन यत्किंचिद्गर्भविशिष्टस्य साध्यस्याप्ययकत्वेऽसति साधनाया
पकत्वमेव केचिन्मुप्रसिद्धं निश्चितं एतच्च पर्यवसितपदार्थतया स्वरूपकथनमिति वदन्ति क्वचित्साधनमिति काकः श्याममित्रातनयत्वा
दित्यादेरित्यर्थः क्वचित्द्रव्यत्वादीति वायुः बहिरीरस्त्रियप्रत्यक्षः प्रमेयत्वादित्यादेरित्यर्थः क्वचिन्महानसत्त्वादीति धूमवान्बहोरित्यादेरित्यर्थः
न च तत्रैर्धनार्हेऽनुसूसाध्यव्यापकत्वेऽसंभवात् अवच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं कुतोऽभ्युपेयमिति वाच्यं ननु साध्यव्यापकत्वेऽपि विशिष्टसाध्य
व्यापकत्वानपापात् यारंतु व्यर्थं विशेषणानपाविशिष्टव्याप्यतावच्छेदकं भवतु न वेत्तु नरेतत् ननु सामानाधिकरण्यासंबन्धेन यत्किंचिद्गर्भविशि
ष्टस्य साध्यव्यापकत्वेऽसति साधनायापकत्वे बहिमान्धूमादित्यादिसहेतावपि सपक्षैकदेशवन्निधर्मस्य व्यंजनवत्त्वादेरुपाधिताप्रसंगः महानस

त्वावच्छिन्नवृत्ताद्व्यापकत्वादिचेत् अत्रोपाध्यायाः प्रहर्षविशिष्टसाध्यव्यापकत्वं तद्वर्षविशिष्टसाधनाव्यापकत्वस्य विवक्षितत्वात् तत्रैवं चिन्महा
 नसत्तादीरिमूलमसगतं तद्विशिष्टसाधनाव्यापकत्वादेर्धनादावभावादिति वाच्यं धर्मानधिकरणावच्छेदकरास्यापि महानसत्तात्विशिश्वत्वं च त
 सामानाधिकरण्यासंबन्धेन तेन रूपवान्दृष्टिवीत्वादित्याहो तद्वृत्तौ तत्कालीनत्वविशिष्टरूपव्यापकेस्य च घटे तद्विशिष्टदृष्टिवीत्वाव्यापकस्य च घ
 वान्यत्वस्य नोपाधित्वसंगः साध्यपदे च साध्यातावच्छेदकविशिष्टसाध्यपरं तेन गुराकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तावाच्यमेतत्वादित्याहो द्रव्यकर्ममत्वा
 दिविशिष्टसत्ताव्यापकेनाह रात्रमेयत्वाव्यापके च गुरात्ताहो नतिव्याप्तिः साधनपदमपि साधनतावच्छेदकविशिष्टसाधनपरं तेन द्रव्यगुणान्य
 त्वविशिष्टसत्तादित्याहो द्रव्यगुणान्यतरत्वाभावादि रिरूपवान्द्रव्यत्वात् महाकालान्योद्यत्वादित्याह रात्रिदृष्टिवीत्वाभावत्वं कालभेददिन
 लक्ष्यपरिनिर्गतव्याप्तिरिति वाच्यः रूपवान्द्रव्यत्वादित्याहो दृष्टिवीत्वाभावादेर्लक्ष्यत्वे तु पदमवच्छेदरतिः समीपहर्मविशिष्टेत्यर्थः साधनाधि
 करण इति शेषः न शब्दश्च निषेधार्थकः प्रसिद्धं वर्तमानं तथा च साध्याधिकरणासाधनाधिकरणावृत्तिधर्मविच्छिन्नसाध्यव्यापकताव
 छेदकत्वे सति साधनाव्यापकतावच्छेदको यो धर्मस्तद्वत्तुपाधित्वमिति फलितं विशिष्टसाध्यव्यापकोपाधानव्याप्तिवारणाय वच्छिन्नां तं साध्य
 विरोधारां रूपवान्द्रव्यत्वादित्याहो साध्याधिकरणां साधनाधिकरणावाधादितद्वृत्तिधर्मो वा युजलान्यतरत्वादित्यह वच्छिन्नसाध्यव्यापक
 एव दृष्टिवीत्वाभावादि रिति तत्रापि लक्षणा समन्वयः यत्किंचिदुभयविच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वस्य साधनाधिकरणावृत्तिधर्मविच्छिन्नसाध्यव्याप
 कत्वस्य बाधित्वेन वद्विमान्धेमादित्यादिसहेतावपि साध्यव्याप्यस्य महानसत्ताव्यंजनवत्तादेरुपाधितापत्तिरतः साध्याधिकरणासाधनाधिकर

राहति त्वं धर्मविशेषगं साधनधिकरणां साधनाधिकरणां च ह्येतावप्रसिद्धमतो न तद्दोषतादवस्थं महानसत्त्वादेरपि महानसजलहृदयतरत्वं
 द्विविशिष्टसाध्यव्यापकतया तद्दोषतादवस्थवारणाय साधनाधिकरणात्प्रवेशः साधनाधिकरणात्वं च साधनतावच्छेदकविशिष्टाधिकरणा
 त्वं तेन द्रव्यगुणाकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तादित्यत्र साधनाधिकरणासत्ताधिकरणाद्वैतिरूपवदान्तरत्वावधिन्नसाध्यव्यापके सधिवीत्वादेनाति
 व्याप्तिः साधनाधिकरणासाधनतावच्छेदकविशिष्टसाधनाधिकरणाप्रसिद्धेः साधनाधिकरणात्वमपि साध्यतावच्छेदकविशिष्टाधिकरणा
 त्वं तेन गुणाकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तावान्जातेरित्यत्र सत्ताधिकरणाजात्यधिकरणाप्रसिद्धावपि द्रव्यत्वादेरव्याप्तिः न चैवमुपाधिशीरोरप्य
 साध्यव्यापि चारभानाहुपाधिव्यापि चारैरापुनर्य भिचारानुमानमफलं स्पष्टिरिति वाच्यं हेतुविशेष्यकसाध्यव्यापि चारप्रकारकतानार्थेन
 हेतुमानसावश्यकतादृशज्ञानस्यैव प्रतिबंधकत्वात् यत्रोपाधित्वज्ञानात्पूर्वसाधनाधिकरणास्य न साधनाधिकरणात्त्वानं न च निश्चितो
 पाधित्वाभावस्यापीष्टत्वात् साध्यव्यापकत्वमपि साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यव्यापकत्वं बोधं नमथा गुणाकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तावान्जाते
 रित्यत्र द्रव्यत्वात् साव्याप्यपत्तेः न च द्रव्यगुणान्तरत्वद्रव्यकर्मान्यतरत्वादिरूपतादृशधर्मावच्छिन्नविशिष्ट सत्ताव्यापकत्वसत्वेपि तादृशशुद्धम
 ताव्यापकत्वविरहान्न च निरुक्तसाधनाधिकरणनिरुक्तसाधनाधिकरणाद्वैतिधर्मावच्छिन्ननिरुक्तसाधनाधिकरणाधमविच्छिन्नत्वे स
 तीत्येवास्तु किं व्यापकतावच्छेदकत्वपर्यंतानुधावनेन तादृशसाध्यसमानाधिकरणाद्वैतिवचतादृशसाध्याधिकरणनिरूपिताधेयतावच्छेदकत्वं तेन द
 र्शयं सत्तादित्यत्र द्रव्यान्तरत्वविशिष्टसत्तेनातिव्याप्तिरिति वाच्यं व्यापकत्वाप्रवेशे उपाधिशीरोरभानुलोपाधिव्यापि चारित्वनिष्ठसाध्यव्यापि चारित्वव्याप्ति

चि-टी-
४२
वी

ग्रहोपयोगितासंभवात्पथासंनिवेशे च वैयर्थ्याभावात् धूमवातवैरीत्यादौ साधनव्यापकस्य प्रमेयत्वादेवीरणापसाधनाव्यापकतावच्छेदकत्वप्रवेशः
साधनपर्यवसाधनतावच्छेदकावच्छिन्नपरतेन द्वयंगुणान्यत्वविशिष्टसत्त्वादित्यत्र द्वयकर्मन्यतरत्वादिरूपतादृशधर्मविशिष्टसाध्यव्यापके गुणान्य-
त्वेनातिव्याप्तिः न चैवमिदं गुरुत्वादितादावपि जलते जो मतरत्वादिरूपतादृशधर्मविशिष्टसाध्यव्यापकताप्राप्तिविवक्षितरूपव्यापकतयावच्छ-
ेद्यिवीत्वाभावादेरुपाधितापत्तिः सद्यिवीत्वाभावव्यभिचारिरूपव्यक्तेः सद्यिमात्रनिष्ठतया साध्यव्यभिचारित्वाभावात्तत्र तदनुपाधित्वस्य सर्वसंभ-
त्वादिति वाच्यं सर्वद्वलप्रविष्टाया साधनव्यक्तिः साधनतावच्छेदकविद्यतसाधनव्यक्त्यापकत्वस्य विवक्षितत्वात् इत्यत्राभाववान्तात्वादित्य-
त्र साभाववद्वृत्तिरूपं स्वव्यभिचारित्वेन साध्यव्यभिचारानुमानसमर्थोपि संपो गाभावादिर्न संशयः तेनोपाधायमतेऽत्र मते च न तत्राव्याप्तिरि-
तिसमासः प्रसंगारिहानी उपाधिव्यभिचारेण साध्यव्यभिचारानुमितिप्रकारं व्युत्पद्यति तथा होति साध्यव्यभिचारः साध्यव्यभिचारग्रहः
स्फुटत्वं स्फुटतरं संभवत्येव व्यभिचारित्वेन व्यभिचारित्वेनापि साध्यव्यभिचारित्वमेव साधनस्य साध्यव्यभिचारित्वग्रहः संभवत्येव ननु विशिष्ट-
साध्यव्यापकव्यभिचारित्वेन विशिष्टसाध्यव्यभिचारग्रह एव साधनस्य साध्यव्यभिचारित्वग्रहः संभवत्येव ननु विशिष्टसाध्यव्यापकव्यभिचारित्वेन
विशिष्टसाध्यव्यभिचारग्रह एव संभवति ननु उह साध्यव्यभिचारग्रह इत्यत्राह विशेष्येति विशेष्यव्यभिचारित्वरूपतानियमादित्यर्थः न च वि-
शिष्टाभावविशेष्याभावयोर्मे देन व्यभिचारमेवातकथं विशिष्टव्यभिचारो विशेष्यव्यभिचार इति वाच्यं विशिष्टाभावे विशेष्यविशेष्यताभावाभावा-
नातिरिक्त इति मिथ्यायात् विशिष्टाभावस्यातिरिक्तत्वेपि विशेष्याभावाधिकरणात् विशिष्टाभावधिकरणात् तन्निमित्तं न विशेष्याभावा-
धिकरणाद्वृत्तिरिति

विशिष्टाभावाधिकरणाद्विज्ञानरूपत्वाच्च अतएवेतिपतेविशेषणव्यभिचारिणि साधनेविशिष्टसाध्यव्यभिचारोविशेष्यभूतउद्दसाध्यव्यभिचा
 रस्वरूपोऽतएवेत्यर्थः नार्थान्तरमितिवापुः प्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्पर्शीश्रयत्वरित्यासवद्रूपवत्त्वव्यभिचारित्वग्रहस्यवाधग्रहस्य कारित्वार्थः वि
 शेषणव्यभिचारित्वसाधनेविशिष्टसाध्यव्यभिचारस्यविशेष्यभूतउद्दसाध्यव्यभिचाररूपत्वेनवि शेष्यभूतउद्दसाध्यव्यभिचारस्यापि व्यापक
 तावच्छेदकावच्छिन्नत्वादितिभावः नचतस्यव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नत्वेपिअनुमितेर्व्यापकतावच्छेदकप्रकारकत्व नियमाद्विशिष्टसा
 ध्यव्यभिचारत्वप्रकारिकैवधीः स्यात्तथाचार्थान्तरमेवउद्दसाध्यव्यभिचारत्वप्रकारकबुद्धेरेवकारणीभूतव्याप्तिज्ञानप्रतिबंधकत्वेनोद्देश्यत्वादिति
 वाच्यं उत्तरकोटिबाधग्रहस्य हकारेणाव्यापकतानवच्छेदकरूपेणापि व्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नानुमितिसीकारात्अन्यथाविशेष्यव्यभिचा
 रित्वाविषयकत्वेअपर्यवसानात्अपर्यवसानप्रसंगात्अप्रमात्प्रसंगादितिपावत विशेषणव्यभिचारित्वस्यचात्रबाधितत्वादितिभावः
 ननुतथापिअनुमितेर्व्यापकतावच्छेदकप्रकारकत्वनियमेपक्षधर्मतावत्त्वादपिशुद्दसाध्यव्यभिचारत्वप्रकारिकाधीर्नसंभवतीत्यस्वरसादाहयहे
 तिद्रव्यप्रत्यक्षत्वेतिद्रव्यत्वावच्छिन्नप्रत्येक्षत्वेत्यर्थः महत्ववत्तद्वस्तुतादिनिश्चयमहत्ववत् तेनघटादिवृत्तिमहत्वस्यसाध्यसाधनविकलत्वे
 पिनक्षतिः उरंचानुमानंप्रत्यक्षपरिमाणावत्ताद्युपाध्यभिप्रायेणानन्तरूपवत्त्वोपाध्यभिप्रायेणातस्यात्मन्यव्यभिचारेणाद्रव्यत्ववच्छिन्नप्रत्यक्षत्वाव्याप
 कत्वात्तद्व्यभिचारित्वस्यहोप्रत्यक्षत्वव्यभिचारित्वव्यभिचारवैतिद्रव्यत्वंनचद्रव्यप्रत्यक्षत्वव्यापकेत्यत्रद्रव्यपदवैयर्थ्यमितिवाच्यं प्रत्यक्षपरिमाणावत्ता

स्वयमिचारित्वं सैव हेतुत्वात् ननु यत्र सत्यव्यापकत्वोपमासक्ततर्कप्रदर्शनापेक्षामिति ज्ञातनपत्नोतिमि ज्ञातनपत्नवद्विन्नस्यामतेमर्थः अत्रापि
शाकपाकत्वव्यभिचारित्वादिसैव हेतुः व्यापकत्वोपमासक्ततर्कप्रदर्शनापेक्षेयं अथ तत्त्ववदिति न त्वद्वयत्वमेतत् सतु नान्वयेन दृष्टान्तः सत्यंतविशे
षणाभावेन साधनविकलत्वात् नपि व्यतिरेकेण साध्यस्य तत्र सत्त्वादिति चेदत्रास्मिन्नित्तराणाः यथाहि धूमविशिष्टप्रमेयत्वं वृक्षव्यभिचारित्यामि
ज्ञातनयत्वादिविशिष्टं सत् अथ दत्त्वमपि मित्रातनयत्वाव्यभिचार्येवेति भावः ननु मित्रातनयत्वाव्यभिचारित्वमिति ज्ञातनयत्वाभावे दृष्टित्वं तच्च मित्रा
तनयत्वविशिष्टेऽधत्वेपि नास्ति विशिष्टस्यानतिरिक्ततया गुणाधनत्वविशिष्टसत्ताया गुणादित्ति त्वन्मित्रातनयत्वादिविशिष्टाधत्त्वमपि मि
त्रातनयमिन्ने सत्त्वात् वृक्षभाववदृष्टित्वरूपवत्त्वव्यभिचारित्वमपि धूमविशिष्टप्रमेयत्वे तथा च साधनविकल्पो दृष्टान्तस्य तो व्यापकत्वरूपमव्यभिचारि
त्वं निर्वक्ति अत्र व्यभिचारश्चेति तत्समानाधिकरणोति तत् मित्रातनयत्वं समानाधिकरणात्वं ता भावाप्रतियोगिपत्येति दहन्तीति स्वसमानाधिकर
णात्वं ता भावाप्रतियोगिमित्रातनयत्वकत्वमित्यर्थः यथाश्रुते मित्रातनयत्वव्यापकत्वस्यैव फलतो मित्रातनयत्वव्यापकत्वे सति वर्जमानत्वादित्यस्यैव सत्त्वा
त- अभेदेपि विशिष्टस्य केवलादनतिरिक्तत्वेपीत्यर्थः विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वेपि तद्विरूपिताधारतायाः मित्रातनयत्वेऽभावादिति भावः यद्येवं ज्ञातनयत्वमित्रा
तनयत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावादेव व्यभिचारः तस्यापि मित्रातनयत्वादिविशिष्टीभ्यमित्रातनयत्वाव्यभिचारित्वात् शाकपाकजत्वाभाववदृष्टित्व
रूपशाकपाकजत्वव्यभिचारित्वाच्च न आपि शाकपाकजत्वव्यभिचारित्वमपि स्वसमानाधिकरणात्वं ता भावाप्रतियोगिशाकपाकजत्वकत्वं तथा च समाना
नाधिकरणात्वं ता भावाप्रतियोगिमित्रातनयत्वकत्वे सति स्वसमानाधिकरणात्वं ता भावाप्रतियोगिशाकपाकजत्वकत्वेति फलितं त्वेव दृष्ट्यं च एकधर्मावच्छिन्नवै

५ ज्ञातनयत्वाव्यभिचारित्वरूपनया शाकपाकजत्वव्यभिचारित्वरूपस्य विशेष्यदत्तस्यैवैवार्थोपपत्तेर्दुर्विज्ञात् मित्रा ५

धकमतोनकोपेहोषश्माहः नवास्तं अघटत्वव्यतिरेकेणोवदृष्टांतः मित्रातनयत्वस्य मित्रान्यत्वविशिष्टपुंस्त्वा स्यावयवविशेषरूपस्य समवेतत्वसंबंधे
 नैवस्याप्यानुमानहेतुकतया समवेतत्वसंबंधे न प्रामाण्यव्यभिचारस्यैवात्र साध्यत्वेन साध्याभावस्यापि तत्र सत्त्वात् तद्विषयमित्रातनयत्वप्रकृतौ मित्रजन्यताव
 द्देकधर्मवत्त्वमात्रेणाधिकं व्यर्थत्वात् तदपि तादृशधर्मस्य जातिविशेषरूपतया समवायसंबंधे न प्रामाण्यव्यभिचारस्यैवात्र साध्यत्वेन साध्याभावस्य तत्रांत
 त्रसत्त्वादिति भावः । ननु मित्रातनयत्वाव्यभिचारित्वं कुतो मित्रातनयत्वेऽव्यभिचारस्य भेदगर्भितत्वादौ हेतुः स्वस्यासिद्धत्वात् अत्रान्वयमिति तत्स
 मानाधिकारोति सर्ववद्बहुव्रीतिः तथा च मित्रातनयत्वाभाववद्वनितं फलितं पथाश्रुते हेतुवृत्तरीत्या विशेष्यदलघटकशाक्याकजत्वाभाववद्वैशेष्य
 र्थायतेः तस्याभेदमिदं गभत्वादिति भाव इति प्राहुः मिश्रस्तु अघट इति गौरमित्रातनयत्वसंज्ञाभेदः तथा गौरमित्रातनयत्वविधिर्मात्रेण नैव दृष्टोत्तमा
 हः । तन्मतेऽव्यभिचारश्चेत्यदिष्टं यस्तु नयमतेषां जनीयः । भव्यव्यक्तिनैव घटत्वघटभेदः स च नान्वये न दृष्टोत्तमाः साधनविकलत्वात् । अधिकाराभे
 देन घटभेदाभावात् नपि व्यतिरेकेण मित्रातनयत्वं न मित्रजनकलावच्छेदकधर्मवत्त्वमात्रेण तस्य तनयत्वात् स्वरूपत्वात् । अतएव न मित्रजन्यत्वविशिष्ट
 पुंस्त्वास्यावयवविशेषः प्राचान्वये ह्यनियामकसंबंधे स्पष्टावतावच्छेदकतान्वच्छेदकतया तस्यापि तनयत्वात्पितु मित्रजन्यत्वविशिष्टपुंस्त्वास्या
 वयवविशेषसमवेतत्वं छिन्नलिङ्गत्वं उशीरं तु न पुंसकवत् न पुत्रः तथा च स्वरूपसंबंधे नैव तत्र स्पष्टापन्नानुमाने हेतुतया स्वरूपसंबंधे न प्रामाण्यव्यभिचारि
 त्वस्यैवात्र साध्यत्वेन तद्वत्त्वे साध्याभावविरहादित्याशंकापमेवाहं व्यभिचारश्चेति समानाधिकारोति मित्रातनयत्वधिकारो भूतयत्किंचिद्व्यक्ति
 निष्ठस्यार्थः । तेन मित्रातनयत्वसमानाधिकारात्वं फलितं पथाश्रुते हेतुवृत्तरीत्या व्यर्थविशेषात्वात्पतेः । नवेति । अमे हेति घटभेदस्याधिकाराभेदेन भे

ची. ६.

११५

राभावेपितत्रापीतिशेषः। नैवैवत्रपामलाहवेनयमिचारः तस्यापिमित्रातनयत्वसमानाधिकरणात्वात्तत्राकपाकजत्वयमिचारित्वावेतिवाच्यं यस्मिन्निधिकारो
मित्रातनयत्वसमानाधिकरणपत्रत्राकपाकजत्वयमिचारित्वस्यविवक्षितत्वत् मित्रातनपेशाकपाकजत्वयमिचारित्वादितिफलितार्थइत्यतः। नैवैवसा
ध्ययमिचारानुमायकत्वेनोपाधियमिचारस्यैव होवतयासएवोपनक्तमुचितो नोपाधिरितिप्रागुक्तहोवोद्वारइत्यस्वरसाहयहेतिवः साधनयमिचारिति।
यः साधनयमिचारीउपाधिः साध्ययमिचारोन्नायकः सत्यमेवसाधनेसाध्ययमिचारोन्नायकइतिपोजना। स्वरूपसंबंधेनतद्यमिचारस्यैव
तास्यापियमिचारितासंबंधेनसाधयतित्वात्साध्ययमिचारव्याप्यताच्चतयाचवह्निर्धूमयमिचारीआर्द्रधतवत्वादिसादिरेवयमिचारानुमानप्रयोगः। नव
यमिचारित्वासंबंधस्यदृष्टान्तिनियामकतपानव्याप्यतावच्छेदकत्वसंभवइतिवाच्यंनियामकसंबंधस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वा श्रुयगमात्वापकता
वच्छेदकत्वासेभवेपिव्याप्यतावच्छेदकत्वेवाधकाभावादिरहेतावुपाधिरितिप्रतिन्यायामिचारितासंबंधस्यापिदृष्टान्तिनियामकत्वाच्चेतिभावः। कस्कादयिवीकी
रासंपोगवत्वादिसाहोसाधनव्यापकत्वस्यानुष्णाशीतस्यर्जवत्त्वा सुपाधिविशेषरश्मिनांसाधनेसाध्ययमिचारानुमाकतासेमवाद्यमिचार्यतमुपाधिविशे
षां संधनयमिचारिस्येतिद्वुतासाधनव्यापकत्वंतर्ह्यः। तत्त्वेति। विशिष्टसाध्यव्यापकोपाधेस्तत्त्वेमर्थः। साक्षात्प्रागुक्तरीत्याविशेषणायमि
चारित्वादिविशेषणसहकारेणसाक्षात्वरणवास्तवपक्षग्रंथोक्तक्रमेणउद्देशसाध्ययमिचारानुमा यकविशिष्टसाध्ययमिचारा उमितिहारेववा
नार्थान्तरमितिध्वंसोविनाशीजग्यादिसाहोविशिष्टसाध्यव्यापकभावत्वाद्युपाधुद्भावनार्थान्तरमित्यर्थः। नचतथापिपरंपर्येवेतिपक्षेप्रथमतइद्रावनेऽत्रा
प्रकालतमस्त्वेवानुपाधिसाधनतत्साधकस्तिरेपरापाश्रयुद्भावेनैवप्रकालत्वंनस्यादितिवाच्यंप्रथमंउद्देशसाध्ययमिचारणवोद्भाव्यः तत्रकथंतेयांतदे

तुल्येन विशेषणायभिचारित्वमिति विशिष्टसाध्यव्यभिचारित्वमुद्रावं तत्र विशेष्येक्यतायांतरे तुल्येन विशिष्टसाध्यव्यभिचारिकोपाधिरुद्राव्ययमप्राप्तका
लत्वविहाता न च तथापि साक्षात्तद्वसाध्याव्यभिचारानुमापकताद्विशिष्टसाध्यव्यभिचारिकोपाधेरौषतनस्यादिति वाच्यं साक्षात्तपरासाधारणव्यभिचारा
नुमापकत्वस्यैव रौषतायांतरे त्वदिति भावः किंचित्प्रकारांतरेण लक्ष्यतावच्छेदकनिर्वक्तिपक्षेति प्रसाधनव्यभिचारिसाधननिक्षेपद्वयमिचारः सा
ध्यव्यभिचारो न्यायकः साध्यव्यभिचारानुमितित्वरूपयोगः साध्यव्यभिचारसमानाधिकरणात्तिपावत् स उपाधिरित्यर्थः द्रव्यस्थिवीत्वादित्यादिस
हेतौ साध्यव्यभिचारस्य ग्रावत्वादेः साध्यव्यभिचारस्य घटत्वादेः श्रौयाधितावारणाय निष्ठांतं व्यभिचारविशेषणं तथा च साधनतावच्छेदकावच्छिन्नसाधनाधि
करणात्तत्त्वविशिष्टपद्वर्मवच्छिन्नव्यभिचारित्वनिरूपिताधिकरणात्साध्यव्यभिचारसमानाधिकरणांतर्हमवत्वमुपाधित्वमिति फलितं तेन द्रव्ये
विशिष्टमत्वादि साक्षे विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वेपि ग्रावत्वादेनातिव्याप्तिः न च आश्रयभेदेऽप्येकसंबंधावच्छिन्नव्यभिचारित्वस्य एकत्वनपेक्षं द्रव्ये
वीत्वादिसाक्षे घटत्वादेव नित्यापि तद्वच्छिन्नव्यभिचारित्वस्य सजाघधिकरणात्तत्त्वविशिष्टत्वव्यभिचारित्वस्य सजाघधिकरणात्तत्त्वविशिष्टत्वव्यभिचार
रात्तत्त्वविशिष्टत्वव्यभिचारित्वनिरूपिताधिकरणात्तत्त्वविशिष्टत्वव्यभिचारित्वस्य सजाघधिकरणात्तत्त्वविशिष्टत्वव्यभिचारित्वस्य सजाघधिकरणात्तत्त्वविशिष्टत्वव्यभिचार
त्यमेव स्वरूपयोग्यत्वं विवक्ष्यतामिति वाच्यं विशिष्टसाध्यव्यभिचारिकोपाधव्याख्यापज्ञेः तद्व्यभिचारस्य साधनाधिकरणात्तत्त्वविशिष्टत्वव्यभिचारस्य साधनाधिक
राव्याप्यत्वात् आश्रयभेदेन व्यभिचारभेदाभावात् सर्ववन्तिरुक्तसाध्यसमानाधिकरणेनापि तद्वर्मविशेषणीयः तेन धर्मवत्त्वहेरित्यादौ
साध्यविरुद्धे जलत्वादेनातिव्याप्तिः उक्तिर्वैचित्र्याच्च सर्वस्माद्देहः रूपवान्द्रव्यत्वान्द्रुगुरुत्वादि साक्षे श्रुतिवीत्वाभावघटत्वाभावात्

१९६

वि. टी.
४५

वतिव्याभिवासांतु सर्ववत्। न त्वेति। व्यभिचारानुमित्युपायकत्वेनेत्यर्थः साक्षात्परं यत्नेन उद्धसाध्यव्यापकत्वे साक्षात्परिनिष्ठसाध्यव्यापकत्वे
 च सर्वपक्षोक्तक्रमेणाद्धसाध्यव्याभिचारानुमापकविशिष्टसाध्यव्याभिचारानुमितिहोरेत्यर्थः। नार्थान्तरमिति ध्वंसो विना जीजन्यत्वादित्याहो विशिष्ट
 साध्यव्यापकोपाधुद्भावेनार्थान्तरमित्यर्थः। एतच्च प्रसंगात्स्वरूपकथनेन तुल्यतावच्छेदकघटकतयैव तदभिधानं तत्र स्वरूपयोग्यता। एव
 ढकत्वादित्याहुः। अमुपगमवादेनाह किंचेति। पुरुषदोषत्वाहिति उद्भावकस्य पुरुषस्य निग्रहस्थानमात्रत्वादित्यर्थः। मात्रग्रहादुपाधिलिङ्गकव्याभि
 चारानुमितिप्रतिप्रतिबंधकत्ववच्छेदः। आभासांतरस्य व्यभिचारानुमितिप्रकारान्तरस्यात् तत्र व्यभिचारानुमिति सर्वदृशायां। उपाधिरेवेति ध्वंसो
 विना जीजन्यत्वादित्याहो भावत्वादिकमुपाधिलोप्येवेति योजनातेनापि परंपरया व्यभिचारानुमितिनिर्वाहेन योक्तसाध्यसिद्धिप्रतिबंधकस्यो
 हेन्युपसर्गनिर्वाहादिति भावः। न वैवमिति एवं अवच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वस्यापि दोषता प्रयोजकत्वेन अत्रावरात्वमिति तत्र पक्षधर्मगुणात्वावच्छि
 न्नसाध्यव्यापकत्वात्तानसंभवादिति भावः। अथि वीत्वमिति। पक्षधर्मसकत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वात्तानसंभवादिति भावः। उपाधिः स्यात्तदोषस्यान
 त्तु शब्दजलयोः विशिष्टाव्यापकत्वादिति। पक्षधर्मगुणात्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वादिति भावः। स्वव्याघातकत्वेनेति। उपाधिमात्रसदृशकत्वव्याघात
 कत्वेनेत्यर्थः। पक्षेतरस्यापधित्वे सर्वत्रैव तादृशोपाधिसंभवेनानुमानमात्राच्चेदेव व्यभिचारानुमानाधीनस्योपाधेरूपकत्वासंभवादिति भावः। अ
 तिव्याप्तिः उक्त रूपज्ञानस्य दोषत्वमिति। द्रवत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वतदवच्छिन्नसाधनाव्यापकत्वज्ञानस्य तत्रापि संभवादिति भावः। साध्यव्याप
 कत्वानिश्चयादिति। यद्दमविच्छिन्नसाधनाव्यापकत्वं तद्वर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वनिश्चयादित्यर्थः। यद्वा तु तन्निश्चयो भवति तदा वाधो जीतपक्षेतरनिश्च

राम०

यश्च तन्निश्चयो भवत्येवेति न शेष इति भावः। संशयकत्वात् (व्यभिचारसंशयधायकत्वात्) अनुकूलतर्कोत्येवेति। उपाधभाववति पक्षे साध्या
भावनिश्चयस्यैव व्यभिचारसंशयप्रतिबंधकत्वेनानुकूलतर्कत्वादिति भावः। नोपाधित्वं नोपाधित्वनिश्चयः। यक्षमात्रेति। यद्यपि पर्वतावयोरुपादे
रपि व्यावर्तनात् पक्षभावव्यावर्तकविशेषणवत्त्वं न वा तद्वत्त्वं उपाधित्वनिश्चये प्रयोजकं। तथापि तुल्यार्थकवनिप्रसंगो न रत्नप्रत्ययान् पक्षमात्रव्या
वर्तकविशेषणाय त्रपक्षे तुल्यत्वादित्यर्थः। तथा च तत्रायथानुकूलतर्कभावेन तादृशव्यापकतानिश्चयस्तथात्रापीति भावः। अतएवेति। व्यापक
ताग्राहकानुकूलतर्कसत्त्वादेवेत्यर्थः। उपाधिः। उपाधित्वेन निश्चितः। यथासंख्यमनूकूलतर्कमाहातुदुक्तेरिति। आर्द्रधनप्रभववदुक्तेरिति।
धूमोत्कर्षादित्यर्थः। द्वितीये तर्कमाहा। अनन्यथेति। इव्यवहिरिन्द्रियप्रसङ्गप्रतिउद्गतरूपस्मान्मथासिद्धान्वयतिरेकादित्यर्थः। तृतीये त
र्कमाहा। वैधकादिति। वैधकेन उपाधमत्वं प्रतिज्ञाकपाकस्य जनकत्वकथनादिति भावः। आश्रयात्वावगमेनेति। आर्द्रधनप्रभवं वहादीनां धूमविकारं
प्रतिकारणात् तानिश्चयेनेत्यर्थः। चतुर्थे तर्कमाहा। ध्वंसस्यापि ध्वंसं प्रतियोगिनो घटस्य पुनः परावृत्तिप्रसंगेनेत्यर्थः। ध्वंसप्रागभावानधिकरणाका
ण्डस्य प्रतियोग्यधिकरणात् त्वनियमादिति भावः। इह मापाततः। प्रतियोगिनो ध्वंसोऽपि यथाप्रागभावस्य ध्वंसः तथा ध्वंसस्य ध्वंसोऽपि प्रतियोगिनो ध्वं
स इत्युक्तविवक्षितो न प्रसंगवारणसंभवात्। वस्तुतस्तु अप्रामाणिकानंतध्वंसप्रतियोगिनिष्ठतत्कारणात् कल्पनामपेक्षध्वंसानंतत्वं
कल्पनैव लघीयसीति लाघवमेवानुकूलतर्क इति तर्क। कार्यकारणयोः कार्यकारणभावग्राहकप्रमाणाविषयीभूतयोः पृथाकृते अकार
णीभूतस्यापि वाक्याकृतत्वादेव व्यपकत्वकथनात् तर्कानुपपत्तेः। इह व्याकुलीति। जलत्वादिना द्रव्यत्वाद्यनुमानेन स्यादित्यर्थः। नृहृषीयेति त

चि-टी- त कार्यकारणभावज्ञानमुपजीवेत्यर्थः। इत्यतः जलत्वारिखलेपि जलतंद्रव्यत्वमभिचारीत्वात् संयोगमभिचारीत्वात्संगत्वावच्छिन्नप्रतिद्रव्यत्वेन समवायिका
 ४६ रणात्वमिति परंपरासंयोगत्वावच्छिन्नद्रव्यत्वावच्छिन्नकार्यकारणभावग्रहोपजीवीतर्कगव्याप्तिग्राहक इति भावः। ननेवंपक्षे तु साध्योः साधोपाधौ च
 सहचारदर्शनव्यभिचारिण्यपमात्रं याति याहकं वर्तते नानुक्तलतर्कः। तत्रोपाधौ साध्यव्यापकत्वा निश्चयादुपाधित्वज्ञानं होषोन सादित्वत आह
 चेति। तबसंदिधोपाधित्वमिति तत्र उपाधित्वसंदेहोऽयमर्थः। तदा हेतुत्वमिति। तदा हेतुत्वं हेतौ साध्यव्याप्यत्वं। उपाधित्वं उपाधौ साध्यव्यापकत्वमि
 त्यर्थः। यदा हेतौ तर्कवितारस्तदा हेतौ साध्यव्याप्यत्वनिश्चयः यदा साधेतर्कवितारस्तदा उपाधौ साध्यव्यापकत्वनिश्चय इति भावः। ननेवंपक्षे तु
 स्योपाधित्वनिर्णयाभावेऽप्युपाधित्वसंदेहो दोषोः स्तिस्यत आह पक्षेतरस्येति स्यादाकत्वेन उपाधिमात्रस्य ह्यवकातावाधानप्रसंगेनासंदिधोपा
 धिरपि सः तस्योपाधित्वसंदेहोऽपि न दोषः इह माणाततः उपाधंतरस्य उपाधित्वसंदेहवत्पक्षेतरस्योपाधित्वसंदेहेनपि व्यभिचारसंशयजनने बाधका
 भावात् नहि प्रयोजनक्षतिमिद्यासामग्रीकार्यजनयति नवाप्रयोजनक्षतिः यदा यथा कथंचित् अनुक्तलतर्कपक्षेतेरे साध्यव्यापकत्वनिश्चि
 त्तत्तद्रनुक्तलतर्कपक्षेतरत्वमभिचारित्वे साध्यव्यभिचारित्वव्याप्यत्वनिश्चयो जातस्तदेव व्यभिचारानुमाने पक्षेतरस्योपाधित्वसंशयासंभवेन
 व्यभिचारानुमानसंभवात् नवपक्षेतरस्योपाधित्वसंदेहाहितव्यभिचारशुकापक्षीयव्यभिचारसंशयवन्नप्रतिबंधिके निवार्य नहि व्यभिचारत्वा
 नत्वेन प्रतिबंधकतामते पक्षेतरत्वनिष्ठोपाधित्वज्ञानाजस्यत्वं पक्षीयव्यभिचारसंशयाजस्यत्वं वा प्रतिबंधकतावच्छेदकेऽनुप्रविशते गौरवात् माना
 भावाच्च। वस्तुतस्तविशेषादर्शनद्वाराया उपाधंतरस्य उपाधित्वसंदेहवत् यदा पक्षेतरस्योपाधित्वसंदेहस्तदापि वाप्रियतो न भवत्येव परंतु कथं कसं प्र

शयानुशेषात् कथायां संहिधोपाधित्वेनोद्भाव्यते शेषवत्त्वं साध्यव्यापकतापक्षमालम्ब्य साध्यव्यापककोटिमात्रं यथा साध्यव्यापकताकोटिस्तद्द्वेष
धीभूयेति यावत् दृष्टांस्तदेवेति यदि मनुक्तगतिर्ननुसरणीयेति भावः । नोपाधिः यत्रोपाधित्वज्ञानं हीयः साध्यव्याप्येति । साध्यव्याप्या
पकत्वज्ञानेनेत्यर्थः । अनुक्तलतर्कसहितो साध्यव्याप्यत्वनिश्चयादिति भावः । नोपाधिः नोपाधित्वज्ञानं नोपाधिदृष्टां नोपाधित्वज्ञानं दृष्टां
त्वं कर्तुं व्याप्त्यभावेति उभयमिति । उपाधिरनुक्तलतर्कभावश्चेत्यर्थः । तदभावो न्नयनेन व्याप्त्यभावो न्नयनेन व्याप्त्यभावाभावेति सा
ध्यव्यापकताज्ञानार्थमित्यर्थः । हेतौ साध्यव्याप्याह कानुक्तलतर्कसत्त्वे तत्र साध्यव्यापकत्वनिश्चयान्न व्यापकत्वज्ञानेन साध्यव्या
पकत्वज्ञानं न स्यादिति भावः । सोपाधाविति सामानाधिकरण्यापसंसर्गोपाधिरवश्यं । साध्यतदभावसहचरितसोपाधावित्यर्थः । एकत्र
ति अत्र ह्येकमेव विनेति शेषः । उपाधिरवश्यं वाच्य इति । वाच्य इत्यर्थः । एकव्यक्तिः । कर्मिचारिहेतुत्वे सामानाधिकरण्यापसंसर्गोपा
धाविरवश्यं वाच्यं विना न स्याद्व्येकतायादृक् चत्वात् धूमवान्वहो रत्याहो च नैकव्यक्तिः साध्यतदभावसामानाधिकरण्यात् न च द्रव्यसत्त्वादि
त्यादावपि विशिष्टसत्तात्वं दृष्टव्यत्वादि कमेव विषयतीति वाच्यं । सामानाधिकरण्यापसंसर्गोपाधिरवश्यं वाच्यं वाच्यत्वाद्यपेक्षया तस्मात्
सत्त्वात् न च दृष्टत्वादि कमेव सामानाधिकरण्यापसंसर्गोपाधिरवश्यं वाच्यं विषयतीति वाच्यं । सामानाधिकरण्यापसंसर्गोपाधिरवश्यं वाच्यं वाच्यत्वाद्यपेक्षया तस्मात्
न दृष्टत्वादि भावः । आवश्यक इति तद्विना साध्यव्यापकत्वज्ञानार्थं भवदिति भावः । विनिर्गमकाभावादिति । उद्भाषातः साध्यसंबन्धिताव
द्येकत्वेनोपाधित्वरूपस्यावश्यकत्वेपि तस्योपाधित्वज्ञानं कथं हीयस्यात् उपजीव्यत्वेनानुक्तलतर्कभावस्यैव हीयत्वसंभवात् वस्तुतस्तु उपा

चि. ३.
११२

पाधित्तानानुक्तलतर्कभावयोरुपजीव्योपजीवकभावोनकार्यकारणाभावः असंभवात् नवाव्याप्यव्यापकभावः तस्य प्रतिबंधकतायामविनिर्गमकत्वात् तदे
 तोरेवति न्यायसकारणतायामेवविनिर्गमकत्वात् अतएवपरंपर्यायव्यापकचित्तउपयोगिजसपिनतयानयोप जीव्योपजीवकभावविशेषे पिअनुक्त
 लतर्कस्वावश्यं बाह्यिथाहकत्वात्तद्भावहेवव्याप्तेरग्रहोपपन्नोकिमुपाधित्तानस्य शेषत्वेनेतिवाच्यं अनुक्तलतर्कस्यव्याप्तिग्रहंप्रत्ययेतुनयरा नु
 क्तलतर्कस्य स्फूर्तिर्नस्ति प्रकारांतरैराच्यभिचारग्रहोपिनास्ति अथोपाधित्तानंवर्तते तदाप्यव्याप्तिग्रह प्रतिबंधे नूनहोषताया अवश्यकत्वादित्येवत
 तं यद्वाहतेतिवैशिष्ट्यांतर्जयार्थः साधनस्येत्यनंतरमधिकरणास्येतिस्मरणीयं तथाचयद्वाहतिविशिष्टस्ययद्वाहतिवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावविशिष्ट
 स्यस्यसाधनस्याधिकरणीसाधननिवर्तनेसाध्याभावोवर्ततेतद्वाहतिवच्छिन्नत्वंतत्रहे तावुपाधित्तमित्यर्थः ३३ तद्रूपवत्त्वावभावविशिष्टस्यसाधन
 स्याधिकरणी वाह्येप्रत्यक्षत्वावभावस्यासत्त्वाच्चविशिष्टसाध्यापके व्याप्तिः सर्वचयद्वाहतिवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाधिकरणीभूतसाधनतावच्छे
 दकावच्छिन्नाधिकरणासाध्याभावधिकरणांतद्वाहतिवच्छिन्नत्वमुपाधित्तमितिफलितांमेतद्व्योविशिष्टसत्त्वादित्यहोविशिष्टस्यानतिरिक्तत्वेपिगुणावत्त्वाहो
 नातिव्याप्तिः रूपवान्द्रव्यत्वादित्याहोपृथिवीत्वघटत्वावभावस्तजलक्ष्यं तथामेतत्कालान्योघरादित्याहोखंडकालभेदादिरपिनलक्ष्यं वह्निमान्
 धूमादित्याहोमहानसत्त्वावभावधिकरणास्यजलहोसाध्याभावधिकरणात्वेपितदधिकरणीभूतस्यसाधनधिकरणास्यसाध्याभावानधिकरणात्वा
 त्रमहानसत्त्वाहवतिव्याप्तिः नयेवद्रव्यत्वावभावानवधमेवत्वादित्याहोसाधनव्यापकसंयोगाभावादावतिव्याप्तिः संयोगाभावाभावंसंयोगस्याधिकर
 णोद्रव्यद्रव्यत्वाभावाभावस्यसत्त्वादितिवाच्यं अधिकरणापहेननिखलित्तधिकरणाताश्रयस्यविवक्षितत्वात् अत्रापिसाध्यासमानाधिकरणादतिरिक्त

स्य

तद्गोविन्दोपासीयते न धूमवानवहेरित्याहो हहत्वाधभावधिकारोऽययोगोलकाहो धूमसाधभावसत्त्वेऽपि हहत्वाहो नातिव्याप्तिरिति संक्षेपः । अन्ये
व्यभिचारोत्रापकत्वेन हृषकत्वपक्षे लक्ष्यतावच्छेदकमुक्तास्यति पक्षोत्रापकत्वेन हृषकत्वनये लक्ष्यतावच्छेदकमाह । सवेति । सेवेत्यर्थः । धर्म
इमं नंतरं पादिरित्यनुषज्यते । यस्याभावादिपक्षे यद्भावात् पक्षतावच्छेदेन वर्तमानस्याभावात् साध्यसाधनसंबन्धाभाव इति योजनाप्रयोजक
त्वं पंचम्यर्थः । तच्च व्याप्यत्वं मेव तथा च पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन वर्तमानस्य यद्भावव्यापकः साधनविशिष्टसाध्याभाव इत्यर्थः । साधनपदं पक्षवृत्तिध
र्मपरं तेन गौरवत्वादित्यादिविरुद्धं स्थलीयसाध्यावत्वाद्युपाधौ वायुः प्रत्यक्षः प्रमेत्वादित्याहो पक्षधर्मविशिष्टसाध्यव्यापके उद्भूतरूपवत्ताहो च ना
व्याप्तिः । रातद्भावस्यापि इयत्वादिरूपयत्किंचित्यक्षवृत्तिधर्मविशिष्टसाध्यभावव्याप्यत्वात् पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन वर्तमानत्वाच्च एव । अपि सर्वत्र सा
धनपदं पक्षवृत्तिधर्मपरं । एवं च यद्भावावच्छिन्नाभावः पक्षवृत्तिधर्मविशिष्टसाध्याभावव्याप्यः पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन वर्तमानश्च तद्भूमिविशिष्टत्वमु
पाधित्वमिति फलितं वायुः प्रत्यक्षः प्रमेयत्वात् । गौरमित्रातनयः श्यामः मित्रातनयत्वादित्याहो शृङ्गसाध्यव्यापके उद्भूतरूपवत्त्वाकपाकज
त्वात्वाव व्याप्तिवारणाय वाच्छिन्नं साध्यविशेषतापर्वतो धूमवानवहेरित्याहो अतिव्याप्ययत्किंचिद्विद्वमेति विलासपक्षवृत्तिधर्मैः त्वभिहितं ।
न च तथाप्ययोगोलकां धूमवानवहेरित्याहो महानसत्त्वावति व्याप्तिः तद्भावस्यापि महानसायोगोलकान्यतरत्वादि रूपपक्षवृत्तिधर्मविशिष्ट
साध्याभावव्याप्यत्वादि निवार्थं तत्र तत्सलक्ष्यत्वात् महानसायोगोलकान्यतरत्वादि रूपपक्षवृत्तिधर्मविशिष्टसाध्यव्यापकत्वे सापि पक्षावृत्तित
यावश्यमारा लक्षणाकृतत्वात् सर्वसाध्यसमानाधिकारताः सहाय्यः । पक्षे सर्वश्रये येषां स्वसाध्यव्यभिचारितेति सिद्धात्वाच्च । पक्षे सर्वश्रये । प

रु कस्याव्याप्तिः तत्र साधनाधिकारो धर्मसंज्ञमत्वं पक्षधर्मविशिष्टानित्यत्वाभावसंबन्धसंज्ञमत्वेऽन्येन भावत्वाभावादित्यनुमानसिद्धत्वेऽप्यनित्यता
 मान्याभावरूपस्य उद्भूतसाध्याभावस्य साधनाधिकारोऽसत्त्वे मान्याभावात्तत्त्वापुः वतिरिद्रिप्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्य श्रियत्वादित्यत्र व्यत्ययरूपपक्षध
 र्मावच्छिन्नसाध्यापके उद्भूतरूपवत्त्वे तस्याव्याप्तिः तत्रापि साधनाधिकारो वाच्योऽस्य तत्त्वरूपपक्षधर्मविशिष्टवतिरिद्रिप्रत्यक्षताभावस्यापुः नद्रव्य
 त्वेऽसति वतिरिद्रिप्रत्यक्षः उद्भूतरूपवत्त्वाभावादित्यनुमानसिद्धत्वेऽपि वतिरिद्रिप्रत्यक्षत्वरूपस्य उद्भूतसाध्याभावस्य साधनाधिकारोऽसत्त्वे मान्याभा
 वादित्यत आह एवमिति ध्वस्यैपक्षीभूते ध्वसं जन्मत्वा नित्यत्वयोः संबंधश्च जन्मत्वरूप पक्षधर्मविशिष्टोऽनित्यत्वाभावः निवर्तमानः निवर्तिप्र
 तिपक्षेति नसिद्धिविषयो भवनपक्षधर्मतावत्त्वादिति जन्मत्वरूपस्य विशेषणस्य विशेषणस्य भवति तानि च महेकरी तर्कः अनित्यत्वाभा
 वः अनित्यत्वाभावरूपस्य उद्भूतसाध्याभावोऽसत्त्वे निवर्तमाने निवर्तिप्रतियोगित्वेऽस्य नानुमानं नद्रव्यत्वेऽसतीति इत्यत्र दिशि सवतिरिद्रिप्रत्यक्षत्वमित्यर्थः
 निवर्तिप्रतियोगित्वेनानुमापयत प्रत्यक्षत्वाभावमाह पक्षेति वतिरिद्रिप्रत्यक्षत्वाभावरूपस्य उद्भूतसाध्याभावमाह येत्यर्थः सिद्धति इत्यत्र विधि
 सवतिरिद्रिप्रत्यक्षत्वनिवृत्तिः सिद्धति तथा चेति साध्याभावसिद्धा उद्भूतसाध्याभावसिद्धा साधनाधनसंबन्धाभावोऽस्तीति साधनाधिकारो
 उद्भूतसाध्याभावोऽस्तीत्यर्थः प्रवृत्ते पक्षस्यैव साधनाधिकारता इति भावः । तस्याधानकत्वेन त्वसाध्याभावस्य रभावसाधकत्वेन साध्याभावाभाव
 यत्वेनेति पावन साध्याया हतकत्वादिनिवृत्तिः ~~नित्यत्वाभावात्तत्त्वापुः वतिरिद्रिप्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्य श्रियत्वादित्यत्र व्यत्ययरूपपक्षध~~ ताम०
~~नित्यत्वाभावात्तत्त्वापुः वतिरिद्रिप्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्य श्रियत्वादित्यत्र व्यत्ययरूपपक्षध~~

निवर्तयन् ई

चि. १.

तद्विषयः सत्यनिधमविशिष्टसाध्याभावाव्याप्यत्वेति बोध्यं सांप्रदयिकाल्प
 कलुत्तासत्यतिपक्षोन्नायकत्वेनोपाधेर्हृषकत्वेनैव हंतितन्मतेन लक्ष्यतादौ हं मा ह अनेति। पद्याहतेति। यस्याधनसाध्याहतेति। जना। क
 सर्वस्मिन्पक्षेति शेषः यस्याधनस्येत्यनेन केनचित्संबन्धेन संबन्धित्वं व्यर्थः॥ अन्वयस्तस्य परित्रातृत्वात्। यावत्सतार्थतया च येन केनापि संब
 धेन यस्याधसंबन्धिनो यस्याहत्यासहसर्वास्मिन्पक्षे साध्यासंनिवर्तते साध्याभावो वर्तते सतत्रहेतावुपधिदित्यर्थः उद्गूत रूपाद्यभावेन सहापि प्रत्यक्षत्वा
 भावः सर्वस्मिन्पक्षे वर्तत एवेति न विशिष्टसाध्यायकैः व्यभिः येन केनापि संबन्धेन यथोक्तधर्मसंबन्धित्वं वेदाधित्वव्यवहारप्रयोजकमिति बोधनाय मे
 संबन्धिनश्च तं पश्येत्सर्वविशेषां ननु तत्तत्तादृशकं यस्तु पदमवधिप्रतिपत्तिरिति ताकाभावविशिष्टस्य साध्याभावस्याधिकरातं हर्मवत्वमुपाधित्वमि
 त्येव लक्षणां पर्वतो वह्निमान्धमादित्याहो महान सत्वाद्यभावविशिष्टस्य साध्याभावस्याधिकरातं न पक्ष इति न जातिव्याप्तिः अप्योगोलकं धूमवद्देहिरित्य
 ज्ञान सत्त्वादि केचन लक्ष्यमेव द्रव्यं वह्निमूनादित्याहो वह्निममग्राद्यभावविशिष्टसाध्याभावस्य पक्ष इति त्वेपि न सकलपक्ष इति त्वमतो न त
 जातिव्याप्तिः सत्यतिपक्षोन्नायकत्वेन हृषकतापक्षे साधनव्यायकस्यापि पक्षाहनेरुपाधित्वात् साध्यायकसाधनव्यायकस्यापि पक्षाहनेरुपाधित्वात् न
 जलद्रोहो वह्निमान्धमादित्याहो वह्निममग्राद्यभावविशिष्टसाध्याभावस्य पक्ष इति त्वेपि न सकलपक्ष इति त्वमतो न त
 ज्ञित्वेन च तदर्थे विशेषणीयः। तेनाप्योगोलकं धूमवद्देहिरित्याहो साध्याविरुद्धे जलद्रोहो यतिव्याप्तिरिति न कोपि शेषः। लक्ष्यतावच्छेदकमुक्तालक्षणा
 हसधर्म इति यस्याभावा इति। सर्वव्याख्येयं लक्ष्यतावच्छेदकं लक्षणां च द्रव्यमेवाप्योगोलकं धूमवद्देहिरित्यत्रार्थेनैव योजयति पयोतिवार्तते हीति। हि पसात

यत्

राम०

द्याह सासहयसीभूतेः योगे लके धूमवत्वं आवर्तते धूमाभावीवर्तत इति योजना । एतेन लक्ष्यतावच्छेदकं योजितं ननु तथापि
 व्याप्यत्वगर्भतया लक्षणा तत्रा व्याप्तिमेव तद्भावाधिकरणीभूतेः योगोलके पक्षवृत्तिर्धर्मस्य विशेषस्य सत्वेन तद्विशिष्टसाध्याभावासत्वादित्यत आ
 ह नत एवेति अर्थस्तत्पूर्ववत् ननु तथापि ध्वंसेन नित्यो जयत्वादित्यत्र साधना वद्विन्नसाध्यापकेभावत्वेन ~~तत्रा व्याप्तिरिति शेषः~~
~~विशेषः~~ पूर्वतिरिचिप्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वादित्यत्र द्रव्यरूपपक्षधर्मवच्छिन्नसाध्यापके उद्भूतपक्षवत्त्वेन लक्ष्यतावच्छेद
 कस्या व्याप्तिः तदुभयत्रयक्षेत्रद्वयसाध्याभावसत्वे मानाभावादित्यत आह एवमिति अर्थस्तत्पूर्ववत् तथा चेति साध्याभावसिद्धेति सहार्थे तृतीया
 साध्यासाधनेति साधनविशिष्टसाध्याभावग्रहो भवतीत्यर्थः ॥ अतो लक्ष्यतावच्छेदकस्य न तत्रा व्याप्तिरिति शेषः साध्याभावकत्वादिति पक्षे सा
 ध्यासमानाधिकरणात्वादित्यर्थः । स्वव्याघातकत्वं च सर्वमेवेत्याहुः । अमेतु यद्वाहते सत्रसंरं विनैव सर्वं ग्रथं सम्यक् कुर्याजयंति तथा हि यक्षस्य हेतो
 र्यद्वाहत्याहेतुना साधनस्य साध्यानिवर्तते साधनत्वसंबन्धि साध्याभावः साधयितुं शक्नोति साधनविशिष्टसाध्याभावः साधयितुं शक्नोति इति याव
 त्प्रेन केनचित्संबन्धित्वं यच्छ्रुयः । अन्वयस्तस्य हि तत्र तथा च येन केनपि संबन्धेन यद्देतुसंबन्धिनो यस्य धर्मस्य व्याहृताहेतुना साधनविशिष्ट
 साध्याभावः साधयितुं शक्नोति सधर्मस्तत्रेतावुपाधिरित्यर्थः संबन्धिन इत्यंतस्य प्रयोजनं सर्ववर्तनतु न तत्रैव साधयितुं शक्नोति सा
 धनविशिष्टसाध्याभावसिद्धिस्वरूपयोग्यासधर्मोपाधिरित्येवलक्षणां वापुः प्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वात् गौरमित्रांतनयः उपासः मित्रांतनय

चि. टी.
१११

वत्

लाहिसाहोऽहसाध्यावापकेरूपवत्तशाकपाकजत्वाहाव्याप्तिवासापसाधनविशिष्टत्वंसाध्याविशेषासाधनपरंचपक्षवृत्तिधर्मपरंतेनविरुद्धस्य
लीयोपाधौवायुः प्रत्यक्षः प्रमेयत्वादित्याहावृत्तरूपवत्वाद्येचनाव्याप्तिः नन्वेवंपर्वतोवह्निमानध्मादित्याहिवह्नि सामग्रादेरुपाधितावन्नि- तदभा
वसाहसहोतावृत्तासाध्याभावमिद्विस्वरूपयोग्यत्वद्विततः स्वरूपयोग्यत्वमेवछेदतोनिर्वक्ति सचेति यस्याभावादिति सर्ववद्व्याख्येयं। तथाचसाध ल
नविशिष्टसाध्याभावव्याप्यत्वे सति पक्षतावच्छेदेनवर्तमानत्वमेवस्वरूपयोग्यत्वमितिभावः साधनषट्पक्षवृत्तिधर्मपरंएवंसर्वत्रक्षरानिष्ठा
र्षस्तत्सर्ववत्तत्र यो गोलकं ह्रमवह्नेरित्यत्रार्द्धनेलक्षणां योजयति यथेति नन्वार्द्धनाभावस्य कथं साधनविशिष्टसाध्याभावव्याप्यत्वमित्य
त आह व्यावर्तते हीति हि यस्यात् व्यावर्तते व्यावृत्तिप्रतियोगित्वेनानुमीयते न यो गोलके पक्षी भूतेः यो गोलके न वेतावता तदभावस्य न ह्रमाभा
वव्याप्यत्वेपि पक्षवृत्तिधर्मविशिष्टसाध्याभावव्याप्यत्वं न संभवति तदभाववति पक्षेऽहसाध्याभावसत्त्वेपितादशविशिष्टसाध्याभावसत्त्वादित्यत
आह त एवेति अर्थस्तत्सर्ववत् ननु ध्वंसो न नित्यो ज्ञान्यत्वात् न वा पुर्वहिरिन्द्रियप्रत्यक्षः प्रमेयत्वादित्याहोभावत्वोद्भूतरूपवत्वाद्युपपत्तेरभाव
स्य न न्यत्व इत्यत्रादिरूपयक्षधर्मविशिष्टसाध्याभावव्याप्यत्वज्ञानान्नदभावेन हेतुना तादृशविशिष्टसाध्याभावानुमितिर्भवतु ह्रमाध्याभावानु
मितिकथं स्यान्न च तदनुमिति विरहेपि न क्षतिरिति वाच्यं निरुक्तोपाधितानस्य पक्षेऽहसाध्याभावानुमितिर्होरे वदूषकत्वस्याभ्युपेयत्वादिविशिष्ट
साध्याभावानुमितेः वृत्तसाध्याभावानुमितावप्रतिबंधकत्वादित्यत आह। एवमिति निरुक्तस्योपाधित्वरूपत्वेऽत्यर्थः। तज्ज्ञानादिति शेषः यद्वा एव
मित्यस्य यद्यो गोलकं ह्रमवह्नेरित्यत्रार्द्धनाभावस्य इत्यत्रादिरूपयक्षधर्मविशिष्टसाध्याभावव्याप्यत्वज्ञानान्नतदभावेन हेतुना पक्षे तादृशविशि

राम०

ससाध्याभावः सिद्धातद्वयत्वादेः पक्षहन्नि त्ववलातत्तद्वसाध्याभावः सिद्धातितथेत्यर्थः अन्यथातत्राप्येतद्वशांकासंभवदिति भावः भावत्वव्याप्तये
नस्यजन्यत्वविशिष्टनिमित्ताभावाभावव्याप्त्यानांतरमिति स्यादितिः अत्रेपितथेत्यस्यद्वयत्वविशिष्टवहिरिद्विप्रत्यक्षताभाववहिरिद्विप्रत्यक्षताभाव
व्याप्त्यवज्ञानानंतरमिति शेषः तथाचेत्यादित्रयस्तु सांप्रथिकवधोजनीयः साध्याव्यावर्तकत्वद्वित्यस्य तु निरुक्तसाध्याभावसिद्धित्वरूपयोग्यताभावादि
त्यर्थ इति कृतं पक्षविनेम। व्यतिरेकिधर्मत्वमितिकेवलान्ययिनः प्रमेयत्वादेः स्वरूपसंबंधेन कुत्राप्यनुपाधित्वाद्वातिरिक्तित्वोपादानेन तथाच तत्संबंधेन त्व
प्रतियोग्यनधिकरणोवर्तमानस्याभावस्य प्रतियोगितानवच्छेदकोपोधर्मस्तद्वत्त्वेन रूपेणातत्संबंधेन चोपाधित्वमिति फलितं तेन प्रमेयत्वादेः सम
वाप्यदिसंबंधेनोभावप्रतियोगित्वेपि न स्वरूपसंबंधेनोपाधित्वेन वा स्वरूपसंबंधेन संयोगाभावादेरुपाधित्वेन संबंधेन तदभावाधिकरणाप्रसिद्धेः
संबंधविशेषत्वाभावे च वधर्मपदमिति भावः। तत्तदुपाधेरिति तत्तत्साध्यकतत्तदेतुकोपाधेस्त्वित्यर्थः। लक्षणाभिसंयुज्यते धूमवह्निसंबंधोपाधि
रिति धूमाप्यपकत्वे सति वह्निर्यापाकत्वधूमवह्निसंबंधावच्छिन्नत्वेनाभिमतोपाधियद्वाच्यताश्च पदस्यार्थः व्यतिरेकिधर्मत्वावच्छिन्नोपाधिपदवाच्य
तावारणाभिमितान्तवाच्यताविशेषाण्यपि धूमव्यापकत्वे सति वह्निर्यायकत्वं परिउपाधियद्वाच्यतावच्छेदकं स्यात्तद्वत्तद्वच्छिन्नोपाधियद्वा
च्यताश्रयः पक्षेनेरः स्यादित्यायादेनेवैयधिकरण्यतयापि उपाधिपदवाच्यतावच्छेदकत्वं धूमाप्यपकत्वे सति वह्निर्यायकतासामान्यनिष्ठस्यातदायस्य
तरहति धूमाप्यपकत्वविशिष्टवह्निर्यायकत्वनिष्ठमपि स्यादिति सापारनेतात्यर्थः। आयावेति। धूमाप्यपकत्वविशिष्टवह्निर्यायकत्वाप्रसिद्धातद्व
द्वितापाधाप्रसिद्धेऽपि बोध्यं। ननु सामान्यलक्षणाभितरमेव कृतं तत्साध्यकं तत्तदेतुकोपाधिलक्षणासर्वद्वयणोपपिकृतं च पत्किंचिद्धर्मावच्छिन्नतत्तत्

ध्यायकत्वे सति तजसाधना व्यापकत्वेन विशिष्टसाध्यव्यापकोपाधौ नाव्याप्तिरित्यत्राह । विशेषणस्योक्तिप्रतिषेधमवच्छिन्नतजसाध्यव्यापकत्वे सति तजसाधना व्यापकत्वरूपे तजसाधकतवे तु कोपाधिलक्षणा इत्यर्थः । हृद्यशोयपिक इति शेषः । वहिर्धूमसंबन्धे धूमवहिसंबन्धताने धूमवहिव्याप्तिज्ञान इति यावत् । पक्षे तस्येति पक्षे तरणि घृत हृद्यज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वप्रसंग इत्यर्थः । न वैष्ठापिनिः पक्षे तत्वादिनिष्ठसाध्यव्यापकत्वे सति साधना व्यापकत्वज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वस्य सर्वसिद्धत्वेऽपि तन्निष्ठयत्किंचिद्दर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे सति साधना व्यापकत्वज्ञानस्य प्रतिबंधकतायाः ।

रेकेरापक्षे साध्याभावो न्नायकत्वस्य लक्ष्यतानियामकत्वमते इहो वद्विमानध्मादिषाहौ साधनायाय कस्यापि वहि सामा आहैरुपाधितरां कापामिष्टाप
तिमाहकैचित्ति स्वर्यतिरेकेरापक्षे सध्रव्यतरेको न्नायकत्वस्य लक्ष्यतानियामकत्ववारि नस्त्वित्यर्थः पवेति साधनस्य पक्षवृत्ति त्वेत्तद्व्यापकधर्मस्या
यि पक्षवृत्तित्वावश्यकतया तस्योपाधित्वा संभवात् यथोक्तस्य लक्ष्यतानियामकत्वमते पक्षवृत्तिधर्मविच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे सति पक्षावृत्ति त्वस्योपाधित्व
गान्धारिति भावः अत्र दृष्टान्तमाह यथेति तदेति पक्षवृत्तिहेतुवित्यर्थः ननु पाधे र्धयोक्तलक्षणास्य साध्ये पिसत्वात् परार्थस्थले साध्यस्यापि साधनावच्छे
करूपेणोपाधितमोद्भावनायतिरित्यत आह साध्यं चेति नोपाधिः साधनावच्छेदकरूपेणोपाधितयानोद्भावः अभिचारसाधनेन ह्यभिचारिरूपेण तत्सा
धने आदिपदान्दभावपरिग्रहः साध्याविशिष्टत्वादि साध्यव्यभिचारिरूपस्य साध्यस्य विशेषादित्यर्थः तथाच साधनारिरूपेण ह्यभिचारदेरनिश्च
येनिश्चये नोभययैवत व्यभिचारिनाहेतुना साध्यव्यभिचारवज्जुमित्यसंभवात् न तस्योपाधित्वेनोद्भावनमिति भावः ननु तथापि संदिग्धोपाधित्वेन तस्योपा

धित्वापत्तिरित्यत्राह अनुमितिमात्रेति परार्थानुमितिः मात्रेत्यर्थः एतच्चापाततः यत्र न तु द्वावनन्तत्रैव परार्थानुमितिसंभवात् परंतु कथं कसंभवा
यनिषिद्धत्वा न्नतु द्वावनमित्येव तर्क उपाधिसा मान्यलक्षणां उपाधिसामान्यलक्षपित्वविशेषलक्षणार्थविभजते सचेति हेतुव्यभिचारसंज्ञापकत्वेने
नि साधना व्यापकत्वसंदेहे साधने साध्यव्यापकव्यभिचारस्य साध्यव्यभिचारव्याप्यस्य संदेहात् साध्यव्यभिचारसंदेहः साध्यव्यापकत्वसंदेहे तु साधना व्यापकव्याप्य
त्वस्य संदेहात् साधने साधना व्यापकत्वसंदेहः व्याप्यसंदेहस्य व्यापकसंदेहे हेतुत्वादिति भावः संदिग्धोपाधिः संदिग्धोपाधित्वेन न तत्रैव त्रसप्रमर्शस्य नान्यत्र
यमसौ सारगामाह पथेति शाकाद्याहारः परित्यागि जत्वमिति शाकदिवृत्तिनपाकजज्ञाम सामग्रीमत्वमित्यर्थः तेन नाग्रिमयं चासंगतिः परार्थस्य लाभिप्रायेण
शंकतेन चेति तेनैव मित्रात नयत्वे नैव तदपि तादृशसामग्रीमत्वमपि साध्यमिति पक्षद्वित्रित्वशंकाधीनसाधना व्यापकत्वसंदेहे नैव साध्यवादिना साधनमित्यर्थः उपा
धित्वादिति संदिग्धोपाधित्वेनोद्भाव्यत्वादित्यर्थः ननु मित्रात नयत्वेन ते तु नापुगपदेवोभयं साधनीयं तत्र चरणामुत्वादेर्नोपाधित्वेन उद्भावनसंभवः साध्यस्योपाधि
त्वेनानुद्भाव्यत्वनियमादित्यत आह उभयस्यापीति ज्ञातव्यमात्रे हीति उद्भूतमुपलक्षणां मुगपद्भयस्य साधनेत्येकां शेषपरस्योपाधित्वेनोद्भावने वाधकाभावात्
भिचाराद्यनुमाने साध्यविशिष्टतया स्वस्मिन्साध्ये एव स्वस्योपाधित्वेनानुद्भाव्यत्वनियमादिति ध्येयं न चैवमिति एवं साध्यसामग्र्या अयमुपाधित्वग्रहविषयत्वेन
ह्यनुमानेति वृत्तानुमितिसुयाधानस्य लेपि उपाधिः स्यात् उपाधिः त्वग्रहविषयः स्यात् उद्भायत्रौ चानुमितिसंभवदिति भावः न
नोपाधिकत्वनिपमादिति व्याप्यत्वनियमादित्यर्थः साध्यसामग्र्या अयमुपाधित्वग्रहविषये तेन आचार्यसंवादमाह अत एवेति साध्यसामग्र्या अयमुपाधित्वग्रहविष
यत्वादेवेत्यर्थः नोपाधिः नोपाधित्वग्रहविषयः उपाधिः उपाधित्वग्रहविषयः क्वचिन्नोपाधिः क्वचिन्नोपाधित्वग्रहविषयः ननु सर्वत्रेति नोपाधित्वग्रहविषय इति शेषः

हितीयमुदाहरणियथेति तुल्येति साधनीभूतकार्यत्वनिष्ठासाधनीभूतसकार्त्तिकत्वाव्याप्यतायाहकसहचारग्रहसाधनीभूतकार्यत्वाव्यापकशरीरजन्यत्वादिनिष्ठासाधनीभूतसकार्त्तिकत्वाव्यापकतायाहकसहचारग्रहरूपयोः योगक्षेमयोः अनुकूलतर्कसमवहितत्वे तुल्ययोः सतीतिर्यथः उपाधेरितिकार्यत्वरूपसाधनाव्यापकीभूतशरीरजन्यत्वादेः साध्यव्यापकतासंदेहउत्तर्यः तथाचक्षितिः सकर्त्तकार्यत्वादित्यत्रयहासाधनेसाध्यव्याप्यतानिश्चिन्तकः साधनाव्यापकशरीरजन्यत्वाहोसाध्यव्यापकतानिश्चापकः सत्कोनावतीर्णाः तदाशरीरजन्यत्वादिकंसाध्यव्यापकतासंदेहात्संदिग्धोपाधिरित्यर्थः नचतत्ससंदेहजुताकथंनचोपाधिरितिचाच्यं सहेतावपिदृशाविशेषेसंदिग्धोपाधिकत्वेबाधकाभावादिहितावः तृतीयमुदाहरणियथाचेतिशाकपाकजत्वमेति साधनाव्यापकतयासंदिग्धस्यशाकपाकजत्वमितिजातनवत्वमिदंनयत्वहेतोर्शाकपाकजत्वमितिशेषः नवाहेत्वाभासांतरंनवाहेत्वाभासः निरनुयोज्येति तथाचस्वार्थानुमानस्योपाधित्वेसंदेहोदृष्टान्तुपरार्थानुमानेपितिभावः संदिग्धानेकांतिकवदिति अनेकांतिकत्वसंदेहवदित्यर्थः एतच्चदृष्टकमन्त्रेदृष्टांतः तेनव्यभिचारसंशयाधायकत्वेव्यसनभूतिः दृष्टात्वात् उपाधित्वसंदेहस्यदृष्टकत्वात्उपाधिरित्युपाधित्वनिश्चयइवमिच्छयाधायकतयाव्यभिचारनिश्चयाधायकतया नचतथाप्युपाधित्वेसंदेहः स्वरूपसन्नेवव्यभिचारसंदेहद्वारादृष्टकीनतुतज्ज्ञानमितिज्ञानार्थं तदुद्भावनमफलमर्थीतरापादकंचेतिवाच्यंतथासत्यनैकांतिकत्वसंदेहोपाधित्वनिश्चयेषुद्भावनस्यतथात्वापत्तेःपहिचानैकांतिकत्वसंदेहादिनासमव्याप्तिग्रहोभाभरिति सापनापतदुद्भावनकथकसंप्रदायपसिद्धंतदोपाधित्वासंदेहान्ममव्याप्तिग्रहोभाभरितिज्ञापनायोपाधित्वसंदेहोद्भावनमधिकथकसंप्रदायपसिद्धमित्युक्तत्वादितिभावः उपाधिरित्येवभागरहस्यंप्रसंगादुपाधेर्यथाकतावीजंनिरूपयितुंशिष्यादधानायप्रतिजानीते इहानीमिति उपाधिविभागानंतरमित्यर्थः दृष्टकतावीजंशेषप्रयोजकतास्वरूपं अनुमितितत्प्रयोजकान्तरप्रतिवधकज्ञानंदोषः विंशते ताप्यते केचिनुदृष्टकतावीजं

रामः

एकव्यवहारविषयतावच्छेदकशब्दोपाधिशब्दयोः पर्यायतापराहृषकशब्दसपरिभाषिकतापरावयवयोक्तृलक्षणास्यतद्विषयतावच्छेदकत्वासंभवात्
 तिभावः ३त्माहुः तस्मात् तथाचतस्यतादृशानुमितिप्रयोजकत्वंनान्यदृषकभित्तिफलितं एवंचसत्यतिपक्षेसाध्यासाधकहेतोरुपन्यासानंतरंवादिनासा
 ध्याभावसाधकहेतावुपन्यस्तेसत्यतिपक्षेउपाधुद्भावनेनस्यादिसिद्धिमग्रंयासंगतेः स्वव्यतिरेकेति लिंगतावच्छेदकविधयास्वव्यतिरेकलिंगकपक्षवि
 शेष्यकसाध्याभावनुमितिप्रयोजकतपेत्तर्थाः तृतीयार्थः भेदः सत्यतिपक्षांतरवदिति साध्याभावसाधकहेतुंतरस्यपक्षनोद्भावनंतद्वोपाधेरप्युद्भावनं
 नस्यादितर्थाः साध्याभावसाधकहेतुतानात्मकप्रतिबंधकसद्वाहुपाधेस्तवयवयोक्तृलक्षकत्वासंभवेनव्यर्थत्वादितिभावः तत्प्रतिपक्षबाहुल्येने
 तिसाध्यसाधकानेकहेतुमत्ताज्ञानसत्वेनेतर्थाः साध्याभावसाधकहेतुमत्ताज्ञानसत्वेपिसाध्यानुमितिरुपन्यासदितिशेषः अधिकवहोत्तार्यमिति
 तिसाध्याभावसाधकानुमितिप्रतिबंधकसाध्यानुमित्यर्थमेवेतर्थाः नचैवंसत्यतिपक्षांतरस्याप्युद्भावनायतिरिक्तत्वात्तदितिभावः शतमपीति
 न्यायात् ताविकप्रवाहात् तथाचसाध्याभावसाधकहेतुज्ञानसत्वेसाध्यसाधकानेकहेतुज्ञानासाध्यानुमित्युपादेतत्प्रवादव्याघातः अंधानां
 साध्याभावसाधकहेतुमत्ताज्ञाननिष्ठाप्रामाण्यज्ञानाधभावविशिष्टज्ञानविषयानांसाध्यसाधकहेतुनाशतमपिनपञ्चातिनसाध्याभावसाध
 केकहेतुमत्ताज्ञानसत्वेसाध्यानुमितिजनयतीतीतर्यदितिभावः ननुतन्यायोऽप्रामाण्यमित्यत आह एकेनापीतितदभावसाधकेकहेतुमत्ता
 ज्ञानेनाप्येतत्साधकानेकहेतुमत्ताज्ञानानांफलप्रतिबंधस्यानुभवसिद्धत्वमित्यर्थः नन्विदंअसंभविनद्वजाज्ञानंप्रतितदभावव्याप्यभ्युपगम

वनात्तानादपीत्यर्थः अनुमितेरिति संबंधः क्वचित्कः पाठः अनुपश्चादनुमितेर्विशिष्टमिति विरहात् तद्वत्तुः अनुमितेरित्युकारसंवलितया देपि अनु
 पश्चात्तमितेर्विशिष्टबुद्धभावस्य प्रमितेरित्यर्थः ननु सत्प्रतिपक्षे नानुमानदृष्टारार्थमुपाधुद्वावनमपितु बहुषु वा त्रिपक्षधर्मता न्यतरभंगकल्प
 नामपेक्षैकत्र तत्कल्पनैवलधीपसीतिलाघवतर्कसरूतप्रमाणात्प्रतिपक्षे हेतुमजापरामर्शः प्रामाण्यार्थमेव तद्दुद्वावनमतस्यास्माकं न्या
 पात्सम्यञ्चोवहवश्चेति प्रामाणीकीकपि किंच यत्र वादिप्रतिवादिभ्यां साध्यतद्भावसाधकन्यायमार्तम्यं तुक्तं मध्यस्थसर्वैकत्रापि हेतावनुक्त
 लतर्वास्सु र्वाग्राप्तिनिश्चयो जातस्तत्रैवोपाधुद्वावनं सफलमन्यत्र च तद्दुद्वावनं निष्फलमेव अग्न्यायमिचाराद्युत्पापकतया ह्यकत्वं वादिनाम
 प्येतदोषस्पृह्यत्वात् आग्निनिश्चयसत्वेन यमिचारादिज्ञानस्याप्यसंभवादित्यस्तरसाह संदिग्धोपाधेरिति उपाधित्वसंदेहदृष्टायां मुपाधे
 रद्वयकत्वापत्तेश्चेत्यर्थः तद्वतिरेकस्य संदिग्धत्वादिति पाठः तद्वतिरेकस्य तदानीं साध्याभावव्याप्यतया तदानीं संदिग्धत्वादित्यर्थः क्वचिजुतद्व
 तिरेकस्य पक्षे संदिग्धत्वादिति पाठः तत्र संदिग्धोपाधेरित्यस्य पक्षद्वन्नितासंदेहदृष्टायां मुपाधेरित्यर्थः अत्रैव पक्षद्वन्तिरित्यस्य पक्षद्वन्तिनपानिश्चि
 तश्चेत्यर्थः ननु सत्प्रतिपक्षतयोपाधेर्द्वयकत्वादित्यने उपाधित्वादिसंदेहदृष्टायां उपाधेरद्वयकत्वे दृष्टापत्तिरेवेत्यत आह अपि चेति उपाधित्वं न स्या
 तनुपाधेर्द्वयकत्वं न स्यात्तद्वतिरेक इति तद्वतिरेकस्यासाधारणत्वादित्यर्थः पक्षमात्रद्वन्तित्वस्यासाधारण्यरूपत्वादिति भावः ननु पक्षमात्रद्वन्ति
 त्वरूपासाधारण्यज्ञानं नानुमिति विरोधिकं तु यावत्तपक्षमात्रद्वन्तत्वरूपतज्ज्ञानमेव तथा तच्च तद्वनास्ति पक्षस्यैव विपक्षत्वादित्यत आह पक्षद्वन्तिश्चे

तिपक्षवृत्तिताज्ञानदृश्याउपाधिर्दृष्टकोनस्यादित्यर्थः स्वातंत्र्येति स्वाश्रयविषयकलौकिकसाक्षात्कारविषयान्वयेति लौकिकसाक्षात्कारविषयत्वादित्यर्थः त्रसरेणुरात्मावाद्दृष्टांतः व्यभिचारश्च गंधाहो अश्रावरात्वमिति ग्राह्येऽसमाधनायायकत्वात्पक्षवृत्तिवदिति पक्षवृत्तित्वाग्रहादित्यर्थः तल्लक्षणेति साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वरूपस्योपाधिलक्षणास्पसत्वादित्यर्थः अन्यथापीति पक्षवृत्तित्वं विनापीत्यर्थः पक्षवृत्तिताभ्रमेति शेषः दृष्टकत्वसंभवात् कदाचित् दृष्टकत्वसंभवात् दृष्टकतातिप्रसंगस्यापेक्षत्वादिति भावः केचित्तु ननु तन्नोपाधिलक्षणास्पसत्वात्पक्षवृत्तिधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे सति पक्षवृत्तित्वमेव तल्लक्षणांतद्धतन्ननास्तियथोक्तस्य दृष्टकत्वरूपत्वान्नयानुपपत्त्या तथैव कल्पनादित्यत आह अन्यथापीति यथोक्तरूपमिन्नस्यैव दृष्टकत्वसंभवाच्चैत्यर्थः तथाच किंसकलप्रामाणिकव्यवहारविषयस्य तस्यानुपाधित्वाभ्युपगमेनेति भाव इत्युक्तः ननु सत्प्रतिपक्षोन्नायकेन दृष्टकतावादि नो मम पक्षवृत्तित्वग्रहदृश्यामुपाधेरदृष्टकत्वापत्तिरेवेत्यत आह किंचेति साध्यव्याप्येति साध्यव्याप्यतया निश्चितससाधनस्याव्यापकताज्ञानेनोपाधेः साध्यव्यापकत्वज्ञाने इत्यर्थः सत्प्रतिपक्षः साध्याभावग्रहः अव्यापकव्यतिरेकादिति अव्यापकतया दत्तितस्य व्यतिरेकात् अव्याप्यतया गृहीतस्य व्यतिरेकग्रह इत्यर्थः असिद्धत्वेनेति हेतुविशेषकव्याप्तिभावप्रकारकज्ञानस्यानुमितिकारणी भूतव्याप्तिग्रहप्रतिबंधकस्य विशेषणविधया प्रयोजकत्वेनेत्यर्थः दृष्टकत्वमित्यनुबध्यते तृतीयार्थश्च पूर्ववत् उपाध्याभावस्य व्यतिरेकि उपाधिव्याप्त्यभावरूपतया दृष्टकः स्यात्तदेव च सिद्धसिद्धिवाधानाज्जिराकृतमित्याह अनौपाधिकत्वेति उपाधिर्न दृष्टकः किंतु व्याप्यत्वासिद्धिरूपहेताभासांतर्गत एव सन्नतिकस्य चिन्मते दृष्टपति नापीति अनौपाधिकत्वज्ञानस्य उपाधित्वप्रकारकोपाधित्वा

चि०
१२५

नाभावस्य व्याप्तिज्ञानकारोति व्याप्तिज्ञानकारणीभूताभावप्रतियोगिज्ञानविषयतपेत्तर्ह्यः व्याप्यत्वसिद्धे व्याप्यत्वासिद्धौ साधारण्यपरिभिन्नव्याप्तिग्रहप्र
तिबंधकज्ञानविषयस्यैव व्याप्यत्वसिद्धत्वात् इति भावः दूषयति नहीति अन्यस्य साधनभिन्नस्य अन्यस्य व्याप्तिज्ञाने साधनभिन्नास्य व्या
प्तिज्ञाने साधनस्य व्याप्तिज्ञानप्रतिपादत स्वतः प्रतिबंधकमिति साक्षात्प्रतिबंधकमित्यर्थः भिन्नधर्मिकत्वादिति भावः तथाचानुमितितत्कराज्ञा
नास्य तत्र प्रति साक्षात्प्रतिबंधकज्ञानविषयस्यैव हेतुभासतया कथमस्य हेतुभासेन भाव इति दूष्य भिन्नधर्मिकत्वं परिहरन्नाह न चेति साध्य
व्यापकेति अत्र व्याप्यतासंबन्धेन साध्यव्यापकवत्ताज्ञान इत्यर्थः तथाच तद्विषयकतपेवोपाधिव्याप्यत्वासिद्ध्यंतर्गत इति भावः साध्यव्यापकेति अ
व्याप्यतासंबन्धेन साध्यव्यापकाभाववत्त्वज्ञानमित्यर्थः येनेति जनकीभूतज्ञानविषयतएव साक्षात्भावाद्यनवगातिनो ज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वनिप
मादिति भावः तत्किमव्याप्यतासंबन्धेनोपाधिमत्ताज्ञानं व्याप्तिज्ञानविषयकमेव न भवतीत्यव्याप्तिरत आह किंत्विति साध्यव्यापकेति अत्र व्याप्यता
संबन्धेन साध्यव्यापकोपाधिमत्ताज्ञानेनेत्यर्थः साध्यव्यभिचारेति व्याप्तिज्ञानविषयत इति शेषः एतच्च समाधिसौकर्यादुक्तं वक्तुं नो अत्र व्याप्य
तासंबन्धेन हेतुवोपाधिमत्तानि श्रुतस्य प्रतिबंधकत्वेऽप्युपाधेर्न व्याप्यत्वात् सिद्धित्वसंभवः उपाधिविशिष्टहेतुनिरूपितविषयत्वस्यैव व्याप्तिग्र
हप्रतिबंधकतानि यमतया तद्विशिष्टहेतौरेव तथात्वसंभवारन्यथा व्याप्यत्वसिद्ध्यंतर्गत साध्यादेरपि प्रत्येक व्याप्यत्वसिद्धित्वापत्तेरिति हेतुभा
से सुख्यज्ज्ञानोपाधिहेतुक एव दूषकत्वं तु स्वव्यभिचारलिंगकसाधनपक्षकसाध्यव्यभिचारानुमितिप्रयोजकत्वेनेति मतं दूषयति नापीति। दूष
कमित्यनुषजते तदीयार्थस्तत्सर्ववत् साध्यव्यापकव्यभिचारित्वेनेति साध्यव्यापकोपाधिव्यभिचारित्वेनेत्यर्थः तथेति तत्सर्वमिति शेषः साध्यव्याप्येति

राम०

...तेति साध्यव्याप्यसाधनावापकत्वेनेत्यर्थः साध्यव्यभिचारित्वं साध्यव्यापकत्वं व्याप्तिग्राहकैति उपाधिनिष्ठसाध्यव्यापकता ग्राहकसहचारिप्र
हहेतुनिष्ठसाध्यव्याप्तिग्राहकसहचारिप्रत्ययोक्तत्वादिनिरर्थः साध्यव्यापकाव्याप्यत्वेनेति साध्यव्यापकत्वाव्याप्यत्वलिङ्गेनेत्यर्थः ॥ प्रिविरहेति ॥
साधनपक्षकसाध्यव्याप्तिविरहानुमितिप्रयोजकतयेत्यर्थः दूषकत्वमित्यनुषङ्गनेसाध्यव्याप्येति साध्यव्याप्यसाधनेत्यर्थः उपाधिर्हेत्वाभासांत
रमिति आभासस्यहोषस्योहेतुः प्रयोजकः तस्मादंतरमिति व्युत्पत्त्या उपाधिदूषक इत्यर्थः राजदंतादिवत्बद्धीतसुरूपसमसोपि हेतुशब्दस्य सर्वनि
पातः केचित्तु हेत्वाभासांतरमिति बाधसत्प्रतिपक्षाधमिरिक्तोऽनुमिति साक्षात्प्रतिबंधकज्ञानविषयो हेत्वाभास इत्यर्थ इत्याहुः तदसत् न तर्कज्ञान
विधत्तकतया ग्राह्यभावावनवगाहितया चानुमितिप्रत्यपि साक्षात्प्रतिबंधकत्वा संभवारिति ध्वेयं दूषकता बीजसर्वपक्षरहस्यं नकारिनेति साध्य
व्यापकत्वादिनिश्चयसामग्रादिनेत्यर्थः आदिपदात्ततत्संशयसामग्रीपरिहायः निश्चितेज्ञाने दूषकता बीजचित्तनंदूषकत्वस्य धर्मिणाः सत्त्वं य
दि चेति पराचेत्यर्थः साध्यसाधनसह चारदर्शनेन साध्यसाधनयोर्नियतसहचारदर्शनेन साध्यसाधनयोर्व्याप्यत्वनिश्चयेनेति यावत् साध्य
व्याप्यसाधनावापकतया साध्याव्यापकत्वनिश्चयारिनिशेषः निश्चयसंबन्धानमेव उपाधित्वं निश्चयाभावात् उपाधित्वज्ञानाभावात् दूषक
त्वेव दूषकताधर्मवत्कवहिर्भावितिकुतस्तज्जालीनदूषकतायामनुमितिकारणाप्रवृत्तिवत्कथंज्ञानप्रयोजकरूपत्वसाक्षादनुमितिप्रतिबंधकज्ञान
प्रयोजकतारूपत्वचित्तनमित्यर्थः किंचेति यत इत्यर्थे सत्प्रतिपक्षतयेति स्ववतिरेकलिङ्गकसाध्याभावानुमितिप्रयोजकतयेत्यर्थः व्याप्यता
सिद्धितयेति व्याप्तिविरह रूपत्वेन विशेषणविधया हेतुविशेष्यकव्यासभावप्रकारकज्ञानप्रयोजकतयेत्यर्थः स्वातंत्र्येणावेति ॥ तदितरह

१२६
ची.

तो

येतावेत्यर्थः तद्वत्पुंसाव्याप्यत्वलिङ्गकहेतुपक्षकसाध्याभिविरहानुमितिप्रयोजकत्वं स्पष्टमात्रावनिवारतानप्रयोजकत्वं चेति भावः साध्यापकतानि
 श्रुयः तद्भवत्तव्य अपेक्षणीयः अभिचारतानहरेतिमानसमभिचारप्रतक्षप्रयोजकतपेत्तर्यः अतोनायिमेरा योनरुत्तमानसमभिचारनिश्चये
 उपाधितानसविशेषदर्शनतयोपयोगित्वेन तद्विषयतयोपधिरपितत्र प्रयोजकतादिति भावः साध्यापकाव्याप्यत्वेनेति स्वनिष्ठसाध्यापकता
 वच्छेदकरूपावच्छिन्नाव्याप्यत्वेन हेतुना हेतौ साध्याभिविरहानुमितेः प्रयोजकतयावेत्यर्थः एतद्वैपाधित्यनिश्चयमाधेकतउपाधित्वसंशयस्यतुसाध्या
 यभिचारवत् साध्याभिविरहसापिसंशयपेक्षेवक्तव्यप्रयोजकत्वं तत्र साध्याभिविरहपरं साध्यावत्माहृतिवविशिष्टसाध्यावहृतिव रूपव्याभिविर
 हपरं ननु साध्यापकसाध्यामानाधिकरणरूपव्याभिविरहपरं स्वत्वस्यानुगतस्याभावेन पक्षीभूतसाधनयन्त्रिपर्यवसन्नतयासाध्याप्रमाणसिद्धेः एतेन स्वस
 मां नाधिकरणासंताभावप्रतिपोगिकत्वं साध्याभिविरह इत्यपि निरस्तं स्वत्वस्यानुगतस्याभावेन पक्षीभूतसाधनयन्त्रिपर्यवसन्नतयासाध्याप्रसिद्धिमात्रे
 गोवक्तव्यतपहेतुतनुमानवैफल्यपत्रेति ध्येयं कालमेरेन्यवस्थितविकल्पमाह यद्वैतिसाध्यापकेति साध्यापकोपाध्याभाववद्वृत्तित्वे
 नेत्यर्थः उन्नेपहेतावनुमेयं तथाच क्वचित्साध्याभिविरहानुमितिप्रयोजकतयाप्युपधेद्वैषकत्वमिभावः एतदपि निश्चयपदार्थावधिकृतस इति
 दचपर्यवसितसाध्यापकत्वे सति पक्षावृत्तित्वरूपो धित्वतानस्पष्टकतावीजमुक्तं पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यापकत्वे सति पक्षावृत्तित्वरूपोपाधि
 त्वतानस्पष्टतयनिपक्षोन्नापकत्वं क्वचिदाधोन्नापकत्वं च दृष्टकतावीजं बोध्यं सत्प्रतिपक्षोन्नापकत्वं च पक्षे साध्याभावव्याप्योपाध्याभाववतानिश्चय
 प्रयोजकत्वं वाधोन्नापकत्वं च पक्षे साध्याभावानुमितिप्रयोजकत्वं तत्र पक्षे नुल्यक्त्वं साध्यापहेतुमत्तानिश्चयविरहदृशापेक्षे साध्याभावव्याप्योपाध्याव

राम०

तानि श्रुत्वा रावसेयं यन्निविरहानुमानेन विचारानुमानेनोपाधिमाशङ्कते न चेति पक्षीभूतसाधनाभाववद्वृत्तित्वमित्यर्थः विचारस्तु रता
 ह वा यामेवोपाधिना व्याप्तिविरहावनुमानावत्राधिकारो हेतोः साध्यव्यभिचारित्वं तं हि यधर्मेणासमाध्यव्यापकत्वग्रहणं भावः नुपाधिमा
 नेति व्यतिरेकि साधनकोपाधिव्यभिचारमात्रस्य तादृशोपाध्याप्यत्वमात्रस्य च निरुपाधित्वोद्योदप्रसंगादित्यर्थः केवलान्वयिनिपक्षी
 भूते पक्षीभूतसाधनाभावस्याप्रसिद्धातद्वृत्तित्वस्योपाधित्वासंभवेऽपि तदतिरिक्ते पक्षीभूते सर्वत्रैव तदुपाधितायाः सवचन्यदिति भावः सत्यति
 पक्ष इति पथासत्यतिपक्षेऽप्यसाधनव्यतिरेकस्योपाधित्वनियमे सत्यतिपक्षमात्रस्य निरुपाधित्वोद्योद इत्यर्थः अतः चेति यन्निविरहसाधना
 भिवपरोक्षं साधनाव्याप्यत्वस्य तत्रोपाधित्वाभिधाने तु नैतदोपपत्तिर्यथैवं संयोगादविनियतत्वे साधनाभाववद्वृत्तित्वं यथाश्रुतमभिप्रेत्य सा
 ध्याभावीषानिखलित्वाधिकारतावद्वृत्तित्वस्योपाधित्वाभिधाने तु नाप्येतदोपपत्तिर्यथैवं उपाधिदूषकतावीजद्वयं उपाधिनिरूप्यतदाभासान्नग
 रापितुं शिष्यावधनाय प्रतिजानीते अथेति उपाधिनिरूपणानंतरमित्यर्थः उपाध्याभास इति निरूप्यत इति शेषः असाधारणा विपर्यय इति
 असाधारणो विपर्ययो व्यतिरेको यस्येति वदन्तीति साध्याभावे साध्ये इति चादौ घटणीयं चावयवभावः साध्येऽसाधारणो भवति स उपाध्याभा
 स इति अर्थः असाधारणमिह सर्वस्य निपक्षव्यावृत्तमात्रं साध्यभावरूपसाध्यवद्वृत्तित्वमिति यावत् तथाच यदभावः साध्याभाव इति
 स उपाध्याभास इति फलितं तस्य साध्यव्यापकत्वाभावेनानुपाधित्वादिति भावः अस्त्योदाहरणमाह यथेति केवलान्वयिसाध्ये साध्याभावः

प्रसिद्धाः न्यपयतिरेकिणीमुक्तं अन्वयसाध्यतावच्छेदकसंबन्धस्तद्वद्विन्नयतिरेकप्रतियोगिनीत्यर्थः जलहोवद्विमानव्यत्यादिसादोह
 हेतरत्वादेर्यतिरेकसमाध्याभाववद्वनितविरहाद्यधोनीतायेतिपक्षविशेषासाध्याभाववत्तयाप्रतितायेत्यर्थः तस्याप्यपर्वतवेदिमानसू
 मादिसादोहोपर्वतेतरत्वादिकमितिभावः प्राचस्त साध्याभावेसाध्येत्यादौ नृहरणीयं असाधारणात्वं सर्वसपक्षविषयव्यावृत्तत्वं प्रकृतसा
 ध्यवतयानिश्चितव्यावृत्तत्वेन सतिसकलसाध्याभाववतानिश्चितव्यावृत्तः स उपाध्याभास इत्यर्थः अतएवोदाहरणे केवल्यतिरेकिणीसपक्षस्य
 केवल्यान्वयिनिचविषयस्य प्रसिद्धातत्रपक्षेतरत्ववारणायात्त्वयतिरेकिणीमुक्तं वद्विरनुष्ठां कृतकत्वादिसादोहपक्षस्यैवविषयतयाव
 हीतरत्वस्यतद्व्यावृत्तत्वात्तद्वारणापवाधोनीतायेत्युक्तं साध्याभाववतयानिश्चिततायेतिनहर्थः उरमुपलक्षणां भूतिनागंधवत्वात्भूरनि
 त्याभूमिन्नभिन्नत्वादिसादोहोकेवल्यतिरेकिण्यपिपक्षेतरत्वमुदाहरणां बोधं तत्रसपक्षप्रसिद्धत्वादिनिवदेति न सत वद्विरनुष्ठाः कृतकत्वा
 दिसादोहोबाधोनीतपक्षेतरत्वेति व्याप्तिवारणायविषयव्यावृत्तत्वेन सावश्यकत्वेपिसपक्षव्यावृत्तत्वमलस्यवर्थत्वात् सधिवीरुतरेभ्योभिद्यते
 इत्यत्यादिसादोहो नीतायेतिनहर्थः ~~साध्याभाववतयानिश्चिततायेतिनहर्थः उरमुपलक्षणां भूतिनागंधवत्वात्भूरनि~~
~~त्याभूमिन्नभिन्नत्वादिसादोहोकेवल्यतिरेकिण्यपिपक्षेतरत्वमुदाहरणां बोधं तत्रसपक्षप्रसिद्धत्वादिनिवदेति न सत~~
~~वद्विरनुष्ठाः कृतकत्वा~~
 दौ वधितेयदासौ रालीकाहावेवसाध्याभावनिश्चयो न तु पक्षेतरत्वेन साध्याभासतापत्तिः एवंभूतामत्वहेरित्यादौ अर्धनाघधिकरणा
 एवसाध्यतरभावोर्निश्चयो न तु तदधिकरणोत्तरात्तदार्धनादेरुपाध्याभासतापत्तिः नपेशपत्तिः साध्यापकत्वादेस्तदानीमपिसत्वेनाभास

नापांवीजाभावात् नयनमतेउपाधित्वज्ञानस्यपक्षेसाध्याभावव्याप्योपाध्याभाववताज्ञानद्वाराऽनुमितिप्रतिप्रतिबंधकत्वेनमतेतदानींतेषामभावेसा
ध्याभावव्याप्यत्वज्ञानसंभवरूपोपाध्याभासस्वीजमितिवाच्यंअसाधारण्यज्ञानस्यानुमितिप्रत्ययिप्रतिबंधकतयातत्सत्त्वेषिसाध्याभावव्याप्यत्वज्ञानेवा
धकाभावात्असाधारण्यज्ञानस्यान्वसहचारग्रहप्रतिबंधकतयायाऽनुमित्तानप्रतिबंधकत्वयंक्षेप्यन्यथाप्रित्तानेप्रत्येवप्रतिबंधकतयातत्सत्त्वेषिसा
ध्याभावस्यतिरेक्याप्रित्तानेवाधकाभावाच्चेतिषेपः।अप्रतिहसाधविपर्ययःपहतिसाध्यस्यसाध्यातावच्छेदकरूपेणभाषोऽलीकःअत्यंताभावप्रतियो
गितानवच्छेदकसाध्यातावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याप्रतिप्रतिवाच्यतत्पक्षेतरत्वेरेत्याहियज्ञात्पक्षेतरतिरिक्तवस्तुमात्रयोरग्रहःकेवलान्वयिनिसाधेकचित्ता
ध्यापकत्वस्यकचित्साधनाव्यापकत्वज्ञानस्यविरहाहस्तमात्रस्येवोपाध्याभासत्वरितिभावः।अधितेति।अव्याप्यतासंबंधेनबाधितःसाधविपर्ययो
पत्रेतिव्युत्पत्त्यासाध्याभावव्याप्यउत्तर्यः।अकृतकत्वमितिनिविष्टतेकृतंकार्येयमेतिव्युत्पत्त्याजन्मधर्मानाश्रयत्वमित्यर्थः।यक्षःसाधनवाकतद्वृत्तिविपर्यय
कउत्तर्यः।क्वचित्पक्षाव्यावर्तकेतिपाठःतस्याप्ययमेवार्थः।क्षेपादिकमितिदृष्ट्यादिकमित्यर्थः।आणव्यतिरिक्तेतिपरमाणाभिन्नत्वंअस्योपाध्यास
त्वेवीजमाहअत्रेतिपरमाणाव्यतिरिक्तत्वउत्तर्यः।अवतिरिक्तत्वेत्यतिरेकस्यपरमाणाव्यतिरिक्तव्यतिरिक्तस्यएकरेशःहस्यानिसंघट्टित्याशवेव
दमेतिवाच्यभागासिद्धेरितिउपाधिलक्षणातर्गस्यसाधनाव्यापकत्वभागास्यासिद्धेरित्यर्थः।केचिन्नुसर्वमतसाधारण्येनोपाध्याभासानगराधित्वायक्ष
सतिधर्मावच्छिन्नसाध्यापकत्वेसतिपक्षाहन्निरेवोपाधिरितिउपाध्याभासानगरापतिबाधितेति।पक्षगानाधिकरणासाध्यस्यसाध्यतावच्छेदकरू
पेसाभावःयक्षेवाधितर्यर्थः।अकृतकत्वंअकार्यत्वंतत्रयक्षहन्तिधर्मावच्छिन्नसाध्यस्यपक्षेपसत्त्वेनतादृशसाध्यव्यापकत्वविरहादितिभावः।इत्युपेक्षल

क्षणायवतो धूमवानवहोरित्याह वार्द्धनादिकमपि बोध्यं पक्षव्यापकोतिपक्षे कहे शास्त्रीत्यर्थः। क्षित्यादिकं पक्षिवेद्यगुणकदिकं। अणुव्यतिरिक्तत्वस्योपाध्याभास
 त्वे बीजमाह अत्रेति। अणुव्यतिरिक्तत्वस्य पक्षव्यावर्तकवियर्यपकत्वमुपपादयति। अत्रेति। क्षित्यादिकं सकर्तृकं कार्यत्वादिति तत्रेति। एकहे शब्दत्वा
 सकहे शब्दगुणकस्वत्वाभागासिद्धेः पक्षे कहे शास्त्रेतेः पक्षा अणुव्यतिरिक्तत्वस्य उपाध्याभासत्वे बीजमाह अत्रेति अणुव्यतिरिक्तत्वे इत्यर्थः। भागासिद्धे
 रिति उपाधिलक्षांतर्गतस्य पक्षवर्तित्वभागस्यासिद्धेरित्यर्थ इत्याहुः सप्रतिपक्षे सर्वत्रैव सर्वसाधनव्यतिरेकः सत्प्राधिरिति मनस्यल्लोको निराकर्तृमाह सर्व
 साधनव्यतिरेक इति सर्वसाधनव्यतिरेकोपीत्यर्थः क्वचिदुपाध्याभास इति शेषः। एतेन सर्वसाधनव्यतिरेकत्वस्योपाध्याभासत्वनियतत्वे अर्द्धधनाभावे
 न धूमाभावस्य स्थायतायां प्रतिहेतौ धूमाह वार्द्धनस्योपाधित्वं न स्यादिति सर्वयक्षो निरस्तः। सनेन्द्रियजमेति गुणान्मत्वे सनेन्द्रियेन्द्रियजमनिर्विकल्प
 कविषयत्वा इति त्वर्थः। पक्षा अत्रेति ध्वनिद्वितीयेऽपि च प्रायतः सर्वसाधनव्यतिरेकस्या असदुपाधितया उदाहरणात्वा संगतेः शर्करापरस इत्युपनीत
 भानविषये शरायां व्यभिचारवाराणां निर्विकल्पकत्वेनोपादाने। निर्विकल्पकत्वं सप्रकारकभिन्नत्वं तेनांशिकनिर्विकल्पकत्वमाशयनतरोपता
 दवस्थां सर्वसाधनव्यतिरेकत्वस्य सदुपाधित्वनियमेवाधक माह सर्वसाधनताप्राप्तिरसर्वसाधनव्यतिरेकस्य सदुपाधित्वनियम इत्यर्थः व्य
 क्ति तत्त्वा इति क्वचिन्मित्यन्वसाधकोक्तहेतौ क्वचिद्वनित्यत्वसाधकोक्तहेतौ च सत्त्वा इति त्वर्थः क्वचिद्विती शर्करासोनितः गुणान्मत्वे सनेन्द्रि
 यजमनिर्विकल्पकविषयत्वा इति नित्यत्वसाधकोहेतौ च सर्वप्रयोगदशाप्यमित्यर्थः नित्यत्वसाधकोति अनित्यत्वसाधको नित्यवृत्तिगुणात्वे गुणान्म
 त्वे सतीत्यादि नित्यत्वसाधकोहेतौ रूपाधित्वं स्यादित्यर्थः। कदाचिद्विती शर्करासो गनितो नित्यवृत्तिगुणात्वा इति नित्यत्वसाधकोहेतौ सर्वप्रयोगदशाप्यमि

यः अनित्यत्वसाधक इति नित्यत्वसाधके गुणान्मत्वे सतीत्यादिहेतौ अनित्यवृत्तिगुणात्त्वत्पनित्यत्वसाधकहेतोरभावस्येत्यर्थः। उपाधित्वं सादिति
 शेषः। वस्तुवस्तु इति। तदभये हेतौ वस्तुगत्यासाधव्याप्यत्ववस्थासाधव्याप्यत्ववस्थापननस्यदित्यर्थः। व्यभिचिरेति। धित्वनियतत्वादिति भावः।
 ननु दशाविशेषे निरुपाधित्वं तत्राप्यस्यैव तत्राह उपाधिरिति निरुपेयत्वात् न सदा तत्र नरोपत्वात् व्याप्यवृत्तिरिति यावत् येन सोपाधिसंबन्धमिति
 यत्साधकसोपाधित्वसंबन्धमित्यर्थः। तेनानुपाधित्वसंबन्धमिति तत्साधकानुपाधित्वसंबन्धमित्यर्थः। सर्वसाधनव्यतिरेकस्य सद्गुणधित्वनिय
 मे केनचिदुक्तं बीजमाशोकनिराकरोति। नन्विति अनुपाधित्वे सद्गुणधित्वनियमे पूर्वसाधनव्यतिरेकस्य सद्गुणधित्वनियमे पितस्योपाधित्वाप्रति
 धानदशायां सत्यपि पक्षसंभवादिति भावः। स्थलांतरे साधनव्यतिरेकस्योपाध्याभासत्वं दर्शयित्वा पनाया इति तत्साधकस्थाय नायायश्च
 भिचारित्वमित्यर्थः। तत्रापि साध्याप्यकत्वेनेति तदभावसाधकप्रतिस्थापनाया साध्याप्यकत्वेनेत्यर्थः॥ अनुपाधित्वात् उपा
 ध्याभासत्वात् तत्रैवेति। व्यभिचारित्वादेवेत्यर्थः। अतएवमाहोति स्थापनायामिति शेषः। अकर्तृकत्वो नुमान इति अकर्तृकत्वसाधके प्रति
 हेतावज्जन्मत्वमित्यर्थः। नित्यत्वाहेति ध्वंसाप्रतिपत्तिरूपस्य नित्यत्वस्य प्रागभावे साधव्यापकत्वादेतौ साधव्यभिचारविरहाच्चायमुपाध्याभास
 इति भावः। पक्षेति भावप्रधाने निर्देशः पक्षविषयस्यान्यतयात्वमित्यर्थः। क्वचिदुपाध्याभास इति शेषः। तेनायोगोलकं धूमवहहेरित्यत्रायोगे
 लकान्यतरत्वस्य सद्गुणधित्वेपि न क्षतिः पक्षेतर इति। पक्षेतरत्वविशिष्टसाध्यसाधारणत्वमित्यर्थः। क्वचिदुपाध्याभास इति शेषः। तेनायोगोलकं
 धूमवहहेरित्यादावयोगोलकेतरत्वविशिष्टधूमवत्त्वादेः सद्गुणधित्वेपि न क्षतिः अत्रैव प्रसिद्धानुमान एव आभासत्वात् आभासत्वानयायात्त

नृस्येतिग्रहीतस्त्वघटितत्वेनतज्ज्योधर्मातरोपीत्यर्थः। क्वचिदुपाध्याभासइतिशेषः। अत्रैवप्रसिद्धानुमानएवउच्यमिति पक्षोवहिमान्धमादि
त्याहोउपाध्याभासत्वेनोद्यमित्यर्थः। अनुमानपरिच्छेदरहस्येउपाधिवादः ॥

तिलक्षणे

श्रीगणेशाय नमः उपनिषिन्नुपक्षान्तिरूपपितुं शिष्यावधानां प्रतिजानीते व्यास्यनंतरमिति व्याप्तिनिस्तपानंतरमित्यर्थः
ईदृशतथैव पाठः यक्षधर्मतो यक्षधर्मः यक्षयदस्पर्शात्कारो ययिभाषाविषयतावच्छेदकोऽनुमितिजनको धर्म इति पाठे भाष्ये
स्याविवक्षितत्वात् एतेन व्याप्तिर्यक्षतयोरनुमितिः ककार्यनुकूलत्वमेव संगतिरिति सूचितं अनुकूलत्वे च कारणातावच्छेदकसंभा
राप्रयोजकत्वं तच्च कारणतावच्छेदकव्यावृत्त्याप्यासिद्धिचतुष्टयराहित्ये सति नियतपूर्ववर्तित्वेनेन व्याप्तेरनुमित्यजनकत्वेऽपि न क्ष
तिः व्याप्तेर्विषयतासंबन्धेन यथामर्शनिष्ठकारणातावच्छेदकतायथोक्तप्रयोजकत्वस्य सत्वात् न चातीतानागतव्याप्तेः यथामर्शादप्यनु
मित्युदयात्रिपतपूर्ववर्तित्वघटितयथोक्तप्रयोजकत्वमप्यितरेनास्तीति व्यर्थम् व्याप्तिसामान्यतादृशप्रयोजकत्वस्यासत्वेऽपि स
त्तावानुद्भवादि सादो नित्यसंबन्धघटितव्याप्तिषु तत्सम्भवात् न हि निखिलव्याप्त्या समं संगतिरयेक्षितावस्तुतस्तव्याप्तिप्रयोग्या
नुमितिजनकत्वमेव यक्षतायां व्याप्तेः संगतिः व्याप्तिप्रयोग्यत्वं च व्याप्त्यवशिष्टकारणाताप्रतियोगिककार्यताभूयत्वं व्याप्तिर्यक्षतयो
रप्युद्भावेन द्वाविजयलक्षणे रूपायानुकूलत्वमेव संगतिः यथा पस्कीयहेतावुयाद्युद्भावेन विजयः तथा स्त्रीयहेतौ यक्षतोद्भावेन वि
जयादिति भावः तत्रेति तद्यद्येति रूपरापाः विषयत्वेऽप्यर्थः अन्यथा स्य यक्षत्वमित्यनेन तथा च निरूपणाविषयो भूतयक्षत्व
मिदं न सत्यः यक्षत्वे यक्षपदपरिभाषाविषयतावच्छेदकोऽनुमितिजनको धर्म इव सर्वत्र संदिग्धसाध्यधर्मत्वमिति संदिग्धसाध्यधर्म
रूपेणातत्संदिग्धसाध्यसाध्यसंदेहविशेष्यतावच्छेदकोऽपि नित्यावततादृशधर्मत्वमित्यर्थः तथा च विशेष्यतावच्छेदकतासंबन्धेन साध्यसंदेह
वत्वं यक्षत्वमिति फलितेनैवं यक्षतायाः यक्षतावच्छेदकनिष्ठत्वमेव वृत्तं न तु यक्षनिष्ठत्वमिति व्यर्थम् अनुमितिकारणीभूतपरिभाषा
विषयतावच्छेदकधर्मस्यास्य यक्षयदप्रतिनिमित्तत्वाभावेन यक्षतावच्छेदकयक्षयोः सत्तासत्वेऽपि क्षतिविरहात् अनुमित्युद्भवत्व

१३०

स्यैवपक्षयदप्रवृत्तिनिमित्तत्वात् नचतथायिसमानविशेष्यतावधेदकताप्रसासत्यासाध्यसंदेहस्यानुमितिहेतुत्वेसाध्यपक्षेनवेति
साध्यविशेष्यकसंदेहस्यासंग्रह इतिवाच्यप्रसिद्धसाध्यकानुमितेः पक्षविशेष्यकत्वेनियमेनानुमितिसमानविशेष्यतावधेदकतयापक्ष
तावधेदकावच्छिन्नविशेष्यकसाध्यसंदेहस्यैवतत्रानुमितिहेतुत्वेनतादृशसंदेहस्यासंग्रहस्यैवोचितत्वात्तुनचैवकेवलत्वात्तयिसाध्य
केसाध्याभाविप्रसिद्धापक्षतावधेदकावच्छिन्नविशेष्यकसाध्यसंदेहस्यासंभवादेनुमितिनेस्यादितिवाच्यतथायित्वंउक्तः प्रसिद्धा
भावांतरेप्रतियोगितासंबन्धेनसाध्यप्रकारस्यसाध्यसंदेहस्यपक्षेसंभवात्तच्चतथायिपक्षिआमितरभेदइत्याद्यप्रसिद्धसाध्यविशेष्यका
नुमितिस्थलेयक्षविशेष्यकसाध्यसंदेहासंभवः इतरत्पक्षिवीनिष्ठान्याप्राभावप्रतियोगिनेवेतिसंदेहस्यपक्षविशेष्यकसाध्यसंदेहत्वासे
मवादितिवाच्यसाध्यविशेष्यकानुमितौसाध्यज्ञानाभावेस्यैवपक्षतात्वात्अतएवाधूरवलसाध्यज्ञानसत्त्वयिनसाध्यविशेष्यकानुमितिः
किंतुसाध्यप्रकारिकेवेतिनकाप्यनुययिनिःसंवाच्यसुसंदिग्धः साध्यरूपोद्यमोयस्यपुरुषस्यतत्त्वमितिबहुव्रीहिः धर्मयदंचस्वरूपकथ
नंतथाचसमवायप्रत्यासत्यासाध्यसंदेहवत्त्वयक्षत्वमित्यर्थः अनुमितिजनकस्यास्यपक्षयदप्रवृत्तिनिमित्तत्वाभावेनपक्षानिष्टत्वेयि
क्षतिविरहातसाध्यसंदेहयदचपक्षतावधेदकावच्छिन्नविशेष्यकसाध्यतावधेदकसंसर्गकसाध्यतावधेदकप्रकारकनिर्णयनिवर्तनी
यसंशयपरंतेनपक्षः साध्यवासाध्यपक्षेनवासाध्यपक्षइतिर्नवा
साध्यपक्षनिष्ठाभावप्रतियोगिनेवेत्यादिनासर्वथासंदेहानामप्रसिद्धसाध्यकस्थलेइतरत्पक्षिवीनिष्ठान्याप्राभावप्र
तियोगिनेवेत्यादिसाध्यप्रयोगिविशेष्यकसंदेहानावसंग्रहः संदेहपक्षतावादिनामतेतदस्यतमसंदेहानुमितिस्वीकारातंनचसाध्यपक्षे
नवेत्यादिसंशयोनादशानिर्णयनिवर्तः समानप्रकारकनिर्णयस्यैवप्रतिबंधकत्वादितिकुतस्तेवासंग्रहमितिवाच्यमसंदेहयक्षता

ति

राम०

१

प
ति

वादिने प्राचामते निप्रकारक निर्णयस्यापि प्रतिबंधकत्वात् साध्यता वच्छेदकसंसर्गके सुपादानात् साध्यता वच्छेदकसंबन्धेन निषे
यदशायां संबन्धेन संशयस्य सत्त्वे यिन यक्षत्वं तादृश निर्णय निवर्तनीयत्वं च तादृश निर्णयत्वावच्छिन्न प्रतिबंधकता निरूपितप्र
तिबंधत्वेन यवतो वह्निमान्द्यट्वांश्चेति निर्णय निवर्त्य सर्वतो घटवात्रवेति संशयस्य यवतो वह्निमावद्गीरूपवांश्चेति समूहात्
वन निर्णय निवर्त्य स्पवद्गीरूपवात्रेति सन्देहस्य वा यवतो वह्निमानित्यनुमितेन यक्षतात्वं प्रतिबंधत्वं यक्षता वच्छेदका घटक
तया या साध्यता वच्छेदकविशिष्टविषयता तद्व्याप्यया त्वेन वह्न्याप्यध्वमवायवतो वद्गुभावव्याप्य जलवान् यवत इत्याद्यनु
मितौ यवतो वह्निमात्रवे संशयस्य न यक्षतात्वं वह्न्याप्यध्वमकालीनः यवतो वह्निमित्यनुमितौ वह्न्याप्यध्वमकालीनः यवतो
वह्निमात्रवेति संशयस्य यक्षतात्वं वारणा यय यक्षता वच्छेदका घटकतयेति विविता विशेषणम् संशयत्वेनोपादानं च बाधनिर्ण
यस्यापि यक्षविशेष्यकसाध्यनिश्चयप्रतिबंधकत्वात् साध्यतात्वं वारणा यय न च बाधनिश्चयस्य यक्षतात्वेपि सामान्यतो विशिष्ट
दिमात्रं प्रतिवाचनिश्चयस्य प्रतिबंधकत्वादेव तत्सत्त्वे अनुमित्यभावोपपत्तेरिति वाच्यम् बाधनिश्चये यक्षता व्यवहाराभावात् संदिग्धा
प्राप्तापकवाधनिश्चयसत्त्वेपि सिद्धात्मकपरा मर्शादनुमिसायत्ते आहोता प्राप्तापकत्वेन तादृश निर्णय निवर्त्य विशेषणो संदि
ग्धा प्राप्तापकसाध्यसंदेहादनुमित्यनुत्पादयत्ते न च सामान्यतः संशयत्वेन उपादानेपि वस्तुभाववानावतो घटवात्रवेति घटादिसं
देहात्मकवाधनिश्चयस्य यवतो वह्निमानित्यनुमितौ यक्षतात्वापत्तिः साध्यसंदेहत्वेनोपादेन च नोत्तरे संदेहानां संयहति वाच्यम् संश
यदेन यक्षता वच्छेदकविशिष्टयक्षविशेष्यकसाध्यता वच्छेदकविशिष्टसाध्यवत्त्वग्रहत्वावच्छिन्नविरोधिविषयकनिश्चयान्मतानस्य
विवेक्षितत्वात् न च यवतो दश निर्णय प्रतिवध्यायाऽनुमितेऽपि यक्षतात्वापत्तिरिति वाच्यम् संदेहयक्षतावादिनामनुमितौ सिद्धे

आय्यध्वमवा

क्षतात्वं वारणा यय + ७

७ यक्षता वच्छेदका घटकतयेति विषयता विशेषणं संशयत्वेनोपादानं च बाधनिर्णयस्यापि यक्षविशेष्यकसाध्यनिश्चयप्रतिबंधकत्वात् तस्य य

चिंटी
१३१

हो

अपेतिबंधकत्वात् यथोक्तनिश्चयात् प्रत्यक्षं वा संशयपदेन विवक्षणीयमतो न काप्यनुपपत्तिरित्याहुः केचित्तु संदिग्धसाध्यमुक्तं यत्
तत्सासाध्यसंदेहविशेष्यताविधेदकतदेव धर्मो यस्येति वदन्ति हि साध्यसंदेहविशेष्यताविधेदकधर्मवत्त्वमित्यर्थः यथासंदिग्ध
साध्यधर्मो यस्येति व्युत्पत्त्या संदिग्धसाध्यवत्त्वमित्यर्थः इत्येव यक्षयदप्रवृत्तिनिमित्तत्वे व्यस्यनयक्षताविधेदकयक्षयोरप्रसक्त्यति
प्रसक्तौ त्स्याहुः तदसत् आद्येयवतत्वादिरूपेण अप्रमहानसादेः पक्षत्वेन व्याप्याप्यनेः यक्षताया अनुमितिजनकत्वेनातीतादौ य
क्षताविधेदकेऽनुमित्यभावाय तैश्चितीयेद्देवहिमांश्च सादिस्थादौ बाधितैः व्याप्यापनेः अतीतसाध्ये अनुमित्यभावापत्तेश्च अने
नुसंदिग्धसाध्यरूपो धर्मो यत्रात्त्वमित्यर्थः यथासंदिग्धसाध्ययवता दशधर्मत्वमित्यर्थः मतदयस्य धर्मयदस्वरूपं न ननु विवक्षितं प्र
योजनाभावात् आकाशादेः साध्यत्वे यक्षत्वे च व्याप्यापनेऽतया विवक्ष्यता संबन्धेन साध्यसंदेहवत्त्वयक्षत्वे मिति फलितमित्याहुः
तदसत् विशेष्यतासंबन्धेन साध्यसंदेहस्यानुमितिहेतुत्वयवतत्वेन रूपेण पित्वित्पर्वते साध्यसंदेहान्न रूपेण पर्वतान्तरे अनु
मित्यनुदयापत्तेः रूपान्तरेण साध्यसंदेहाविर्गीत रूपेण व्युत्पत्त्यापत्तेः यद्यपि साध्यसंदेहस्य यक्षतात्वे यत्र साध्यसंदेहानन्तरं स्मर
णादिरूपः सिध्यति कपामर्शः तत्राप्यनुमित्यापत्तिः मननादिस्थले साध्यनिश्चयदशाया सिद्धाधियधयाप्यनुमित्यनुदयापत्तेश्च तथा
पितुं येषाम्पुटतरं देवमाह संदेहेति न विशेषणमिति न तत्पुरुषोयत्वविशेषितः मनसमानविशेष्यताविधेदकताप्रत्यासत्त्या अनुमिति
कारणमित्यर्थः भट्टचार्यमतैरेव विशेषणमूनसमवायघटितसामानाधिकरण्याप्रत्यासत्त्या कारणमित्यर्थः यथा मर्शपूर्वमिति लिंगवि
शेषणमूनसमवायघटितसामानाधिकरण्याप्रत्यासत्त्या कारणमित्यर्थः यथा मर्शपूर्वमिति लिंगविशेष्यकव्यापिप्रकारकतानोरपि समय
इति शेषः लिंगदर्शनेति लिंगे द्वियसत्रिकर्षजमज्ञानेत्यर्थः आदिपदान्तरसमानकालोत्पन्नसंशयजन्यकोटिताविधेदकप्रकारकसंस्कार

राम
२

दियरिग्रहः तस्य नाशादिदितितस्य क्वचिन्नाशादित्यथः तेन यत्र संशयाद्यव्यवहितोतरमेव सारणाद्यात्मको विशिष्टयामशस्तत्र य
रामशक्षणासन्देहसत्त्वसंभवेपि नास्ति न च यो रामशक्षणासन्देहसत्त्वेऽनुमितिरपि नासद्यतइति वाच्यम् अनुभवविरोधादि
तिभावः नोयलक्षणा मिति न तत्पुरुषोपलविशेषितः मनुनिरुक्तप्रत्यासत्ताऽनुमितिजनकमित्यर्थः महाचार्यमते च नोयलक्षणा
न कालिकसामानाधिकरणप्रत्यासत्त्याकारणमित्यर्थः अव्यवहिते कतायने रितियक्षेसाध्यनिश्चयदशायामनुमि तेख्यावर्तक
तायनेः तदानीमपि पुरुषान्तरापसाध्यसन्देहसंभवादिति भावः इदमुपलक्षणात् यो सन्दिग्धसाध्यस्य लेपरामर्शपूर्वतदुत्पत्तिस्
मयेवासन्देहनोऽनुमित्यनुपायने श्वतत्रपुरुषान्तरापसाध्यसन्देहस्याप्यभावदिति वाच्यम् साधकबाधकेति साधकप्रमारासूय
क्षेसाध्यनिश्चयतावकप्रमाणापक्षेसाध्याभावनिश्चयः तदभावइत्यर्थः नतुरावुल्लप्रसंपार्थोविवक्षितसवथासतिसर्वत्रानुमित्यात्मके
साध्यनिश्चयजनकप्रमारास्यानुमानस्य साध्याभावनिश्चयजनकप्रमारास्यात्मनः संयोगादेः सत्त्वादनुमित्यनुत्पादायनेः न च केवला
चयिनिसाध्याभावनिश्वयस्याप्रसिद्धत्वात्तदभावस्य हेतुत्वासंभवइति वाच्यम् खंडशः प्रसिद्धाऽभावेनैरेसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्न
प्रतियोगितत्वात्संवेदेन साध्यप्रमत्तस्य साध्याभावनिश्वयस्य तत्रापि संभवति न च बाधकप्रमारायदस्य यक्षविशेष्यकसाध्या
भावनिश्वयबाधरूपपरत्वे साध्ययक्षनिष्ठात्ताभावप्रयोगीति निश्चयस्यासंग्रहइति वाच्यम् तस्य भिन्नप्रकारकतयाऽनुमित्यप्रति
बन्धकत्वादयस्य ग्रहस्यैवोचितत्वात्तत्सत्त्वे क्वचिदनुमित्यनुत्पादस्य तदुत्तरयक्षविशेष्यकसाध्याभावनिश्वयस्याप्युत्पाददेव
संभवतमिन्नप्रकारकस्य प्रतिबन्धकत्वनयेपिसाध्याभावव्याप्यवत्तादिनिश्चयवत्तदसंग्रहेक्षतिविरुद्ध नहि प्रतिबन्धकमात्र

चिंटी

१३२

ति

एषाभावः यक्षतायां निवेशनीयाः केचित् बाधकप्रमाणापदं पथोक्तबाधद्वयमेव नैवैवमनुगमः प्रतिवध्यकाभावः कदस्यहेतुते
नप्रतिवधकाननुगमस्यादोयत्वात् यक्षतावधेदकविशिष्टविशेषकसाध्यतावधेदकविशिष्टवृत्ताग्रहविरोधिनिश्चयः ~~विशिष्टविशिष्ट~~
त्वेनानुगमनेष्व बाधनिश्चयाभाववत्साध्याभावव्याप्यवतादिनिश्चयाभावस्यापि यक्षतानिवेशेक्षतिविहाततद्यावृत्तावविरोधितमि
वेशनीयेत्याहुः साधकबाधकप्रमाणाभावपदेन तदुभयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावोविवक्षितः प्रत्येकधर्मीवच्छिन्नप्रतियोगिताका
भावद्वयवानाद्यइत्याहुः उभयेति तथाच केवलसिद्धिसत्त्वेपि बाधाभावनादायपक्ष तासत्त्वापत्तेरिति भावः नास्त्यइत्याहुः नापीतिव्यर्थत्वादि
तिअनुमितित्वावच्छिन्नप्रतिजनकताकल्पनायाव्यर्थत्वादित्यर्थः ननु हृदोवह्निमानुषमादिसादावनुमितित्वावच्छिन्नप्रतिजनक
त्वमावश्यकमित्यत आह हृदोवह्निमानुषमादिसादावनुमितित्वावच्छिन्नप्रतिजनकत्वमावश्यकमित्यत आह हृदोवह्निमानुषमादिसादावनुमितित्वावच्छिन्नप्रतिजनकत्वमावश्यकमित्यत आह
प्रतिप्रतिवधकत्वादित्यर्थः हेत्वसिद्ध्यादीत्यादियदातद्दे धर्मवान्वह्नेरित्यादौ व्यभिचारव्याप्यत्वासिद्ध्यादेर्धीरग्रहः नापीति
साधकप्रमाणापक्षेसाध्यनिश्चयः प्रागुक्तपुनः समानविषय केतिआत्मविशेषकात्मेतरभेदप्रकारकशाब्दबोधान
नरमित्यर्थः मनमबोधनादिआत्मयक्षकक्षात्मेतरभेदसाधकानुमितिबोधनादित्यर्थः दृष्टांतांतरमाहप्रत्यक्षदृष्टेर्नातिप्रत्यक्षत्वेन
निश्चितेपीत्यर्थः अनुमानदर्शनात् अनुमित्तयाऽनुमानदर्शनात् तदनुमानाच्चेति सिद्धाधयिषयातदनुमानाच्चेत्यर्थः नन्वेकस्मिन्
वागत्स्यलिङ्गांतराणामुमितेरसिद्धेर्नित्यत आह मनव्यश्चेतिआत्मयात्मेतरभेदोअनुमन्तव्यश्चेत्यर्थः उपपत्तिमिः बहुभिर्हेतुभिः
। अन्यथा बहुवचनानुपपत्तेरिति भावः सिद्धाधयिषेति सिद्धाधयिषतः साध्यस्त्वधर्मीपस्यपुरुषस्यसिद्धाधयितसाध्यधर्मीबहुव्रीहौ

राम.
३

धर्मस्य धर्मो नितिनादेशः एवं भूतो धर्मो पुरुषः यक्षः यक्षतायानित्यर्थः धर्मयदं च स्वरूपकथनं अनुमिति जनकायाः स्य यक्षपद
 प्रवृत्तिनिमित्तत्वाभावेन यक्षानि एते यक्षति विरुद्धतया च तत्पक्षकतसाध्यकतस्य रूपापानुमितिगोचरे यक्षतस्य रूपाय तत्साध्यका
 नुमितौ यक्षतातेनाप्यसाध्यकानुमितीत्यामादाय सिद्धसाधनस्थलेनातिप्रसंगस्तस्य रूपाय तेनानुमिति विरोधशातत्रन्यपुरुषीयता
 दशानुमिति विषयैः तस्य रूपाय आमादाय नातिप्रसंगः सामानाधिकार्यप्रत्यासत्ताकार्यकाराभावेः तेन व्यधिकलतादृशे आमादा
 यनातिप्रसंगः प्रत्यक्षसिद्धावपि धितसाध्यधर्मो यस्य एवं भूतो यो धर्मो धर्मो यक्षः तथा च सिद्धावपि धितसाध्यवत्फलितं भूतः यक्षपद
 प्रवृत्तिनिमित्तत्वे स्य न क्षतिरित्याहुः तद्वत्तस्य यक्षेति व्याप्तिरिति वाधितसाध्यकेऽप्याप्येतेन यक्षतायाः अनुमितिहेतुत्वेन तीतोसाध्य
 नुमित्यभावाय तेन मननस्थले पूर्वोक्तमव्याप्तिरित्यति तथा हेति तथा चेत्तथैः आत्मावगमेपि आत्मन्यतेतरमेदनिश्चयेपि
 मननस्य अनुमितिस्तस्य आत्मतेतरमेदज्ञानस्य मोक्षोपायत्वेन मोक्षोपायत्वात्तेन एतेन इत्याकारः समाहितमिति विशेषितेति
 अनुमिति विशेषः आत्मानुमाने आत्मन्यतेतरमेदनुमानं भूता एवेति यत एव सिद्धावपि यक्षता अत एव वचनं स्पष्टवचनयोरवि
 रोध इत्यन्वयः अनुमते ज्ञानेति मनप्रयस्याविवक्षितत्वात् एतदर्थस्य विवक्षितत्वे विरोधात् भवति तद्विनिः अविरोध इति कुत्र
 था प्रत्यक्षकं तमि तनेन प्रत्यक्षकं निते स्यात्तस्य अनुमिति रित्युक्तं घनहिक्तीनि दृष्टे इत्यनेन प्रत्यक्षकमित्यधर्मस्य नानुमिति
 रित्युक्तवचनस्य विरोधस्यादिति भावः अविरोधमुपपादयति अनुमितेति तद्विरुहः सिद्धावपि यक्षविरुहः तदुपपत्तेरिति वचनयो
 रूपयत्तेरित्यर्थः अनुमितीत्यासत्तदशायां प्रत्यक्षकमितमित्युक्तं अनुमित्याविरुहदशायां न हि कस्मिन्नुक्तमुक्तविशेषादिति भावः

दे

रां

रां
 लि

१३३

सिषाधपिषायाइति सिषाधपिषायात्रपि विदभावादित्यथेयवादौ सिषाधपिषाततो व्यामिस्मसादिततो व्यामिप्रकारकज्ञानेन तः
 परामर्शततो अनुमितिस्तत्रेति भावः ननु सिषाधपिषायोग्यतापक्षतावा व्यासाच्च सिषाधपिषानाशेष्यत्वात् तत्र आह योग्यतापक्षेति
 अनिरूप्यतां निरूपयितुमशक्यत्वात् ननु तत्रपि परामर्शान्तरानुमितीष्टसाधनताज्ञानात् अननुमिन्सात्तः परामर्शान्तरततोऽनुमि
 तिः अथवा परामर्शान्तरस्मरणात्मकानुमितीष्टसाधनताविषयकपरामर्शान्तरततोऽनुमितीष्टात्ततोऽनुमितिरिति फलबलात्क
 ल्पनीयमित्यत आह सिषाधपिषेति त्रयेऽद्वितेति त्रयुः नुस्ति तत्रासम्पदादेरित्यर्थः तथाच व्यतिरेकव्यभिचारेणानुमितौ नास्याका
 रणात्त्वसम्भवः न च स्वपरसाधारनतयक्षकतसाध्यकतसुरुषोपानुमितीष्टमात्रतपुरुषोपानुमितौ पक्षतावाच्यातथाच म
 गवदिष्टमादयैव सर्वत्र संगतिरिति वाच्यम् तथासति मगवदिष्टानि सत्त्वेन सिद्धौ सत्यामपि यक्षताप्रसंगात् ननु सिद्धुत्तरानुमिति
 त्वमस्य कार्यतावच्छेदकमतोनेन व्यतिरेकव्यभिचारः तत्र सिद्धिविरहात् सिद्धुत्तरानुमितित्वं च स्वसमानाधिकारनत्वे सति स्वाव्यवहि
 तोत्तरत्वं संवेधेन सिद्धिप्रदनुमितित्वं स्वाव्यवहितोत्तरत्वं चक्षुः इयसाधो तच्च स्वाधिकारनसुखदृष्टित्वे सति सुखदृष्टिप्रागभावप्रतियो
 गित्वं अधिकारनत्वं च त्रिद्वयकस्तिकविशेषात्तयालोध्यमतेन सिद्धिनाशोत्तरानुमितेरपि संग्रहः संसारस्यानन्तत्वेन प्रतिक्षरामे
 वावश्यं कुत्रचित्सुखोत्पादात् सुखस्पर्शनद्वयमात्रस्यापि तथाच न सिद्धिनाशोत्तराज्ञातानुमितेः संग्रहः ननु तथापि सिषाधपिषाया
 अननुगततयानकारणात्त्वसम्भवः यादृशयादृशऽस्यासत्त्वे सिद्धिसत्त्वेऽनुमितित्तत्रदिष्टाभावकरत्वाविधिज्ञाभावत्वेन कारनत्वात्तनवे
 वसिषाधपिषासत्त्वे सिद्धसत्त्वे सिद्धुत्तरानुमित्यापत्तिः तत्र सामग्रीसत्त्वादिति वाच्यमसिद्धुत्तरानुमितिप्रतिसिद्धेरपि हेतुत्वात्तवस्ति

रशं
 रम.
 ४

नस्तुमिधुत्तरानुमितित्वं नकार्यतावच्छेदकं त्रयितुत्तरद्वयिन्नाभावकृत्वावच्छिन्नाभावत्वेनानुमितित्वं कार्यतावच्छेदकं तद
वच्छिन्नचतुर्जायतएवेतिनायतिः नचतथापिपञ्चसिद्धाधिविधानास्तिसिद्धिश्चवर्ततेतत्रसिद्धाधियिद्धाभावकृत्वावच्छिन्नाभावो
त्तरानुमितौनुत्पादेयिःनुमितिसामान्यापत्तिद्वारंएवसामान्यसामग्रीसत्त्वात्तदनुत्तरानुमितौसामान्यत्तराकल्पनादितिवाच्यं त
दनुत्तरानुमितावपिमिधुभावस्यहेतुत्वकल्पनादितिमेवंगुरुतरकार्यकारणभावद्वयप्रसंगात्सखदुरवेष्टादेषप्रवृत्तिनिमित्त
दानांममानामेवक्षणाद्यमात्रावस्थायितयाविनिगमकाभावेनसमानामेवोत्तरत्वात्तुत्तरत्वघटकत्वेनचतुर्दशकार्यकारणभावप्रसंगा
च्चनचसंख्यंसाधिकरणासमयध्वंसानधिकारनत्वेसतिस्वाधिकरणात्त्वमेवाव्यवहितोत्तरत्वंवर्ततेत्येनतुसखादिघटितमितिवाच्य
म् तथापिप्रत्येकसखादिघटिताव्यवहितोत्तरत्वमारायविनिगमनाभावेनयंचदशकार्यकारणभावपत्तेद्वारत्वात्शरीरगौरव
स्याधिकरणात्तादिनिगधेइतिपक्षतापर्वपक्षरहस्यमिषाधपिबेतिमिषाधयिषाविरहसहकृतं तद्विरहविशिष्टयत्साधकमानंसाध
निश्चयः तदभावोस्तियस्मिन्पुरुषेसपुरुषःयक्षःयक्षयदयिमायाविषयतावच्छेदकानुमितिजनकधर्मवानित्यर्थः तथाचविशेष
णाताविशेषसंबन्धेनसमवायसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकनिरुक्तेसाध्यनिश्चयाभाववत्त्वंअनुमितिजनकत्वंयक्षत्वमितिपत्ति
तेअनुमितिजनकस्यास्ययक्षयदप्रवृत्तिनिमित्तत्वाभावेनात्मनिष्टत्वेयिक्षतिविरहात् यक्षयदप्रवृत्तिनिमित्तत्वमेतेपिस्वरूपसंबन्धे
~~नात्मनिष्टत्वेयिक्षतिविरहात् यक्षयदप्रवृत्तिनिमित्तत्वमेतेपिस्वरूपसंबन्धे~~ नात्मनिष्टत्वेयिक्षतिविरहात् यक्षयदप्रवृत्तिनिमित्तत्वमेतेपिस्वरूपसंबन्धे
आत्मनिष्टत्वाभिधानं वविशेषणात्तासमवायेभयघटितसामानाधिकार्यप्रत्यासत्ताहेतुत्वबोधनायसाधकमानयदंयथाशु

चिंटी

तादृशसाध्यप्रत्यक्षाद्यागसत्त्वादितिभावः=३

१३ ध

वस्तु

तंतुनसंगघटे तथासतिसाधकमानस्यसिद्धिजनकप्रमाणास्यावश्यमनुमितेः पूर्वसत्त्वादित्यादिना क्वाप्यनुमितिर्न स्यात्तनवानुमि
त्यतिरिक्तसिद्धिजनकाभावेवाच्यः अनुमित्यनंतरमपि यक्षतापातत नचसाधकमानंचेसाध्यनिश्चयस्तदासंशयोत्रस्याप्यद
शोनात् साध्यप्रत्यक्षस्यलेपियक्षतायन्निश्चसाध्यनिश्चयार्थादितिवाच्यमृष्टत्वात्समानविषयेनो विप्रत्यक्षसामग्याः पृथक्प्र
तिबंधकतया अनुमित्यनुत्पातनंचेवंसंशयोतरेविनाप्रत्यक्षेष्टाव्याप्यदर्शनादलोविप्रत्यक्षेष्टापिनस्यात् अलोविकप्रत्यक्षप्रति
अनुमितिसामग्याः प्रतिबंधकत्वादितिवाच्यमृष्टत्वात् तस्तसंशयोत्रस्याप्यदर्शनेत्यतिवितीपक्षनेइवातदुत्पत्तिक्षनेपिस्था
णुत्वादिप्रत्यक्षनिश्चयोत्पत्तौ बाधकाभावेन सर्वत्रसाध्यनिश्चयसत्त्वानपक्षतासंभवः विशेषदर्शनस्यसंशयोत्राप्रत्यक्षनिश्चयहे
तुतायावद्वैकानिराकृतत्वादित्येवतत्त्वैशिष्यचककालावच्छेदेन एकात्मवृत्तित्वविशिष्टाभावस्याव्यवहितपूर्वसतायाअपेक्षिते
त्वेनकालान्तरपिसिधाधयिषामादापनसिधाधयिषामत्वेपिमिद्विसत्तेः नुमित्यनुदयप्रसंगः अप्येवविशिष्टाभावोमननस्यलेपिसिधा
धयिषाविरहस्यविशेषाभावात् धनगर्जितेनमेघानुमानस्यलेपसाध्यनिश्चयस्यविशेषाभावादेरितिनातिव्याप्तिः यत्रानुमि
त्तानन्तरसाध्यनिर्गतात्मकपरामर्शस्ततोऽनुमितिस्तत्रयक्षतासम्पत्तयेविषात्रसाधकमानविशेषात्तमृधनगर्जितादौयक्षता
सम्पत्तयेविशेष्यदलंसिधाधयिषावतत्साध्यविशिष्टतयक्षविषयकत्वप्रकारकानुमिति विषयणीष्टाग्राह्यायत्किंचिन्नोच
तानंजायतांशतीष्टायामपिसिद्धिसत्तेः नुमित्यनुत्पादतअनुमितित्वाप्रकारिकायामपिप्रत्यक्षाद्यतिरिक्तपर्वतेवद्विज्ञानंजायता
मितीष्टायामिद्धिसत्तेः नुमिमुत्पादाच्चरवयादशयादशः सत्तेसिद्धौसत्यामनुमितिस्ततदिष्टाभावसमुद्ययवावच्छेदकः सा

तथाचनस्यलेचनियमेनसत्त्वमितिभावः=४

राम.
५

यक्ष

अनिश्चयेनानुमितिसमानप्रकारकोऽप्यस्यः तेनपाषाणामपत्वादिनापर्वतेतेजस्वादिनावहेः सिद्धावपिपर्वतत्वेनपर्वतेवन्तिले
नचवह्नुमिति रितिभावः अत्रवसिषाधपिषाविरहकुरादीनांपरस्परविशेषविशेषाभावेविनिगमनाविरहात्अनंतकार्यका
रनभावापत्तिस्तद्विपरिततानादेः प्रतिवधकताविचारसत्तेः स्पष्टतसिद्धन्तरहस्योक्तदिशानिरसनीया ननुअस्यविशिष्टाभा
वस्यानुमितिजनकत्वेकिमानमित्यतोऽन्वयव्यतिरेकतत्रप्रमाणयतितेनेतिअस्यानुमितिजनकत्वेनेत्यर्थः नयक्षः नानुमिति
मानव्यतिरेकदर्शयित्वाअन्वयदर्शयतियत्रेति साधकप्रमानेसाध्यनिश्चयेऽभयाभावः सिद्धाधविषासाध्यनिश्चयेऽभयाभावः
तेनेति प्रथमेकेवलविशेषनाभावकृतोद्वितीयेविशेषविशेषाभावाभावकृतस्तृतीयेचकेवलविशेषाभावकृतोविशिष्टाभावः
तिभावः यक्षत्वंअनुमितिमत्वपक्षत्वस्यपक्षपदवाच्यत्वस्याभेदकत्वंपदवाच्यतमेरदसाधकत्वतदितरासिद्धिरितिभावः पक्षपद
प्रवृत्तीति यक्षपदप्रवृत्तिरनुमितुत्यत्रेतिनिमित्तकारणमित्यर्थः पक्षपक्षपरस्यप्रवृत्तिशक्तिर्येनस्त्वेनप्रतिबुद्धसापक्षपदप्रवृत्तिः य
क्षपदशक्यतावच्छेदिकाअनुमितिउद्देश्यतासंबन्धेनानुमितिमत्वस्यैवपक्षपदशक्यतावच्छेदकत्वात्तत्र निमित्तकारणा
मित्यर्थः तथाचनेदमितरभेदसाधकमापतनुमितिकारणमितिभावः अथवायक्षपदप्रवृत्तिनिमित्तंशास्त्रुकरिययक्षपदप
रिभाषाविषयतावच्छेदकोधर्मइत्यर्थः प्रावक्त यक्षपदप्रवृत्तिनिमित्तं पक्षपदशक्यतावच्छेदकमित्यर्थः यक्षपदस्यनाश
र्थतयासाध्ययक्षभेदेनसिद्धाधविषासाध्यनिश्चययोर्भेदेयिनक्षतिः नचैवपर्वतोवन्निमानित्यनुमितौघरादपिपक्षव्यवहार

चिं२
१३५
६

तासा

प्रसंग इति वाच्य निश्चयनिष्ठविशेषितासंबन्धेन प्रतिपोगितावच्छेदकत्वस्य शक्यतमवच्छेदकतानि यामकासंबन्धत्वेनातिप्रसंगविरहा
दि स्यादुः अत्र प्राभाकारः प्रत्यक्षादिवदनुमितिधारयुक्त्यतएव यान्निपाथानुमान एव सिद्धसाधनमर्थोत्तरविधया दुषणाम् नैव
लिङ्गोपहितलैगिकभाननयेऽनुमित्यनुव्यं तावपि पक्षतानहेतुः गौरवान्मानाभावाच्च विषयान्तरसंचारादिविरहे परामर्शादिसत्ते
च धारावाहिकप्रत्यक्षादिवदनुमि + वसायानुययिनिः अनुमितिसामग्र्याबलवत्त्वेन अनुमितिधारया एवोत्पत्त्यमानत्वादिति वाच्य
लिङ्गोपहितलैगिकभानन एवमानाभावेन सूर्यपराहतत्वात् अथ तथापि सिद्धे प्रतिबंधकत्वे विनश्यदवस्थपरामर्शो दुस्तत्रानुमि
तिव्यक्तैः पुनर्कथनोत्पद्यतेन च तदनुमितिप्रतिततत्प्रागभावव्यक्तीनां विशिष्यहेतुतया तदनुमितिव्यक्तीनां विशिष्यप्रतिबंध
कतया वार्तमुत्पन्नानां पुनरुत्पाद इति वाच्यम् अनंतकार्यकारणाभावकल्पनामयेक्ष्यलाघात्सिद्धेः प्रतिबंधकत्वस्यैव युक्तत्वात् न च सि
धेप्रतिबंधकत्वपिसिद्धाधयिषाविरहवैशिष्यस्य तत्र विशेषणत्वावश्यकतया यत्र सिद्धाधयिषाततोऽनुमित्यात्मकसिद्धात्मकपराम
र्शस्तत्र तदनुमितिव्यक्तैः पुनरुत्पादप्रसंगो दुर्वार इति वाच्यम् सिद्धाधयिषापरामर्शो भयकालीनानुमितिव्यक्तिषु तत्र प्रागभावव्य
क्तीनां विशिष्यहेतुत्वस्य तदनुमितिव्यक्तीनां विशिष्यप्रतिबंधकत्वस्यैव अस्माभिरप्यभ्युपगमात् न चैव सिद्धेप्रतिबंधकत्वे वि
त्ताघवमिति वाच्यम् सिद्धाधयिषाविरहकालीना विनश्यदवस्थपरामर्शो जमानुमितिव्यक्तिषु तत्र प्रागभावो

वा

राम०
६

दिव्यक्तीनांकारमुत्पाद्यकत्मानादेवमहालाघवादितिचेन्नसिद्धेःप्रतिबंधकत्वाभ्युपगमेपिस्वस्वानधिकरणेष्वात्मेषुतत्तदनुमिति
 व्यक्तीनांउत्पादवारणायपूर्वपूर्वानुमितिव्यक्त्यादसमानकालीनंउत्तरोत्तरानुमितिसत्तिसमानकालत्वंगीतानामनुमितिव्य
 क्तीनांउत्पादवारनायतत्तदनुमितिव्यक्तिषुपूर्वोक्ततत्तत्समर्पणमर्शोदिव्यक्तेर्विशिष्यहेतुत्वावश्यकतयातस्यावतसत्तिसंवेधे
 नकारनत्वाभ्युपगमादेवोत्तत्तदनुमितिर्नरुसादवारनसंभवात्अथतथापिपट्टिष्यविशेषयक्षकयद्विषयविशेषसाध्यकैकैकानु
 मितिव्यक्तिरेवएकैकपुरुषस्यजातानतत्तत्पूर्वपरतोवातसक्षकतत्साध्यकंपरामर्शःअविनश्यदवस्थयामर्शजन्मतत्तत्पक्षक
 नत्साध्यकःनुमितिव्यक्तीनांउत्तत्तदनुमितिर्नरुसादवारणीयलाघवात्तत्तत्सक्षकतत्साध्यकानुमितिप्रतिज्ञादृशसिद्धेःप्रतिबंधकत्वमेवमु
 क्तंनत्रापितत्तदनुमितिव्यक्तिप्रतिज्ञासत्तिसंवेधेनतत्तत्समर्पणमर्शव्यक्तेःविशिष्यहेतुत्वकल्पनेअनेनकार्यकारणभावप्रसंगादिति
 वस्वस्वानधिकरणेषुआत्मेषुतत्तदनुमितिव्यक्तीनामुत्पादवारनायतत्तत्समर्पणमर्शव्यक्तीनांविशिष्यहेतुत्वस्यावश्यकत्वादितिवा
 च्यम्॥क्रियासंयोगकार्यकारणभावोक्तयुक्त्यासमवापिकारणव्यक्तीनांस्वसमवेतसामान्यप्रतिज्ञादृशव्यक्तित्वेनहेतुत्वस्यावश्येक
 त्वादेवस्वस्वानधिकरणेषुआत्मतत्तदनुमितिव्यक्तीनांउत्पादसंभवादितिचेन्नतादृशविषयविशेषमानाभावात्अथतथापि
 पट्टिष्यविशेषविशेषयक्षकयद्विषयविशेषप्रकारिकारणैकप्रत्यक्षव्यक्तिरेवएकैकपुरुषस्यजातानतत्तत्पूर्वतत्परतोवातद्विष
 यविशेषयोःसंनिकर्षादिस्तद्विषयविशेषयोर्विशिष्टावपिअस्यतत्तत्स्यास्तदसिद्धेःवक्तृतत्तत्प्रसक्षादीनामुत्तत्तदनुमितिर्नरुसादवार

- १ एयस्यव्यक्तीनांउत्तत्तदनुमितिर्नरुसादवारणायतद्विशेषयक्षकतत्तत्प्रकारकप्रसं प्रतिज्ञादृशव्यक्तित्वेनहेतुत्वस्यावश्यकत्वात् १
 १ तत्रेष्टावन्तावत्रापिउत्तत्तदनुमितेःसंभवात्तादृशविषयविशेषानुमितौपक्षतायाहेतुत्वसि १

चिंटी
१३६
७

रनायसामान्यतस्तदात्मसंबंधेन कार्यत्वावच्छिन्नोत्पत्तिप्रतिसत्त्वावच्छिन्नोत्पत्तिप्रत्येववाविशेषराताविशेषसंबंधेन कार्यसहव
र्जितपाममयसंबंधनाशत्वेननाशत्वेनैववाप्रतिबंधकत्वंत्कृतेज्ञानादिनाशस्यविषयवृत्तित्वेमानाभावादधिकारस्यविद्यमान
नादशापामपितत्रविशेष्यसंबंधेनाभावोवर्ततेनहोयतादवस्थितथाचततएवोत्पन्नानुमितेऽपिपुनर्नोत्पादसंभवःएतेन
तत्तसमर्शादिव्यक्तेरनंतकार्यकारिभावापपत्तेःसंबंधत्वकल्पनामपेक्ष्यसिद्धेरतिरिक्तैकप्रतिबंधकत्वकल्पनैकवक्षीयसी
त्यपिप्रत्युक्तमित्याहुःतदसत्सिद्धेरप्रतिबंधकत्वेयामर्शनिष्ठाप्रामाण्यग्रहाभावस्यएव्यगनुमितिहेतुत्वमतेसिद्ध्यात्मकपरा
मर्शनिष्ठतज्ज्ञानत्वधर्मितावच्छेदककाप्रामाण्यग्रहाभावानापि एथकृदेतुत्वावश्यकतयामहोत्पापत्तेश्चअथार्ददंज्ञानंया
प्यत्वाद्यंशेषमेसप्रामाण्यज्ञानात्मकसिद्ध्यात्मकपरामर्शानुमित्यापत्तेर्नचतथापिपत्ताध्यकसिद्धिकात्मीनपरामर्शान्नत
तज्ज्ञानत्वधर्मितावच्छेदककाप्रामाण्यज्ञानंनतत्रसिद्धेःप्रतिबंधकत्वेमानाभावरतिवाच्यमतत्रापिसिद्धेरप्रतिबंधकत्वेनानुमि
त्तांस्मरणादिरूपसिद्ध्यात्मकपरामर्शान्नतरमनुमित्यापत्तेःनचेष्टापत्तिःअनुव्यवसायविरहात्अनुव्यवसायस्यापिस्वीका
रेअनुव्यवसायलोपात्तश्चअथाशाब्दबोधादिकप्रतिश्रुताकांक्षादिज्ञानस्यानुमितिप्रतिपरामर्शादेश्रगोस्वातंत्र्यकारणात्प्रसंगा
न्निर्वाकाक्षादिस्थलेपिशाब्दबोधादौतदनुव्यवसायेवसुववत्वात्विशिष्टज्ञानंप्रत्युपिबाधादेःप्रतिबंधकत्वेनिलोपप्रसगा
च्चनचवहियाप्यधूमवान्वहियाप्यधूमव्याप्यवानितिसमूहात्वनपरामर्शान्नतरपरामर्शान्ननुमितिप्रवाहस्यप्राभाक

रामः
७

चिंती

१३७

म

ओरव लु

रनयेऽनुभवसाक्षिकत्वात्भवन्मतेपिकुत्रचिदनुभवापलापे तन्मत्तएवपुनरतिरिच्यतइतिवाच्यमततत्रस्थलविशेषेऽनु
मितिधारणप्रामाणिकत्वेसिद्धाध्यायिवावसरंविद्यतीनाउतेजकमध्येप्रवेशेक्षितिविरहात्किंचसिद्धात्मकपरामर्शस्थले
अविनश्यद्वस्थपरामर्शजन्मानुमितिस्थलेप्रामाणिकानन्तानुमितितत्रत्यागभावतत्रध्वमतत्रत्वापकाराभावकल्पना
मयेऽप्युत्पादवात्प्रक्षतापास्वहेतुत्वंकल्प्यतेप्रसक्षादिस्थलेवधारणाहिकसाक्षात्कारादेनाप्रमानीमद्वत्ताहोस्वमया
स्थीयतेनचविषयान्तरसंचारादिविरहेभवन्मतेऽनुमितिसनन्तरंअनुमितिसमानप्रकारमानसोपनीतभानोत्पत्तौबाधका
भावाधनिरिक्तव्यक्तिकल्पनाममायुनुमितिसुतस्यानाभिधित्तविषयान्तरसंचारादिसत्वेवतत्रएवममाप्यनुमितिउत्पत्ते
रितिवाच्यमनुमितुत्रंअनुमितिनिर्विकल्पकव्यक्तेस्तदनुव्यवसायव्यक्तेदेवउपनीतभानात्मिकायाउत्पत्तेरिति
रिक्तव्यक्तिकल्पनाभावात्निर्विकल्पकादिव्यक्तेर्भवतापिस्वीकारात्इसास्ताविस्तरःइतिअनुमानपरिच्छेदपक्षग्रन्थस्य
संदर्भम्॥

金

श्रीगणेशाय नमः अनुमितिस्तैककार्यकारि संगत्या यक्षतानि रूपान्तरमनुमितिहेतुत्वेन परामर्शेन रूपयति। यक्षधर्मस्यैव यक्षसंबन्धस्यैवामिविशिष्टज्ञानं व्याप्तिविविशिष्टज्ञानं यक्षव्याप्तिविविशिष्टभयवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानमिति यावत्। तदेवानुमितिहेतुतिर्यर्थः॥ तन्नयक्षविशेषकपरामर्शलिङ्गविशेषकपरामर्शयोरुभयोरपि संग्रहः। वन्निष्ठाप्योद्यमः श्रमवान्मवर्तइतिज्ञानसमीक्षासकनयेः। नुमितिजनकस्यामेव हः यक्षतावधेदकावच्छिन्नविषयतानिरूपितसाध्यव्याप्यत्वावच्छिन्नविषयताशालिज्ञानमेवानुमितिहेतुरिति तु समुदायार्थनिकर्षः॥ तथा च तादृशविषयताशालिनिश्चयत्वमेवानुमितिकारणातावधेदकमिति भावः॥ यक्षाय यक्षधर्मस्य। यक्षतावधेदकस्य। व्याप्तिविविशिष्टज्ञानं॥ व्याप्पवच्छिन्नविषयताशालितानं। यक्षतावधेदकस्यैव तत्र स्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितत्वं यद्यर्थः तस्य च व्याप्यवच्छिन्नविषयतायामन्वयः॥ तथा च यक्षतावधेदकावच्छिन्नविषयतानिरूपितव्याप्यवच्छिन्नविषयताशालिज्ञानमेवानुमितिहेतुरिति पूर्वोक्तश्वशब्दार्थः॥ अतु यक्षधर्मस्य। यक्षतावधेदकावच्छिन्नस्यासम्पत्तिवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानं व्याप्तिविविशिष्टप्रकारकज्ञानं यक्षतावधेदकावच्छिन्ने व्याप्तिविविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानमिति यावत् तदेवानुमितिहेतुतिर्यर्थः न च नय यक्षतावधेदकावच्छिन्नविशेषकस्यासिबिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानस्यैवानुमितिहेतुत्वादिति तदसत् अत्र लिङ्गविशेषकपरामर्शस्यापि हेतुत्वेन वक्तव्यत्वात् तदसंगतत्वात्तेः॥ मन्त्रार्थास्ताननुश्रवानयेयक्षव्याप्तिविविशिष्टभयवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वावच्छिन्नकारणाताप्रतियोगिककार्यताघटितमनुमितिलक्षणाप्रागुक्तज्ञासंभविबहिःप्राप्योद्यमोद्यमवान्मवर्तइति ज्ञानादप्यनुमितुत्पत्तिर्न ह्येणा नुमितावहेतुत्वादित्यत आह यक्षधर्मस्येति अर्थस्तु पूर्ववदित्यनुमितिलक्षणाप्ययोगितया प्रह

चि.टी.
१३८

तथं च मवतारपनिगुरुः प्रत्यवतिष्ठते न निती। व्याप्यतावच्छेदकप्रकारेणा। धूमत्वादिप्रकारेणा। व्यापिस्मरणा। व्यापिनिश्चयत्वं विशिष्यस्मरणात्प्र
वेष्टे व्याप्यनुभवाद्नुमितुं साहाय्येः। यक्षधर्मताज्ञानं। व्याप्यतावच्छेदकप्रकारेणा। यक्षधर्मतानिश्चयत्वं। धूमत्वाद्यवच्छिन्नविषयतानिरूपितप
क्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयताशालिनिश्चयत्वमिति यावता तथा धूमत्वाद्यवच्छिन्नलिङ्गकानुमितिप्रतिकारणतावच्छेदकं तथा च धूमत्वाद्यव
च्छिन्नलिङ्गकानुमितिप्रतिधूमत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यताकव्यमितिश्चयत्वं धूमत्वाद्यवच्छिन्नविषयतानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयता
शालिनिश्चयत्वं च द्वयं दंडं त्ववकत्ववत्कारणतावच्छेदकं। लिङ्गाविशेषणकव्यापिज्ञानं च नानुमितिहेतुः न व्यैरपि तस्माद्नुमितुं न भुयगमदि
तिभावः लाघवादिनिरुक्तविषयताशालिनिश्चयत्वं नैवापि कविमतकारणतावच्छेदकमपेक्ष्य स्मदुक्तैतत्कारणतावच्छेदकद्वयस्य कुत्रचि
त्याशमिकप्रत्यक्षोयस्थितत्वरूपलाघवादित्यर्थः। यत्र प्रथमं बह्व्याप्यो धूमो धूमवान्यवर्तते इति ज्ञानं ततः सिद्धादिना प्रतिबंधकेनानुमिति
सामग्रीविरहाद्बह्व्याप्यधूमवान्यवर्तते इति विशिष्टपरामर्शस्तत्रैव स्वप्रकाशवादिनां गुरुणां नयेतदभिमतस्य कारणतावच्छेदकद्वयस्य नै
वापिकाभिमतकारणतावच्छेदकमपेक्ष्य प्रथमं साक्षात्कृतत्वा न श्रयात्मकस्य तत्त्वस्य प्रथममुत्पन्नत्वात्। न चैवं यत्र प्रथमतएव बह्वि
व्याप्यधूमवान्यवर्तते इति स्मरणाद्यात्मकविशिष्टपरामर्शस्तत्रैवापिकसिद्धकारणतावच्छेदकस्यापि स्वप्रकाशवादिनां गुरुणां नयेत्प्राप्य
मिकप्रत्यक्षविषयत्वमिति वाच्यं। न्यायसिद्धकारणतावच्छेदकस्य गुरुमतसिद्धकारणतावच्छेदकद्वयाव्याप्यतया स्वप्रकाशमयी दयान्तरस्य भूद
नायां गुरुमतसिद्धकारणतावच्छेदकद्वयस्यावश्यं प्रत्यक्षोत्पत्तेरित्यभिमानः। यदा कदाचित्प्राप्यमिकप्रत्यक्षविषयत्वस्य कारणतावच्छेदकतायासीत्

राम०

निगमकत्वात्कल्पनालाघवंविनिगमकमाहापरमर्शहेतुत्वेनेतिन्यायनयेष्विह व्याप्यधूमवान्पर्वतरसादिविशिष्ट परमर्शस्यावबिनिवृत्ति
हेतुत्वेनेत्यर्थः॥आवश्यकत्वमिति।अस्मदुक्तकारणातावच्छेदकद्वयस्योभयवहिसिद्धानुमिति नियतपूर्ववर्तितावच्छेदकताकत्वमित्यर्थः
नैयायिकसिद्धस्यापि यथोक्तविशिष्टपरमर्शस्याप्यस्यदुक्तकारणातावच्छेदकद्वयाकांतत्वात्तन्मात्रवर्तनेनैयायिकसिद्धकारणातावच्छेदकेऽन्या
सिद्धानिरूपकत्वमिति यतः पूर्ववर्तितावच्छेदकत्वयोर्द्वयोः कल्पनामपेक्ष्य नियतपूर्ववर्तितावच्छेदकत्वेनोभयवहिसिद्धस्यास्मदुक्तकारणातावच्छे
दकद्वयस्यास्यसिद्धानिरूपकत्वमात्रकल्पनेलाघवमिति भावः। यद्यपि मापनयेवद्विवाध्यतानयमित्यादिव्याप्यतावच्छेदकपरमर्शाध्वानुमि
तिः तत्र व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिनिश्चयाद्यभावेन मीमांसकमतसिद्धकारणातावच्छेदकस्योभयवहिसिद्धनियतपूर्ववर्तितावच्छेदकतया
द्वयोः कल्पनेविशिष्टेत्याम्येतस्य ग्रंथकृतेववक्ष्यमाणत्वान्नासंगतिः। प्राक्कृतपरमर्शहेतुत्वेनेति व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिनिश्चय
व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मेतानिश्चययोर्वद्विवाध्यधूमवानयमित्यादिनेनैयायिकानिमित्तानुमितिकारणीभूतविशिष्टपरमर्शोक्ति
जनकत्वेनेत्यर्थः॥आवश्यकत्वमिति।अस्मदुक्तकारणातावच्छेदकद्वयस्योभयवहिसिद्धानुमिति नियतपूर्ववर्तितावच्छेदकत्वमित्यर्थः॥न
वद्विवाध्यधूमवत्तत्सादिव्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिनिश्चयस्य विशेषणतावच्छेदकादिप्रकारकतान्निविधयामिविशिष्टपरमर्शज
नकत्वमपि धूमवान्पर्वतरसादिव्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मेतानिश्चयस्यनविशिष्टपरमर्शजनकत्वमिति वाच्यतस्यापि यथावच्छेदका
दिप्रकारकज्ञानविधयामिविशिष्टपरमर्शजनकत्वमिति वाच्यं नतदसत्तथापि यथेति गेहेति। अविषयत्वतर्भावेनाजनकतयातद्वच्छि
न्नस्यनियतपूर्ववर्तितासिद्धेः। वद्विवाध्यधूमः पर्वतश्चेत्यादि केवलपर्वतत्वादिप्रकारकज्ञानादपि वद्विवाध्यधूमवान्पर्वतरसादिविशिष्टपरमर्श

म

ध

संभवान् इति ध्येयं न नस्तत्तु ह भयस्येता कारणात् किं न श्रुत्वा न मित आह। एवं चेति। ज्ञान दया हेतुं सेवकातोऽप्यर्चयेयमपि कस्मिन् विशिष्ट परामर्शस्य
धूमो वहि व्याप्यो धूमवान् प्रयवर्तत इत्येवं विधिसमूहान् वर्तमानस्य च यथोक्तकारणानां वच्छेदक दया ज्ञातत्वात् वधारणसंगतैः। अत्र यथोक्त्यामि
पक्षो भयवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वमनुमितिजनकना वच्छेदक नवातादृशनिश्चयसमानकालीनवहिव्याप्यो धूमवान् वर्तत इति ज्ञानमनुमितुं यथा
यकं न वेत्त्यादयो विप्रतिपत्तयः। व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयस्यैवालुमिति हेतुत्वमिति न ये व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वमनुमिति
जनकता वच्छेदकं न वेत्ति विप्रतिपत्तिः संभवति। वहि व्याप्य धूमवान् यमिति ज्ञानमनुमितुं यथा यकं न वेत्ति नुन विप्रतिपत्तिः परानयेपितादृशं ज्ञाना
दनुमितिः सुसंयमिति ध्येयं। व्याप्यत्वज्ञानमेवेति। व्याप्यत्वावच्छिन्नविषयताशालिनिश्चयस्येत्यर्थः। लाघवात्। कारणात् वच्छेदकलाघवात्। आव
रूपकत्वाच्चेति। परानयेपितादृशविशिष्टविषयताशालिनिश्चयस्यानुमिति निरूपितहेतुत्वावश्यरुत्वाच्चेत्यर्थः। उच्यते। व्युत्पत्त्यर्थः। अत्र जीवत्वा
च्चेति क्वचित्साधनं तत्र तादृशविषयताशालिनिश्चयस्यापरानयेप्यनुमितिप्रतिकारणात्वाच्चेत्यर्थः। अनुमितुं नैव विहितपूर्वतादृशविशिष्टविष
यिताशालिनिश्चयत्वमयि नास्तीति भ्रमेणादृश्यता नस्येति। तादृशविषयिताशालिनिश्चयस्येत्यर्थः। सर्वोऽव्यवहितसर्वोऽस्मिन्नेति। असत्तेन। अ
गद्यदुःस्थित्यभावादिनी। एकस्मिन्संगतोऽव्यवहितसर्वत्वकालिकविशेषाताभावात् नुमिति तादृशविषयिताशालिनिश्चयपरामर्शोक्त्युक्त
सभावादित्यर्थः। तथा च यदाऽव्यवहितसर्वत्वसंबन्धेन कार्यतदा कालिकसर्वधेन कारणात् वच्छेदकावच्छिन्नमित्यन्यसहचारज्ञातस्य कारणात् यथा
ह कस्याभावात् कारणात् यथा संभव इति भावः। केचित्तु व्याप्यत्वज्ञानमेवेति। व्याप्तिप्रकारकज्ञानमेवेत्यर्थः। एवकारेणाव्याप्यता वच्छेदकावच्छिन्नवि
शेष्यतानिरूपितत्वस्य प्रकारतविशेषगाप्यवच्छेदः। लाघवादिनि। व्याप्यता वच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितव्याप्तिप्रकारताशालिनिश्चयत्वम

पेश्या मित्रकारकनिश्चयत्वस्यावच्छेदकस्य लघुत्वादित्यर्थः कल्पनालाघवमाह आवश्यकत्वाच्चेति व्याप्यतावच्छेदकवच्छिन्नविशेषतानि
 पित्यामित्रकारकताशालिनिश्चयत्वावच्छिन्नस्य नियतसर्ववर्तिन्येवमिति प्रकारकनिश्चयत्वावच्छिन्नस्य नियतसर्ववर्तिन्येवमिति व्याप्यतावच्छेदकवच्छिन्नविशेषतानि रूपित्यामित्रकारकताशालिनिश्चयत्वावच्छिन्नव्यापकता
 वत्त्वाच्चेति पाठे व्यामित्रकारकनिश्चयत्वावच्छिन्नस्य व्याप्यतावच्छेदकवच्छिन्नविशेषतानि रूपित्यामित्रकारकताशालिनिश्चयत्वावच्छिन्नव्यापकता
 हित्यर्थः । तथाच नियतसर्वत्वमुभयसिद्धत्वमिति भावः । तद्वत्तत्त्वे स्यादित्युक्तं संगतेः । अनुमितेः पूर्वव्यामित्रकारकज्ञानस्योभयवर्तिसिद्ध
 त्वादिति धेयः । अनुमितस्य बहिर्तत्त्वं तादृशविशिष्टविषयताशालिनिश्चयस्यासिद्धिरिति चेति । बहिर्व्याप्यधूमस्मरणादिति । धूमवान्वर्तत इति
 ज्ञानेवेति शेषः । धूमतासाधारण्येति । धूमत्व रूपव्याप्यधर्म इति न हित्यर्थः । एतच्च संशयो न प्रसक्त्यभिप्रायेणा । व्याप्यो गमिति अनुमितस्य बहिर्तत्त्वं
 हि व्याप्यो योपर्वतो य इत्याकारकनिरुक्तविषयिताशालिनिश्चयात्मकः समूहालंबनात्मको भेदप्रत्ययस्य हित्यर्थः । सामग्राह्यतत्त्वाच्च । अभेदप्रत्ययसा
 मग्रो वजादृशविषयिताशालिनिश्चयस्यापि सामग्र्यवर्तमानत्वा हित्यर्थः । एवमुक्तिरिति हेतुरिति । एवकारोऽप्यर्थः । सोऽयं न स बहिर्तत्त्वं सर्ववर्तित्यर्थः । यद्वा
 एवकारो भिन्नक्रमेण नुमितस्य बहिर्तत्त्वं सर्ववर्तित्वेति । व्याप्यभेदप्रत्यय इति । तादृशविषयिताशालिनिश्चयात्मको भेदप्रत्यय इति । अन्यथाऽनुमिति सा
 मग्राह्यत्वत्वाभावे तन्नैवापिकस्य स्मरत इति । पर्वताद्युल्लंखनज्ञानवत्तद्वैति शेषः । प्रथमत एवेति अनुमितस्य सत्यवहितत्त्वं सर्वमेवेत्यर्थः । भासते पर्वत
 ज्ञेयविशेषीयते धूमे भासते । आप्नवाका हिति । बहिर्व्याप्यधूमवान्वर्तत इति स्मरणादिसपि बोध्यं । तदोभयवर्तनीति । अथ बहिर्तत्त्वं तत्कालिकविशेषतात्वा
 भ्यामनुमिति तादृशविषयिताशालिनिश्चययोरन्यसहचारज्ञानसत्त्वा हित्यर्थः । आधवारिति । अवच्छेदकलाघववित्यर्थः । नायनयेव हि व्याप्यवान
 यमि त्या हि व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकशार्त्तस्य समुदायेव शत्रुमिति ज्ञानव्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्यामित्रिनिश्चयावभावेन नरभिमतकारणातावच्छेदक

चि. टी.
१४०

इयस्याप्युपमेवावसिदनियतसर्ववर्तितावच्छेदकताकल्पनागौरवविरहवैतपिवैतानां तत्त्वचनोपेयवयवचामवाकारितिसर्वमुक्तं पक्षमस्य व्याप्यताज्ञातत्वे
नि। यक्षजावच्छेदकावच्छिन्नविषयतानि रूपितव्याप्यतावच्छिन्नविषयताशालिनिष्पद्यत्वस्येत्यर्थः। हेतुतत्त्वचनानि हेतुजावच्छेदकत्वे कल्पनात् अन्यत्रापि
निवहिव्याप्यो धर्मः धर्मवान्यवर्तत इत्यादिज्ञानोत्तरं यत्रानुमितिस्तत्रापि सत्यः। तथेति अनुमिति सामग्र्यभावेन तादृशज्ञानात्तद्विहितोत्तरात् सन्नस्य तादृशवि
षयताशालिनिष्पद्यत्वेवानुमित्युपधायकत्वमित्यर्थः। लिंगो यक्षलिंगो यक्षलिंगो भयस्मिन्नाप्रसक्षविशिष्टज्ञानेति॥ साध्यव्याप्यहेतुः हेतुमान्यवर्तत इति
ज्ञानोत्तरं प्रामाण्यकतादृशविषयताशालिनिष्पद्यत्वाप्रतीतिरित्यर्थः। तिनविना तादृशविषयताशालिनिष्पद्यत्वेन विना अनुमित्यनुयायेति। उद्भाव्यतौ चा
नुभवविरोधादिति भावः। अनुमानादिति। यक्षो यक्षमोवहिव्याप्यः धर्मत्वदिसनुमानादिसत्यः। अदियरा छन्दसंस्कारादिपरिग्रहः। यामग्राः साध्यव्या
प्यो हेतुः हेतुमांशुयस्य इतिज्ञान इत्याद्यव्यवहितोत्तरं तादृशविषयताशालिनिष्पद्यः अनवस्था नादिति॥ यामिप्रकारकज्ञानादेस्तदानीमनवस्था
ननिममादिसत्यः। केचित्तु अनवस्थानादिति तदानीमममात्रासंनिवृत्तत्वेन धर्मत्वस्याप्यसंतिष्ठत्वेन यविनानुमाने विशिष्टपक्षसमक्षी संभवेना
नवस्थाप्रसंगादिसत्य इत्याहः। बहिरस्त्वतंत्रेणापीति। बहिरिन्द्रियासहकारेणावाबहिर्विषयकलौकिकप्रसक्षजनकतानदनाश्रयेनेत्यर्थः। सह
कारित्वस्य भेदात्तया घ्राणा रावेव तादृशजनकताप्रसिद्धा घ्राणादेरपि मनः सहकारेणाजनकत्वात् प्रसिद्धि करणाय बहिरिन्द्रियविशेषणमनसो
पि बहिरिन्द्रियासहकारेणास्रवादिस्रसक्षजनकत्वाद्बहिर्विषयकत्वं प्रसक्षविशेषणं निद्रेति मनः संयोगे निद्रातये हयिनि। इन्द्रियासंनिवृत्तत्वेति
यलिंगपक्षस्तु लेपीत्यर्थः। साध्यव्याप्यो हेतुः हेतुमान्यवर्तत इतिज्ञानानंतरं तदिति बोधः। तानांतरोपनीत इति हेतुमान्यवर्तत इतिज्ञानोपनीतेति बोधे
इत्यर्थः। यामिस्तराति। साध्यव्याप्यो हेतुरिति व्याप्तिस्तरात्त्यर्थः। यामि उक्तं। साध्यव्याप्यहेतुमान्यवर्तत इति निरुक्तविषयताशालिमानसंनिवृत्तः।

राम०

मे

नरन्तरमिति साध्यमायेहेतुः हेतुमात्रज्ञाननिश्चयानन्तरमित्यर्थः। व्याप्तिस्मरणादौ हि र्द्वयसंनिवृत्तलिंगविशेष्यकप्रकृत्याप्तिस्मरणादेः प्रमाणा
तरतायनेति यक्षविशेषकतादृशव्याप्तिविशिष्टलिंगप्रकारकप्रमायां करणत्वायनेति र्द्वयः। अन्तरयदस्य स्वरूपार्थकत्वात् स्वमयेपि। एतेन प्र
माणांतरत्वं न प्रसक्तमिति नृपयमिन्नप्रमाणात् अस्मिन्नेति। नापि नृपयमिन्नत्वमात्रं वक्ष्यमाणार्थकस्येद्विधादौ मूलवैधिल्यायनेति। नापि प्र
माणांतरत्वं प्रमाणात्मेव व्याप्तिज्ञानस्यानुमानात्कत्वादित्यायनेः प्रमाजनकलोकजावयिविजिष्ठवरा मशोत्सकप्रत्यक्षप्रमाया मनुमिति प्रमा
मादौ। द्यायनेः॥ अतएव मानमिति रिक्तप्रमितिकरणत्वमपि न तत्र अनुमितिमात्रे द्यायनेः। नापि मानसप्रमित्यजनकत्वं नियतव्यापाराभावेन
प्रमाया मकरणत्वादित्येसिद्धता संगतीति प्रत्युक्तं॥ आपत्तुर्वीजभूतां व्याप्तिं दर्शयति। तदेव हीति। हि यस्मात्तदसाधारणं सहकार्यसाधमनो
बहिर्गोचरं प्रमां जनयति तदेव प्रमाणांतरमिति। यद्वा ध्याय विज्ञेय्यकयस्य कारिका प्रमां प्रत्यक्षप्रमात नयति तत्सर्वं तर्धविज्ञेय्यकतत्प्रकारक
प्रमायाः करणं भवतीति योजनार्थवकारः स्यात्कल्पार्थकत्वात्। तद्याद्यद्व्याप्तिविशेष्यकयदर्थप्रकारकप्रत्यक्षप्रमितेर्मनोयासाधारण
कारणं भवति तत्तदर्थविशेष्यकतत्प्रकारकप्रमायाः करणं भवतीति व्याप्तिशरीरं। सहकारित्वभेदगर्भतयामनोमयत्वलाभात् प्रमापदस्य प्रत्य
क्षपरतया प्रत्यक्षलाभः। दृष्टान्ते वृत्तिर्यद्वदं चक्षुः। प। र। आदिपदात्तगादिनाभः। च करणत्वस्यासाधारणजनकतां घटितत्वेन शरीरात्माहेत्वा
लदिगादौ व्यभिचारवासाय मनोयासाधारणेति। तादृशप्रमितेर्मनोयासाधारणकारणात्वं च तादृशप्रमितिवत्सनुभवत्वव्याप्यजात्यवच्छिन्नका
र्यनिवृत्तिर्यतनात्सम्बन्धानवच्छिन्नकारणात् अयत्ने सति मनोमयप्रमाणांतरसहकारित्वसंयोगात्तादृशजनकत्ववच्छिन्नजनकस्य
शरीरात्मादेः कार्यत्वावच्छिन्नजनकस्य कालदिगादेः विशिष्टवैशिष्ट्यानुभवत्वावच्छिन्नजनकस्य विशेषरातावच्छेदकप्रकारकज्ञानेति युक्तं

नक्षत्रित्वेन कार्यकारणभावमादाय विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानादावतिप्रसंगमरणाय तत्र जातिपरं तदवच्छिन्नं तन्निष्ठा तच्छेदकत्वमा
त्रैतन्युतयर्था तावच्छेदकताकत्वेन यधीभूतव्यतिस्मरणादेः तत्तत्प्रकारकप्रसङ्गत्वावच्छिन्नजनकत्वेपिन न्यायनयेस्वरूपासिद्धिः न वाप्यते
स्वरूपासिद्धिर्न प्रतिकूलतिवाच्यं तथा स सायाधाभावेनायादकाभावसाधने सिद्धसाधनामतेः आयाधाभावेनायादकाभावसाधन एवास्त्यतस्तथा
ता तादात्म्यसंबन्धानवच्छिन्नत्वोपादानात् विषयेन लौकिकप्रत्यक्षत्वेन संख्यादित्वेन कार्यकारणभावमादाय सं
ख्यादिलक्षणे विषये न व्यभिचारः न च तदपि प्रमाकारो भवत्येव विविचिष्टप्रत्यक्षजनने निर्विकल्पकस्यैव व्यापारत्वादिति कुतो व्यभिचार इति
वाच्यं तथापि निर्विकल्पाजनके विषये व्यभिचारस्य उच्यते तन्निर्विकल्पकादिकमजनयित्वैव साक्षात्तद्विशेषकतत्प्रकारकवाच्यत्वादिज
नकेव हेतुः संयोगाद्व्यक्तिविवेच्ये व्यभिचारवारणाय विशेष्यदं तदर्थं भवतो भिन्नप्रमाराजमवृत्तिप्रत्यक्षत्वव्याप्यजात्यवच्छिन्नका
र्यतानिरूपितकारणता नानाश्रयत्वं तच्चरिगदि साधारणं चोक्तं न सत्यं न ह्येवैवार्थं च हेतुगोचरेपि मनो रूपप्रमाराजमवृत्तिवाच्यत्वाच्च
वच्छिन्नं प्रतिजकत्वात् स्वात्मकप्रमाराजमवृत्तिरद्वच्छिन्नं प्रतिजकत्वाच्च दृष्टान्तसिद्धिचारणाय मनोस्वत्वं स्वभिन्नत्वं च प्रमाणविशेष
णं ननु तथापि च हेतुगोचरे लोकावात्मकप्रमाराजमवृत्तिवाच्यत्वावच्छिन्नं प्रतिजनकत्वादसिद्धिर्न वीर्यं न च स्वभिन्नप्रमाणा
पत्वं ननु भवत्वव्याप्यजात्यवच्छिन्नं च तादृजजातिपर्यं तावच्छेदकताकत्वं आलोकादिभ्यस्तथा ह्यलौकिकवाच्यत्वादेरेव तत्कार्यता
वच्छेदकत्वादिति वाच्यं इत्यवृत्तित्वादिविविचिष्टलौकिकविषयताप्रत्यासत्तावाच्यत्वेनैव तत्कार्यतावच्छेदकत्वादित्येना अनुभवत्वव्याप्यजा

सवच्छिन्नलौकिकविषयत्वात् नवच्छिन्नकार्यताप्रतियोगिकत्वात् नित्यकारणात् अयत्नं स्वभिन्नप्रमाप्यपदेन विवक्षितत्वात् चक्षुरादेः सामान्य
 चक्षुष्यत्वाच्च यच्छिन्नं न मेव जनकत्वात् न ह्यप्रमाणत्वसंभवः । एकस्य चक्षुरादिव्यक्तेः तादृशकारणात् अथ चक्षुरादिव्यक्तं न रजन्यवृत्तिका
 र्यताप्रतियोगिककारणात् अथ तादृशसिद्धि तादृशस्थवारणात् स्वभिन्नत्वं तादृशकारणात् अथ विशेषणमात्राया स्ववृत्तित्वं कारणात् विशेषणं
 । शरीरादि साधारणकारणाभावाद् द्रव्यत्वेन जन्यसत्त्वेन कार्यकारणाभावमात्राया चासिद्धि तादृशस्थवारणात् न भवत्वव्याप्यजात्यवच्छिन्नत्वं
 स्वभिन्नप्रमाणात् घटककार्यताविशेषणं । न च तथापि ज्ञानत्वेन कार्यत्वेन द्रव्यत्वेन जन्यसत्त्वेन कार्यकारणाभावादि कमात्राया चक्षुरादिजन्यता
 न स्यापित्वादि रूपनिरुक्तस्वभिन्नप्रमाणाजन्यतादृशसिद्धि तादृशस्थं इति वाच्यं । द्रव्यावृत्तित्वेन जन्यतापिशेषणात् पक्षीभूतं व्याघ्रिस्मरणादि
 रूपनपस्यापितत्प्रकारकप्रत्यक्षत्वात् दृशसिद्धित्वावच्छिन्नप्रतिजनकतया चक्षुरादिप्रमाणां न रजन्यवृत्तिकार्यतानिरूपितकारणात् अयत्नान्व
 नयेत्स्वरूपासिद्धिः । कालत्वे कार्यत्वेन जन्यद्रव्यत्वेन कार्यकारणाभावमात्राया चक्षुरादेरपित्वादिप्रमाणां न रजन्यवृत्तिकार्यताप्रतियोगिक
 कारणात् अयत्नान्वृत्त्यसिद्धिरनस्तत्कारणप्रत्यक्षत्वव्याप्यजात्यवच्छिन्नाया सहकारिता घटककार्यताविशेषणं प्रत्यक्षत्वव्याप्यत्वं च प्र
 त्यक्षनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे सति प्रत्यक्षवृत्तित्वं नैव पक्षीभूतं व्याघ्रिस्मरणादेरपि परमेश्वरप्रत्यक्षान्न कनिरुक्तस्वभिन्नप्रमाणा
 जन्यवृत्तिः अनुमितिस्तत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणात् अथ त्वेपिन स्वरूपासिद्धिः । न च मनोभिन्नस्वभिन्नप्रमाणात् घटकव्यवृत्तित्वव्याप्यजात्यव
 च्छिन्नत्वं तादृशजातियर्यतावच्छेदकत्वं वाच्यं । परमेश्वरः कार्यतावननद्यात्वं प्रत्यक्षवृत्तित्वं नोपादेयं किं तु तादृशजात्यवच्छिन्नत्वं तु विशेषविध
 रव्य

चि.टी.
१४२

यासमवायसंबंधेन तादृशजात्यवच्छिन्नत्वं नक्तव्यं नैव व्याप्तिस्मरणादिरपि कार्यतापछेदककोटौ प्रत्यक्षमनवृत्तिधूमत्वादेः प्रवेशेपि नास्ति हि स्वभिन्नप्रमारा
 त्वघटककारणातायां स्वावृत्तित्वविशेषणादेव व्याप्तिज्ञानादित्यन्तरज्यानुमितिमन्तिमादाय नास्ति हि न च तथापि महत्त्वव्यभिचारः प्राचीननयेद्वयलौकि
 कप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नद्रव्यवृत्तिर्वाविशिष्टलौकिकविषयतादिसंबंधेन प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नैवाजनकतया निरुक्तसहकारित्ववत्त्वादिति वाच्यं जन्मताभ्युप
 गमेऽसाधारणकारणातायां संतद्वलेतादात्म्यसंबंधानवच्छिन्नत्ववत्तमहत्वावृत्तित्वेनापि कारणातायां विशेषणीयत्वात् न च तथाप्युद्भूतहृदये व्यभिचारः
 । तस्य मानसेतरद्वयलौकिकचाक्षुषत्वावच्छिन्नजनकतया निरुक्तसहकारित्ववत्त्वादिति वाच्यं । तस्य लाघवेन द्रव्यलौकिकचाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रत्येव जन
 कत्वात्मीमांसकेन सर्वधर्माणां योरपि प्रत्यक्षत्वाभ्युपगमात् नैव यिकनयेमहत्वावृत्तित्ववद्द्रव्यावृत्तित्वस्यापि सत्यंतद्वले कारणातायां प्रवेशणीय
 त्वात्तमनःसंपुक्तसमवायादिलक्षणास्त्वादिसंनिकर्षस्यापि मनोमप्रमारांतरासहकारित्वान्न व्यभिचारकारणपवाहयुष्मर्धविशेषता । तच्च मान
 संलौकिकप्रत्यक्षाविषयत्वं परनयेज्ज्ञानलक्षणादेरसंनिकर्षस्तथास्तथास्त्वादिसंनिकर्षस्यैव हि स्थस्यकदाचिभावात्तौ न व्यभिचारतादवस्थपरा मर्श
 देरभावज्ञानत्वावच्छिन्नस्वनिष्ठकारणात्तादृशत्वव्याप्तिज्ञानादेरेव सहकारितया तत्र व्यभिचारकारणपसामान्यज्ञानत्वादिकमपहाय प्रत्यक्षप्रति
 तत्वेन प्रवेशः विपरीतज्ञानोत्तरप्रत्यक्षप्रतिविशेषदर्शनादेर्न कारणात् अपि तु विपरीतज्ञानविवर्तकतया कथंचिद्रूपयोगित्वमेव तस्येति न तत्र व्य
 भिचार इति सर्वचतुरस्तं किं विजु व्याप्तिस्मरणादेः प्रकृतव्याप्तिस्मरणादेः प्रमारांतरतायनेरिति प्रत्यक्षविजातीयविशिष्टपरा मर्श प्रमाकरणा
 तापत्तेरित्यर्थः । तदेव हीत्यादि हि यस्मान्न यदसाधारणमनोरूपं सहकार्यसाधवहिर्गोचरं प्रमां जयति न देव प्रमायां तस्मिन्नि योजनापदिसाधनविशे
 षरां असाधारणं यज्जातीयप्रमासामर्थ्यसमवहितं मनोरूपं सहकार्यसाधेति स्वरूपकथनेन स्वीपरगोचरं प्रमां यद्विशेषकयत्प्रकारकप्रमाप्रमारांत

एतद्विशेषकतत्प्रकारकप्रमाकरणात्तथावयवजातीयप्रमासामग्रसमवहितं सतयद्विशेषकयः । प्रकारकप्रमाजनकं भवति ततश्चिजातीयतद्विशेषक
 तत्प्रकारकप्रमाजनकं भवति यथा चक्षुरादिकं अनुमानादिविजातीयप्रमासामग्रसमवहितं सतयद्विशेषकघटत्वद्विप्रकारकप्रमाजनकं भव
 ति अनुमानादिविजातीयतादृशप्रमाजनकमपि भवतीत्येव निष्कर्षः । अत्रानिश्चित्यमपि यद्विप्रकारकप्रमाजातीयप्रमाया लौकिकसंनिकर्ष
 धात्मकसामग्र्यसमवहितं सतद्विशेष्यरामरीरूपप्रमाजनकं स्यात्तदा प्रत्यक्षविजातीयतादृशप्रमाजनकं स्यात्तस्मात्तद्विषयवद्विहितं न विज्ञे
 यणीयानि नोपनयसंनिकर्षमाशयनासिद्धिः । परन्तु पेयनयस्य संनिकर्षत्वाभावात्तद्विजातीयत्वमिति आचक्षते । तद्विजातीयतयाप्यत्राभावे न प्रमाया मकरात्वा
 दित्यत्रेतिहातासंगतेः । प्रमाकरणात्स्यात्वाद्यत्वाभावात् । ननु प्रत्यक्षविजातीयविशिष्टप्रमाजनककरणात्त्वमेवापादनीयं व्याप्रावणिसाधेकरणात्त्वमेव
 निवेदनीयमिति वाच्यं ॥ अतुमानादिविजातीयप्रमासामग्रीमाशयवत्स्यः संयोगाद्दोषा यत्रेव्यभिचारयत्नेरिति दिक् । ननु प्रागुक्तं संशयस्वप्नजनकं नि
 द्रादिजन्ययदार्थोपस्थितिरूपेयनयसंनिकर्षेऽप्यपि नोपस्थितिरिति वाच्यं । ननु प्रागुक्तं संशयस्वप्नजनकं निद्रादिजन्ययदार्थोपस्थितिरूपेयनयस्य करणात्त्वद्वि
 त्वाहसंशयस्वप्नोत्तिति प्रागुक्तसंशयस्वप्नोत्तित्यर्थः । न प्रमोत्तमविशिष्टप्रत्यक्षरूपैकितुस्मरणादिरूपधर्मिज्ञानविशेषाज्ञानरूपो विज्ञेयविज्ञेययो
 लौकिकसंनिकर्षसत्त्वतयोः प्रत्यक्षरूपत्वादिति भावः । निद्रादेः निद्रादिजन्ययदार्थोपस्थितेः न प्रमाणां नरत्वं न विज्ञेयप्रत्यक्षप्रमितेरसाधारणाकारणा
 त्वं तथा च हेत्वभावादेव न व्यभिचार इति भावः इति संप्रदायः । अजयस्तु न चैतादृशतिथ्यो यमेति शब्देऽपि प्रमाणां नरतापत्तिः निद्रादिजन्ययदार्थोपस्थिते
 रपि संशयस्वप्नकरणात्त्वमिति निरवत आह । संशयेति न प्रमाणां तत्त्वं न प्रमाणां नरत्वप्रसंगः । संशयस्वप्नकरणात्त्वमिति यावत्तत्रैवैवद्विहितः । त
 उभयमप्यसत्संशयस्वप्नोत्तु न प्रमेति इत्यभिधानस्यानुयुक्तत्वात्तज्ज्ञेयनिद्रादिजन्ययदार्थोपस्थितेर्न संशयस्वप्नसाधारणाकारणात्त्वमित्यस्यैव वक्तुमुचितं

तात्तन्नयेतानलगासंनिकर्षस्यप्रत्यक्षजनकतयातयोर्विशिष्टप्रत्यक्षपरत्वेपिनिर्द्धारितमोपस्थितेस्तदसाधारणाकारणात्वात्संभवात्। वास्तविकतन्नुप्राणकसं
 नायस्वप्नस्थलेचिह्निरंद्रियलौकिकसंनिकर्षविनाशेबाह्यार्थविषयकविशिष्टप्रत्यक्षजननेक्तप्रशक्तिकेनमनसायवृत्तेयितेनविनाविशिष्टप्रत्यक्षजनयुतके
 नवारणीयंनेत्युत्पत्तिमियासामग्रीकार्यनार्जविषयति। ननुबहिर्रंद्रियव्यापारेविनामनसावात्स्यार्थविषयकविशिष्टप्रत्यक्षजननेहोषस्यसहकारितयाप्रवृत्तेहो
 षाभावादेवर्नविशिष्टप्रत्यक्षजननसंभवइति। ननुहोषविनासदृक्षःसंयोगवान्वेत्तादिकोदृढप्रमार्हसंशयजननेहोषस्यव्यभिचारिण्यतयाह। ननु
 मिलौकिकसंनिकर्षजनमसंशयस्वप्नावितर्कः। ननुमेनविशिष्टप्रत्यक्षरूपौकिंतुस्मरणाद्यात्मकधर्मिज्ञानविशेषाकाज्ञानरूपौ। निद्रादेरितिपंचमीनि
 श्चिह्नसहकारादिसर्थः। प्रमाणानरत्वंमनसःप्रमाणत्वंमनसोवतिहोषलौकिकसंनिकर्षविनाशार्थविषयकविशिष्टप्रत्यक्षकारणात्मनिनिपातः।
 ह्यनिद्रादेरित्यस्वतिद्रुमिहामनःसंयोगःतस्यादिःकारणमितिपुसत्यामानसइत्यर्थः। नचेति॥ इन्द्रियासंनिकर्षेधमेवइतिशेषः। ननुवापीतिसधुमोवदि
 व्याप्यइतिविशिष्टस्मरणाद्यभावदशापमितिशेषः। ननुव्याप्यत्वानुभावकेतितद्वमेवद्विव्याप्यत्वानुभावकत्वाभावादिसर्थः। मानसस्यत्वयाःनंगीकारात्
 विशिष्टव्यवहारप्रतिविशिष्टज्ञानस्यहेतुत्वादितिभावः। व्याप्यत्वानुभावदितिखंडुशोध्यमत्वाहोवद्विव्याप्यत्वस्याप्यत्वस्मरणासध्वमत्वत्वादिनातद्वमेवम
 त्वादिसंज्ञास्यत्वात्सत्त्वात्तद्वत्तुनतादृशस्मरणांतदाद्यसंसर्गाग्रहादवेविभावः। नचत्वमेवइति। वद्विव्याप्यत्वमत्वध्वमवद्विव्याप्यत्वमत्वध्वम
 त्वंतद्वमविशिष्टस्मरणाद्यभावातद्वमस्यासंनिकर्षत्वेनवप्राप्तशक्ततादृशविशिष्टयगमग्रीस्यासंभवात्तद्वमभवन्मतेएवनादृशविशिष्टयगमग्रीवि
 रदृशायांतादृशविशिष्टव्यवहारोत्पत्तिरितिभावः॥ व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिज्ञानाभावाद्द्विव्याप्यवानयमितिशाब्दानजगानुमितौस्वमते
 व्यभिचारमुद्हरति। अतएवेतिपतएवानीन्द्रियाहोव्यभिचारविशिष्टज्ञाननकारणमपितुव्याप्यतावच्छेदकयद्वमीकरोदेनव्याप्तिग्रहहन्त्यकारकपक्षधर्मताज्ञान

कारणमतएवेत्यर्थः। वह्न्याप्यवानपुमितिशाब्दानोत्तरमिति शेषः। अपिप्रज्ञानवत्तन्नि। अपिप्रज्ञासावतत्समर्थः॥ अतएव वह्न्याप्यत्वस्य व्याप्य
तावच्छेदकप्रकारत्वादिनिभावः॥ यवेतीयधमेति। धूमत्वरूपेण धमेयवत्तद्वदिते ज्ञाते इत्यर्थः॥ वह्न्याप्यः वह्न्याप्यो धूमः अयं न वायवत्तद्वदिते ज्ञाते इत्यर्थः॥
समन्ते च वह्न्याप्यो धूमः पर्वतवानिति विशिष्टनिश्चयाभावान्न तदानीमनुमिति रिति भावः। स्मरतो विधमाने इति॥ धर्मितावच्छेदकप्रकारकधर्मिस्म
रतो विधमाने इत्यर्थः। धूमत्वज्ञानस्य धूमत्वेन रूपेण यवत्तद्वदिते ज्ञाते न व्यावर्तकधर्मदर्शनत्वेन॥ अयमेति। यदि तत्र न सं
शयस्तदेत्यर्थः॥ संशयानंतं रमिति शेषः। यामर्तो यिकुनो न स्यादिति तव वह्न्याप्यो धूमः पर्वतवानिति विशिष्टनिश्चयस्याप्याय निःसै
वानुमितिसामग्रीतस्या एव तव यामर्तो सामग्रीत्वादित्यर्थः॥ तस्मात्तत्र संशयो न जायते किं नु विशिष्टविश्वय एव जायते ततो नुमिति रितितया
पि सीकरणीयमिति भावः॥ ननु मविशिष्टनिश्चयस्याप्यपि तिर्नास्ति संशयस्य प्रतिबंधकत्वादित्याशंकते संशयेन प्रतिबंधादिति न विशिष्टनि
श्चयस्यापि रिति शेषः। तुल्यमिति। समान्यनुमितिप्रति संशयः प्रतिबंधको ह्यवच इत्यर्थः॥ एतच्चाभ्युपगमवारः तादृशसंशयस्यानुमितिप्रत्यभि
रिक्तप्रतिबंधकत्वकल्पने गौरवान्। वस्तुतस्तु विशेषदर्शितत्वात् संशय एव न जायते इत्यत्रैव निर्भरो बोध्यः अतएव तत्रैव शंकतो न वेति विनिश्चि
तं। धूमत्वरूपसामान्यधर्मधर्मितावच्छेदककनिश्चयस्येत्यर्थः। सामान्यसंशयेति। धूमत्वरूपसामान्यधर्मितावच्छेदककसंशयेत्यर्थः। निवृत्ते कत्वा
न प्रतिबंधकत्वात् तत्सत्त्व इति शेषः। धूमसामान्यधूमत्वावच्छिन्ने विशेषसंशय इति वह्न्याप्यधूमत्वरूपविशेषधर्मावच्छिन्नविशेषताकसंशय इ

चिं. टी.
१४५ति
क

कारक्यामिषक्षधर्मतानिश्चयाभावादित्यर्थः अनुमानं अनुमितिः ननु तत्र भावाभावान्तरत्वं प्रकारेण भावाभावान्तरत्वं निश्चये पक्षधर्मिज्ञानात्तेन त्वेताद
 स्य पक्षधर्मतानिश्चयाभावादित्यर्थः अनुमानं अनुमितिः फलबलेन तादृशज्ञानकल्पनादित्यत आह तादृशमतेति भावमिन्नैतत्समावृत्तिनोपपत्तयस्तत्त्वस्य
 भावाभावान्तरत्वं स्य भावाभावान्तरत्वेत्यर्थः। लिंगत्वाभावादिति अप्रसिद्धीरिति भावः। भावत्वाभावत्वेति। भावत्वाभावत्वान्तरधर्मस्वरूपेण भावत्वाभा
 वत्वान्तरधर्मस्वरूपेण भावत्वान्तरधर्मनिश्चयमिषक्षधर्मतानिश्चयादेवानुमित्युक्त्या तात्फलबलेन तादृशज्ञानकल्पनादित्यर्थः। एवमिति लिंगं लिंग
 तावच्छेदकं। यत्रायं धर्मवान्वालोकावन्वाउभयथायिर्वह्निव्याप्यवानिनिज्ञानानंतरं अनुमितिस्तत्रापि धूमालोकाभ्यन्तरत्वेण धूमालोकाभ्यन्तर
 निश्चयमिषक्षधर्मतानिश्चयादिवानुमितिः फलबलेन तादृशज्ञानकल्पनादित्यर्थः। यद्वानिरेकज्ञानमिति। यद्वमीवच्छिन्नविशेषकयद्वमीवच्छिन्नवदे
 दवज्ञानत्वावच्छिन्नमित्यर्थः। तन्निश्चयसाम्यमिति। तद्वमीवच्छिन्नविषयतानिरूपिततद्वमीवच्छिन्नविषयताशालिनिश्चयत्वावच्छिन्नकारणात्ताप्रति
 योगिककार्यतावदित्यर्थः। पक्षधर्मस्येति पक्षताव्याप्यत्वावच्छिन्ने पक्षतावच्छिन्नवतोऽभेदस्य पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नरूपत्वस्य ज्ञानं साध्यव्याप्यत्वा
 वच्छिन्नविषयतानिरूपितयक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयताशालिनिश्चयत्वावच्छिन्नीमिति पावता। यथा कृते सिद्धसाधनायतेः। एवमत्रेयि पक्षधर्मताज्ञा
 ने पक्षप्रकारकनिश्चये विशेषदर्शनात् व्यावर्तकधर्मदर्शनात्। यक्षस्यैव पक्षोद्भाववर्तकत्वादिति भावः। धूमव्याप्यभेदज्ञानं धूमत्वावच्छिन्ने वह्निव्याप्यत्वा
 वच्छिन्नविशेषकपक्षवदेदज्ञानं वह्निव्याप्यधूमत्वावच्छिन्नविशेषकपक्षवदेदज्ञानमिति यावत्। अत्रैवेति। व्याप्यमतभेदज्ञानं साध्यव्याप्यहेतुत्वा
 वच्छिन्ने पक्षवदेदज्ञानं स्वेतरसकलकारणसमवधानसत्त्वे पक्षत्वे कार्यनुत्पत्त्यादस्यैव प्रतिबंधकत्वादिति भावः। ननु धूमत्वावच्छिन्नविशेषकपक्ष
 प्रकारकनिश्चयस्य धूमत्वावच्छिन्नविशेषकपक्षवदेदप्रकारकनिश्चयप्रत्येव विरोधितया तत्तत्तेपि वह्निव्याप्यधूमत्वावच्छिन्नविशेषकपक्षतावच्छेदधर्म

राम०

वाधकाभावः इति भ्रमेणाज्ञां कतेन वेति। यस्तधर्मताग्रहेषि यस्तप्रकारकनिश्चये विद्यमानो योतिरोऽयं। इयमिति। वह्निव्याप्यो धूमव्यक्तिरिव न प
वेतीयेति योजनं। भ्रम्यतः भ्रमे वाधकविरहवतः चतुर्मित्यप्यति तदनंतरं अतुमिमापतिः। भ्रमं निराकृत्य समाधने। धूमत्वस्येति। घटितवैषम्यार्थः।
धूमत्वघटितविशेषदृष्टी नस्येति। ॥ दर्शनेन विज्ञेयतावच्छेदकतया भावेन। तादृशभ्रमेपि क्षमायधर्मावच्छिन्नविज्ञेयकतद्वावर्तकधर्मवर्तनि
श्चयस्य सामान्यघटितधर्मावच्छिन्नविज्ञेयताकर्तृनिश्चयप्रत्ययविरोधित्वात्। न च तथापि वह्निव्याप्यः पर्वतवान् इति भ्रमे वाधकाभावः। न च धूमत्वस्य वि
ज्ञेयतावच्छेदकतया प्रवेशादिति वाच्यं। तादृशभ्रमसत्यैः तौ मेतैरिह तावच्छिन्नव्याप्यो धूमः पर्वतवानिति निश्चयसत्त्वे वह्निव्याप्यः पर्वतवानिति भ्रमेपि चतु
र्मिते स्वयाभ्युपगमात्। एवं यत्र प्रथमं वह्निव्याप्यो धूमः पर्वतवानिति भ्रमः ततो धूमः पर्वतवानिति निश्चयस्तत्राप्यनुमितिरीदृशे वेति भावः। एवं यत्र ह्यसदि
ना सामान्यधर्मावच्छिन्नविज्ञेयकतद्वावर्तकधर्मदृष्टी नस्य सामान्यघटितविज्ञेयधर्मावच्छिन्नविज्ञेयकतत्संज्ञायं प्रत्ययविरोधीत्येवोक्तं ननु तादृशानि
श्चयं प्रतीत्यतो न योनस्तस्य भ्रमयेति। यदि सामान्यधर्मावच्छिन्नविज्ञेयकतद्वावर्तकधर्मदृष्टी नस्य सामान्यघटितविज्ञेयधर्मावच्छिन्नविज्ञेयकनिश्चय
प्रतिबंधकत्वमित्यर्थः। निश्चयसामान्यविज्ञेयतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयपुरुषविशिष्टयामरीसामर्थ्याभ्रमानंतरमिति यादः। धूमवातमवर्तनानिति ध
ूमत्वधर्मितावच्छेदककभूमानंतरमित्यर्थः। विशिष्टयामरीसवतीता वह्निव्याप्यो धूमः पर्वतवानिति विशिष्टयामरीसवैत्यर्थः। तथा च धूमत्वरूपसामान्यध
र्मावच्छिन्नविज्ञेयकपर्वतवद्वैदग्रहानंतरं यथानतद्वद्विज्ञेयधर्मावच्छिन्नविज्ञेयकपर्वतवतानिश्चयस्तथा तादृशसामान्यधर्मावच्छिन्नविज्ञेय
कपर्वतवतानिश्चयानंतरमपि तादृशविज्ञेयधर्मावच्छिन्नविज्ञेयकपर्वतवद्वैदवतानिश्चय इति भावः। अभ्युपगमवादेनाह। अस्तवेति। व्याप्य नये
ति। व्याप्यतावच्छेदकरूपेण साध्यव्याप्यतया भ्रगतस्य पक्षवतया भ्रगतस्य भेदाग्रह इत्यर्थः। कल्पनालाघवं हेतुमाह। परामर्शहेतु नयेति। न चैवंपक्षान्तरेक

ज्ञानव्यापिबलादेवविशिष्टपरात्मज्ञानेन हेतुत्वसिद्धिरिति वाच्यत्वतत्त्वयोरनुगमादुभयवदिसिद्धरक्षांताभावाच्चतद्व्यतिरेकसिद्धेः। नव्यातिरेकेराहणांतह
लभइतिवाचांसाध्यस्याप्रसिद्धाव्यतिरेकदृष्टांतस्याप्यसंभवइतिभावः। असंनिहृष्टधूमज्ञानादपीति धूमेन्द्रियसंनिकर्षविरहदृष्टायांमपिधूमतरुपेक्षा
स्वच्छः साध्यव्याप्यत्वयुक्षवत्वस्मरणानुमितिर्त्यर्थः। गोखमिति कारणातावच्छेदकशरीरगोखदित्यर्थः। विशिष्टपरात्मज्ञानमपेक्ष्ययथोक्तमेदग्रहत्व
स्यगुरुत्वादितिभावः। नेहेति धूमेन्द्रियसंनिकर्षविरहदृष्टायांमिसर्थः। अनुययतिः अनुययते। तथा चानायत्यागोखमप्यास्तीयतएवइतिभावः। ननुयह
अव्याप्यतावच्छेदकरूपेणासाध्यव्याप्यतावगतेयक्षवदमेदग्रहः अभेदमानस्यसाध्यव्याप्यत्वविशिष्टवदमेदनिश्चयस्य तादृशहेतौयक्षप्रकारकनिश्चय
स्येतिवाचता। अननकत्वात् अननकनकत्वासंभवात्तथा चानायत्याकारणीभूतज्ञानविरोधिनेपितादृशभेदज्ञानस्यप्रतिबंधकत्वमप्युच्यतेतइतिभावः।
उक्तवाप्रेर्यभिचारमाहत्वमयीति तादृशस्यकणो। भूतज्ञानविरोधिनीयथोक्तमेदग्रहस्याव्ययनियदिव्याप्यतावच्छेदकप्रकारेणाव्याप्यन्याः वगते
यक्षवदमेदग्रहो नानुमितिहेतुस्तदागोत्वमधुरत्वावांतरजात्यदिलिंगकानुमितिर्न स्यादित्यर्थः। जातियदंधर्मयरेसचधर्मः परेषामखंडोपाधिरस्या
कंचजातिरेवेतिफलतोनकश्चिद्विशेषः। धर्मांतरेति। अनतिप्रसक्तधर्मांतरेत्यर्थः। नचगोत्वगोयदप्रवृत्तिनिमित्तत्वमेवतादृशोधर्मः संभवतीवात्यं
। पृथिवीत्वस्यापिगोयदप्रवृत्तिनिमित्ततातस्यातिप्रसक्तत्वात्। मधुरत्वावांतरजातोतदसंभवाच्च। अतएवपृथक्कृतदुर्कीर्तनं। नन्वेवंभवसंगेपित
स्यगोत्वात्वाव्याप्यनिमाधकत्वमित्यत आह। अतएवेतिस्वरूपतएवेत्यर्थः। अस्यन्नपृथक्त्वोक्तः। विलक्षणात्वात्। व्यावर्जकत्वात्। अन्तिरेवेतिगोत्वा
द्यवच्छिन्नगविरिक्तैरेवेत्यर्थः। समवेतत्वसंबंधेनइतिशेषः। प्रकारकत्वात्। अनतिप्रसक्तत्वात्। ननुसमवेतत्वस्यसंबंधत्वेमानाभावइत्यत आह। महीति।
समवेतत्वसंबंधेनगोत्वगोप्रकारत्वस्यैवतत्रविशेषत्वपीतिभावः। ननुगोतिज्ञानेगोत्वंप्रकारश्चगोत्वमित्यनुनतथाइत्येवविशेषइत्यत आह। अन्येतिवाप्य

तत्र हस्तिगोखरितयाप्यत्वग्रहेतादृश्याप्यत्वविशिष्टवजापरामर्शस्य चानुययोगप्रसंगदित्यर्थः विशेषरातावच्छेदकप्रकारकज्ञानविधये
वतत्रयतस्योपयोगादितिभावः। ननु गौनिष्ठाभावाप्रतियोगित्वादितिर्भवाप्यत्वग्रहेतादृश्याप्यत्वविशिष्टवजापरामर्शसर्वविशेषराज्ञानविधये
वअग्रेतस्योपयोगादित्यत आह। गौतेरेति। गोत्वमित्येवयादः। तथा च गवेतरासमेतत्वे सति सकल गौसमेतत्वमेव तत्रानतिप्रसक्तो धर्मस्तस्यानु
भवसिद्धत्वेनोपहृत्वा संभवादितिभावः। नवेवमिति॥ गोत्वमनतिप्रसक्तधर्मस्वीकारेऽनवस्थितिस्तत्रापि धर्मांतरस्वीकारादनवच्छेदार्थः। अनुभ
वेनेति। अनुभवसिद्धत्वेनेत्यर्थः। तथा च प्रामाणिकत्वादनवस्थानेनोपायेतिभावः। परामर्शसर्वपक्षरहस्य॥ श्री॥ यत्राप्यक्षः व्याप्यत्वसंबन्धेन संयोगसं
बन्धेनैव वा बह्वैः साध्यता तादात्म्यसंबन्धेनालोकोद्धर्मोवाहेतुः तत्रार्थधर्मोवा आलोकोवा उभयथायिर्वन्ति व्याप्यरूपा व्याप्यतावच्छेदकधूमतादिप्रकारक
संज्ञायात्मक व्याप्यतावच्छेदकतादात्म्यसंबन्धसंसर्गकवन्ति व्याप्यप्रकारकज्ञानानंतरमपि व्याप्यत्वादिसंबन्धेन वद्विहेतुमितिः परस्य राभिमततासाकच
स्यात्। व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकधूमतादिप्रकारकनिश्चयविरहादिति समाधेनेत्यमिति। आलोकोद्धर्मोवेति अत्र तादात्म्यसंबन्धेनालोकादिरेव
कोटिः। इति ज्ञानमिति उपाकारक व्याप्यतावच्छेदकतादात्म्यसंबन्धेन पक्षेव हि व्याप्यप्रकारकज्ञानमित्यर्थः नवेवंतावच्छिन्ने व्याप्यत्वप्रकारकनिश्चय
स्यैवायमाकारेन तु व्याप्यप्रकारकनिश्चयस्येति वाच्यं। धर्मे प्रकारकनिश्चयस्येव तादात्म्यसंबन्धेन धर्मप्रकारः ततोऽनुमितिः तदनंतरमपि व्याप्यतासंबन्धेन
वहेतुमितिः परस्य राभिमततेति शेषः। तत्र निश्चयः तत्र व्यभिपक्षधर्मतानिश्चयः। यद्यपि सर्वतो बहिष्यानुद्धर्मदित्यत्र पवि तो धूमवान्तवोभयथायिर्वन्ति व्याप्य
वानिति व्याप्यतावच्छेदकधूमत्वप्रकारक संज्ञायात्मक परामर्शोद्वेगः। ननुमिति रनुभवीसिद्धासापितन्मतेन स्यादित्येव वक्तुं युक्तं प्रसिद्धोदाहरणत्वाज्ज्ञेया
यितेस्तत्र तादृशसंज्ञायात्मक परामर्शानंतरं वद्वेनमिति नोयत इति काव्यलिखनात्तरित्यागः। तद्व्याप्यत्वमेवेति। धूमालोकात्पतरत्वमेवेत्यर्थः। ननु जलिनो

स्य व्याप्यतावच्छेदकत्वाभावेन धूमत्वालोकादिरूपेणाव्याप्तिज्ञानविरहदर्शयामिति शेषः । न ह्यन्यत्वादिनिर्धर्मपरो निर्देशः तादात्म्यसंबन्धेन धूमालोका
न्यतरत्वेन हेतुत्वेनेत्यर्थः । नानुमेयं । नानुमानं शब्दं व्यर्थं विशेषणत्वादिति व्यर्थं विशेषणतया व्याप्यतावच्छेदकत्वाभावेन तद्वर्मावच्छिन्नस्य व्याप्यघट
कत्वादित्यर्थः । तद्वर्मावच्छिन्नस्य व्याप्यघटकत्वे व्याप्यतावच्छेदकत्वस्यावश्यकत्वात् । यद्वर्मावच्छिन्नसमानधिकरणाभावप्रतियोगिज्ञानवच्छेदकं स
ध्यतावच्छेदकं तस्यैव व्याप्यत्वादिति भावः । नैवेति । न चैवमिति सर्वव्यर्थं विशेषणत्वात् व्याप्यतावच्छेदकत्वविघटकत्वेऽपि धूमत्वादिना व्याप्तिज्ञानविर
हदर्शयामिति शेषः । न ह्यन्यत्वादिति । विशेषणताविशेषसंबन्धेन धूमालोकान्यत्वेन हेतुनेत्यर्थः । शेषसर्ववदित्याहुः । तदसंतद्धूमालोकान्यत्वस्य धूम
त्वावृत्तिरिक्तत्वे तन्निर्धर्मिकतया प्रागभावपदवैधर्ष्यात् धूमत्वादिरूपत्वेऽपि च धूमत्वत्वादेरप्रवेशेन वैधर्ष्यविरहादिति दृष्टव्यं । न भवत्येव तत्र तेन हेतु
नावहिव्याप्यत्वानुमितिः किंतु प्रत्यक्षतः तत्र व्याप्तिर्दृष्टत इति समाधत्ते प्रत्यक्षं हीति । विशेषदर्शनादिति । एतच्च संशयौ नरव्याप्तिप्रत्यक्षाभिप्रायेणावि
शेषणविशेषसंबन्धेति । एतच्च संबंधांशौ लौकिकप्रत्यक्षाभिप्रायेण व्याप्यार्थप्रत्यक्षं प्रति विशेषणविशेषसंबन्धस्य गुणतया तत्संयादनायैत्यधिक
ञ्चित् । विशेषणविशेषेन्द्रियेणाविशेषणस्य ज्ञानसंवेद्ययुनरिन्द्रियसंनिकर्षाभिधानं तदंशौ लौकिकप्रत्यक्षाभिप्रायेणाप्रत्यक्षसंभवादित्यर्थः । इ
दमुपलक्ष्यतां व्यर्थं विशेषणतया तद्वर्मावच्छिन्नधरितव्यापकसमानाधिकरणरूपव्याप्तेर्विरहेऽपि तत्र साध्याभाववदद्यत्तत्वरूपव्याप्तिज्ञानेन वाच्यनुमि
तेरपि संभवाच्चानहिरुतयस्त्वप्यपनयेपि व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानमेव कारणव्याख्यासन्भुयगमोवेति ध्वेयं । न चैवमिति । एवं गुरुतया न
वच्छेदकत्वे । प्रत्यक्षेयौति । गुरुतया विषयितया ज्ञाननिष्ठप्रत्यक्षकारणतावच्छेदकत्वात् संभवादिति भावः । गुरुपीति । तस्य बुद्धेरिति शेषः । विषयवि
शेषदर्शनेति । व्यावर्तकधर्मदर्शनेन तया विषयितज्ञानविरोधित्वात् दर्शनेनेत्यर्थः । प्रत्यक्षसदकारित्वात् प्रत्यक्षोपयोगित्वात् । ननु तद्व्याप्यत्वज्ञानत्वेन कार

रात्वमितिभावः। नदमान्यत्वज्ञानमिति यस्यैधमा लोकान्यान्वत्प्रकारकधूमालोकान्यान्वत्ताज्ञानमित्यर्थः। नत्रेति अत्रा लोकोधूमोवेत्यादिसंशयात्मकयस्य
 श्रीस्थलेऽस्यर्थः। व्याप्यवत्ताज्ञानो यश्चीरामिति। यश्चेति व्याप्यत्वप्रकारकवहिव्याप्यवत्ताप्रत्यक्षोपयुक्तमित्यर्थः। नहीति व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्ष
 धर्मताज्ञानस्यैव भवति। नुमिति हेतुत्वादस्य तत्त्वस्य गौरवादिना व्याप्यतानच्छेदकत्वादिति भावः। उदमुपलक्षणां। संशयादिमामयाः सर्वत्रानावश्यक
 त्वेन यत्रेतरकारणाभावात् संशयाद्यभावस्तत्र धूमालोकान्यान्वत्ताज्ञानमपि नावश्यकमित्ययिमेतत्। अस्तवागुरुपि धर्मो व्याप्यतावच्छेदकः अ
 त्कचोक्तस्थले धूमालोकान्यान्वत्ताज्ञानमावश्यकं तथापि धूमव्यापिप्रकारकज्ञानस्थले व्यभिचारान्न व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्यादिज्ञा
 नस्यैव हेतुत्वनियम इमाह किंवेति। ज्ञाने ज्ञाने ज्ञानजानुमितौ। व्याप्यत्वावच्छिन्नविषयताप्राप्तिज्ञानमेव कारणामित्यर्थः। व्यप्यतापि। व
 हिव्याप्यो धूमः धूमवान्यवर्तते इत्यादिज्ञानोत्तरमनुमितावयितव्यातादवाविषयिताशालिज्ञानं कारणां। ननु सर्वत्र व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्या
 प्तिज्ञानमेव कारणामितिनियमोऽत्रैव व्यभिचार इति भावः। व्यभिचारमुद्धरति अथेति। तथा च व्याप्यत्वप्रकारकज्ञानस्यैव व्याप्यतावच्छेदकप्र
 कारकज्ञानत्वान्न नियमस्य व्यभिचार इति भावः। ननु व्याप्यतावच्छेदकत्वे आत्माश्रय इत्यत आह तथा हीति प्रत्येकवृत्तिः प्रत्येकमात्रवृत्तिः
 सकलधूमादीति सकलधूमालोकादिनिष्ठेत्यर्थः। ननु यत्र वहिव्याप्यत्ववहिरिति प्रतीतिरेव मानमित्यत आह। नत्रेति ज्ञानव्याप्यत्वात्तु द्वौ चे
 ति च ज्ञानव्यवस्थेति ज्ञानवहिव्याप्यवान्यमिति बुद्धावेदस्यर्थः। ननु प्रत्येकव्यापिज्ञानाभावदशायामपि तादृशप्रतीत्यनेन तस्याः प्रत्येकव्याप्या
 श्रयत्वं विषय इत्यत आह प्रत्येकेति तवापीति शेषः। प्रत्येकव्यापिमेव व्याप्यतावच्छेदकत्वादिति भावः। उदमायातनः। यत्र यत्र धूमस्तत्र वहिरेत
 स्य धूमत्वावच्छिन्नव्यापि विषयकत्ववत्तत्र यत्र वहिरेत्यपि व्याप्यत्वावच्छिन्नव्यापि विषयकत्वस्य सर्वानुभवसिद्धत्वात् तस्य धूमादिसमानाधिकर

राभावाप्रतियोगित्वरूपव्याप्यत्वंविषयइतिकथितं। प्रत्येकीति। वतौविशेषव्याप्यवद्विना व्याप्तिरिति। रिवाच्यतां तथापि प्रकृतव्याप्ये वा वच्छेदकत्वे
 न व्याप्यता वच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानसत्त्वेपि वीह व्याप्यो वद्विना व्याप्यइति तत्प्रकारकव्याप्तिज्ञानाभावात् कथमनुमितिः स्यात् न च तद्वन्नतरयो
 वद्विना व्याप्यवान् सोऽपि मानिति व्याप्तिज्ञानं कल्प्यततोऽनुमितिर्इति वाच्यं न ध्यासतिकल्पत्वापिशेयेन पुररूपा वद्विन्नस्यैव नियतसर्ववर्तितायाः
 कल्पयितुं पुक्तत्वादितेव तत्त्वं ननु राब्धपरमशीमात्रादनुमितिर्प्रसिद्धैवेत्यत आह अपि चेति विशिष्टमिति यादः यत्र प्रथमं यैः अनुमितिश्च वद्वि
 तसर्ववद्विना व्याप्यधूमत्वविशिष्टमेव प्रत्यक्षपुग्यद्विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमिति गीत्यापक्षधर्मपक्षता वच्छेदका वद्विन्नेभासते ज्ञायते तत्रेति योजनात्
 चिनु वैशिष्ट्यमिति यादः अवद्विन्नस्येमादिः॥ तथा च वद्विना व्याप्यधूमत्वा वद्विन्नस्य वैशिष्ट्यमेवेत्यर्थः शेषं पूर्ववत्। व्याप्यत्वज्ञानमेवेति। यक्षता
 वच्छेदका वद्विन्नपक्षविषयता निरूपितस्या व्याप्यत्वा वद्विन्नविषयता शालिनिश्चयत्वमेवेत्यर्थः। न चैवमिति यत्र वद्विना व्याप्यधूमः धूमवान् यव
 तइति ज्ञानानंतरमनुमितिस्तत्रेति शेषः। कारणात्तेष्ववद्वित्वकल्पने। सप्रमारा कत्वादिति। कार्यकारणाभावग्रहाधीनप्रमारागम्यत्वादित्यर्थः
 । अयं पक्षः विशिष्टपरमशीमान् अववद्वितसर्ववर्तितासंबंधेनानुमितिमत्वादित्यनुमानेन विशिष्टपरमशीमावतुक्त्वात् तर्कविधया का
 रणात्ताग्रहस्य बीजत्वादिति भावः॥ तावतैव कथं न होषत्वं तदाह कारणात्ताग्रहश्चायामिति। तत्प्रकारकग्रहश्चायामित्यर्थः। फलेति फलं विशि
 ष्टपरमशीमानुमित्योः कार्यकारणाभावग्रहः स एव मुख्यनिश्चयबीजयस्य एतादृशं यद्वैरवमतिरिक्तविशिष्टपरमशीमात्पुंनस्येत्यर्थः। सिद्धसिद्धि
 भ्यामिति। ज्ञानाज्ञानाभ्यामित्यर्थः। तदानीं तस्य ज्ञानसत्त्वे कार्यकारणाभावग्रहस्य तन्निश्चयप्रयोजकतया संशयरूपमेव तज्ज्ञानं भविष्यति त
 द्जन होषता प्रयोजकं निश्चितगौरवस्येव होषत्वात् अज्ञानं चेन्न तथापि न होषापस्वरूपसद्वैरवस्या होषत्वादिति भावः केचिन् सप्रमारा कत्वादिति।

अनुमित्यात्मककार्यरूपप्रमाणागम्यत्वादित्यर्थः। उक्तानुमानेनैव तत्सिद्धेति भावः। ननु कार्यस्य न प्रमाणात् कार्यकारणभावग्रहे सति स्यादनुक्तलनकविध
यात्तस्य तत्रोपयोगात्। स एव न संभवति गोस्वेताप्रतिबंधादित्यत आह कारणातेति। अर्थस्तु पूर्ववदिति वरेति। सप्रमाणाकत्वदित्यथाश्रुतं तु न संगच्छते। सप्रमा
णात्वस्याहोषताप्रयोजकत्वे गोस्वेताप्रत्येवाहोषत्वापत्तेः निष्प्रमाणाकं गोवप्रतीतिधेयं। इन्द्रियासंनिक्तादिस्थले प्रागुक्तव्यभिचारमुद्हरति। तदेति। धूम
त्वज्ञानेति। धूमत्वप्रकारकमक्षधर्मताज्ञानेत्यर्थः प्रत्येकानुमानेति आकाशानिरवयवद्रव्यं परममहत्वात् आकाशानि सद्रव्यममूर्तं
त्वादित्यात्मकानुमानाभ्यामाकाशवृत्तितयोयनीतेत्यर्थः। आकाशवृत्तितया स्मरणात्। एतेन सहचारज्ञानं संघादितं मनसाया इत्यनुभवेति। न च त
त्र स्मरणात्पुमेव व्याप्तिज्ञानं स्यादित्यर्थः। व्याप्त्यस्मरणात्पुमिति त्यज्यते इति भावः। ननु तत्र साध्यसाधनग्राहकप्रत्येकानुमानाभ्यामेव व्याप्तिग्रह
स्यात्किं मानसेनेत्यत आह। अनुमानयोरिति। व्याप्त्यग्राहकत्वादिति। व्याप्त्यविषयकत्वादित्यर्थः। न हि सहचाराविषयकं ज्ञानं नियतसहचारा
त्मकव्याप्तिविषयकं संभवतीति भावः। तत्रापीति। न च तत्राप्यनुमानांतराद्व्याप्तिग्रह इति वार्त्तः। तादृशौ रत्नव्याप्त्यनुमितिधारविरेह्यनुमितेरा वि
नुभविकत्वादिति भावः। तन्नुद्यनयसहितस्य तन्नुद्यनयरूपासाधारणाकारणासहितस्य विरुद्धे प्रयोजनकत्वे पूर्वतादिविषयकलिंग
प्रत्यक्षारिजनकत्वे उद्यनयस्य तन्नुद्यनयस्य। प्रमाणांतरत्वं। प्रमाणांतरत्वप्रसंगः। पूर्वतादिविशेषकलिंगप्रकारकप्रमाणात्वप्रसंगदिति
यावत्। परसाधारणमित्याद्युक्तव्याप्तेरिति भावः। नियतव्यापाराभावेन कारणात्वव्यायकस्य तज्जनकत्वव्यापारात्वस्याभावेन प्रमायामकारणात्वात्तय
वितदिविशेषकवह्न्या स्याद्विषयकारकप्रमायाः कारणात्वात्परासंभवात्। यतश्चापारसंभवस्तस्य कारणात्वं निश्चलमेवायमव्यापनौवाधीः ननु
राएव तपयितदर्थविषयकज्ञानहेतुव्यापारत्वे सति तदर्थविषयकज्ञानसाधारणाकारणात्वमेव तदर्थविषयकप्रमाकारणात्वव्याप्यं। ननु यदसाधा

रणाद्युक्तौ हेतुर्मानिभावादिति भावः । अनुव्यापारभावासहकारितैव कुतश्च न आह । सहकारिता चेति । यदसाधारणोत्पादित्यात्रौ व्यभिचारमव्याह
 बहिर्निद्रियेति ॥ तथा चोत्रैव साधनाव्यायकत्वनिश्चय इति भाव इति वाचकः । प्राप्तिक्षकपरा मनी प्रतिबन्दिमुखे नानुमितित्वजातिस्त्वं उच्यते स्यादेत
 दिति यक्षधर्मस्य पक्षसंबंधस्याव्याप्यताज्ञानं वह्न्याप्यत्वप्रकारेणायक्षायधर्मज्ञानं वह्न्याप्यधूमः पर्वते इति ज्ञानमिति पावतनेन्द्रियेति । बहो
 बौकिकसंनिकर्षविरहदशायां कदाचिद्विनेन्द्रियेणातन्निवृत्तसामानाधिकरण्यास्येत्यर्थः । अथोपपत्त्यादिति । इन्द्रियेणाग्रहीतुमशक्यत्वादित्यर्थः ।
 यावद्विषयसंनिकर्षस्य प्रत्यक्षहेतुत्वादिति गवाभिर्बंधः । धूमवत्त्वेनेति । महानसीयधूमे वह्न्याग्निप्रत्यक्षदशायां धूमत्वसामान्यलक्षणाप्रत्यासत्त्या
 धूमत्वरूपेण सर्वस्यैव धूमस्य वा प्रिसामान्यलक्षणाधीनवह्न्याप्यत्वप्रकारकस्यानुभवादित्यर्थः । धूमविशेष इति । संस्कारात् स्मरणाद्वा धूम
 विशेषे उपनीत्याप्यभेद इति योजना । संस्कारात् धूमत्वावच्छिन्नसकलधूमविशेष्यकनिमित्तिलवह्न्याग्निप्रकारकसंस्कारात् एतच्च स्वविष
 यकमात्रं प्रत्यासत्तिः । विशिष्टाधिकरणा कवैशिष्ट्यबुद्धावपि स्वविशेष्यतावच्छेदकधर्मप्रकारकविशेष्यविषयकमात्रं कारणातिशयो
 जनयेत्तत्प्रत्यासत्तिः । धूमत्वावच्छिन्नसकलधूमविशेष्यकनिमित्तिलवह्न्याग्निप्रकारकस्य रणाद्वा एतच्च ज्ञानमेव प्रत्यासत्तिः । विशिष्टाधि
 करणा कवैशिष्ट्यबुद्धावपि विशेष्यतावच्छेदकप्रकारकविशेष्यज्ञानमेव हेतुरिति नव्यमतो धूमविशेषे पक्षीयधूमे उपनीतव्याप्यभेदग्रहः
 स्वविषयी भूतवह्न्याप्यभेदप्रकारेणालौकिकप्रत्यक्षसंबंधसाक्षात्कारः स्वसंस्कारादिः वह्न्याप्यभेदो वह्न्याप्यत्वं प्रत्यभिज्ञाने प्रत्य
 भिज्ञानविशेषो भूतउत्पत्तेश्च प्रत्यभिज्ञापतेः स्मिन्निति व्युत्पत्तेः ॥ तत्र हि विशिष्टस्यैव संस्कारात् स्मरणाद्वा न नद्विशिष्टस्य संबंधस्य साक्षात्का
 रः । धूमवत्त्वेनेति । वह्न्याप्यधूमवत्त्वप्रकारकेत्यर्थः । वह्न्याप्यत्वज्ञानात्वाग्निघटकतया विहित्वरूपेणानित्तिलवह्नित्वज्ञानात्परा मनीरूपान

ए

स्य

नुरितिफलितं ननु तस्मात्संज्ञास्य संज्ञाया विनाशान्न तावत्कालमवस्थानं न च कोटिस्मरणां नो यिसंज्ञाय एव स्वतंत्रं विशेषणोपस्थिति
रूपो वर्तते इति वाच्यं यत्राहो संज्ञा यस्ततो व्याप्तिस्मरणांततः परामर्शः तत्र संज्ञायस्यापि नाशान्न तावत्कालमवस्थानं न च कोटिस्मरणां नो यिसंज्ञाय एव स्वतंत्रं विशेषणोपस्थिति
विशिष्टप्रत्यक्षे नान्यथा स्वतंत्रं विशेषणान्न तावत्कालमवस्थानं न च कोटिस्मरणां नो यिसंज्ञाय एव स्वतंत्रं विशेषणोपस्थिति
या यो यत्रेति परामर्शेपि वहिमतत्वसामान्यलक्षणाया पर्वते वहिमाना उक्तं विशेष्येति तद्वक्तित्वतज्ज्ञातित्वरूपगीतव्यः कचिद्विशेष्ये
निनयाठः तत्रापि यो यत्रेति नैतरेतद्वरणीयं संस्कारवशात् संस्काराद्युपनयवशात् न च यवत इति सर्वत्रेति शेषः विशिष्यतज्ज्ञातित्वरूपगीतव्यः
स्वमर्शेपि न चैव ये कस्मिन् च देने सौ भजाने च नैतरे चक्षुषा सौ भजानं न स्यादित्यत्रेष्टार्थेति माह यत्रेति यक्षधर्मधूमेपीति तथा च तत्रैवोक्त
नियमस्य अभिचार इति भावः ननु संस्काराद्युपनयवशान्न व्याप्तिबोधः किं नु व्याप्तिर्लौकिकसाक्षात्कार एव व्याप्तेः सामानाधिकरण्यात्तक
त्वेन संयोगादिरूपत्वादिसंनिधानेन व्यभिचारमुद्धरितचेति महानसीयधूमवर्दिनिप्रसंग्यताहतिः पर्वती यधूमे व्याख्यवगमे यवनीय
धूमेपि वा सलौकिकसंनिकर्षाभावाविति लौकिकसंनिकर्षविरहादित्यर्थः न चोपनय एव संनिकर्षे स्तीति वाच्यं यो यत्रेति सादृश्या
माह नयसंनिकर्षवशेन प्रत्यक्षासंभवादिति भावः ननु साध्येति पक्षीयहेतुपक्षीयलौकिकसाक्षात्कारविने स धः व्याप्त्यग्रहान्न पक्षीय
हेतो यक्षीयसाध्यस्य व्याप्तिर्लौकिकप्रत्यक्षासंभवात् संबोधित्येनिरूप्य यदार्थलौकिकप्रत्यक्षप्रतिपत्तिमानेन्द्रियजसंबंधित्येन लौकिकसाक्षा
त्कारस्य हेतुत्वादिति भावः ननु यवती यधूमस्य लौकिकसाक्षात्कारोऽस्मैवेव तत्राह नचेति पर्वते वहि साक्षात्कारः पर्वती यवहिलौकिकसाक्षा
त्कारः तथा च पक्षीयसाध्यस्य लौकिकसाक्षात्कारो नास्तीति भावः ननु तावत्प्रत्यक्षसामान्यं प्रत्येव संबोधित्येनिरूप्य यदार्थलौकिकप्रत्यक्षप्रतिपत्तिमानेन्द्रियजसंबंधित्येन लौकिकसाक्षा

विं. टी. १५९ उमस्वरसाहानेति नवैसर्गः पक्षे साध्यग्रहं विना पक्षीयसाध्यज्ञानलक्षणासंनिकर्षविना लौकिकप्रत्यक्षेणागृहीतं ज्ञेयं इति शेषः पक्षीयहेतुनिष्ठया
 प्रेः पक्षीय साध्यघटितमूर्तिकत्वेन तत्र प्रत्यक्षस्य पक्षीयसाध्यप्रत्यक्षरूपतन्निष्पत्त्या पक्षीयसाध्यप्रत्यक्षासामग्रीविना संभवानां लौकिकसंनि
 कर्षस्य च पक्षीयसाध्येन सममभावानां तथा च तत्रोक्तनियमस्य च अभिचारो दुर्वार एवेति भावः यो पक्षविशेष्यस्युक्तनियमस्य अभिचारं वारयितुं पक्षी
 यसाध्यप्रत्यक्षसामग्रीविनापि व्याप्तिर्लौकिकप्रत्यक्षमुपयादयति। ननु यत उति तस्येति विशेषणस्य विशेष्येण संवत्सर्थः। एतच्च विशेषणविशेष्य
 व्यसंबंधांशे लौकिकप्रत्यक्षाभिप्रायेण तत्र विषयविधया तस्य हेतुत्वात् विशेषदर्शनीमिति एतच्च विषयगतज्ञानोत्तरप्रत्यक्षे उपयुज्यते विशेषतो नि
 निविशेषणविशेष्यभाषामिन्द्रियलौकिकसंनिकर्षस्यार्थः। निविशेषप्रत्यक्षकरणां निविशेषलौकिकप्रत्यक्षकरणां। ननु पर्वतीयधूमनिष्ठया प्रेः
 र्वमननुभूतत्वेन महानसीयधूमव्याप्रेरेव स्मृतत्वात् तस्याः पर्वतीयधूमे स्तत्सामानाधिकरण्यात्मा कतया प्रतिव्यक्तिभिन्नत्वात् इत्यत्राह। एकैव
 हीति। व्याप्रेर्धूमत्वादिरूपत्वादिर्यर्थः। यद्यपि व्याप्रेः प्रतिव्यक्तिविभिन्नसाध्यसामानाधिकरणरूपत्वेऽपि न क्षतिः। सामान्यतो च हि धूमसामाना
 धिकरणत्वेन गृहीतानां सकलसामानाधिकरणानां तथैव स्मरणा संभवात् तत्रापि व्याप्रेर्वहिसामानाधिकरणरूपत्वेन पर्वतीयधूमनिष्ठ
 र्यवेतो यवहिसामानाधिकरणस्य र्वतीयवहितिर्दधिकरणाघटिततया पर्वतीयवहितिप्रत्यक्षसामग्रीविना न पर्वतीयधूमे वहिर्व्याप्तिर्लौकिक
 प्रत्यक्षसंभवः। वहिसामानाधिकरणादनिधूमत्वरूपत्वे पर्वतीयवहितिप्रत्यक्षसामग्रीविनापि महानसीयादियत्किं दृष्टिप्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वे र्वतीय चि
 धूममहानसीयादिवहिसामानाधिकरणमात्रविषयकवहिव्याप्तिर्लौकिकप्रत्यक्षसंभवान्। पर्वतीयधूमे महानसीयवह्यादिसामानाधिकरणत्वा
 धितत्वेऽपि तसमानाधिकरणादनिधूमत्वस्य तत्रावधितत्वादित्याभिप्रायेणोत्तुक्तं। व्याप्तिविशेषधूमेन्द्रियसंनिकर्षश्चेति व्याप्तिपर्वतीयधूममयो लौकिक

संनिकर्षश्चेत्यर्थः। आग्नेधूमलादिरूपतया संपृक्तसमवायादेरेवलौकिकसंनिकर्षस्य सत्वादिति भावः। अप्रिविशिष्टज्ञानं कारणं पर्वती यद्धमेव हि व्या-
प्रिविशिष्टस्य लौकिकप्रत्यक्षं कारणं अतः पर्वती यवहिप्रत्यक्षसामग्रीं विनापि पर्वती यद्धमेव हि व्याप्रिलौकिकप्रत्यक्षसंभव इति न च व्याप्रेर्विद्वदिति
छानेकतया वहिप्रत्यक्षसामग्रीं विना कथं तल्लौकिकप्रत्यक्षमिति वाच्यं। यो यत्रेत्याद्युक्तनियमात् पर्वती यवहिमलविषयको यनीतमानसामग्र्यस्य ते
पिमहानसीयदिवह्निविषयको यनीतप्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वान्महानसाहोविशिष्यायि हेतुरेव पुरावहेरवगमात् यरामग्रीसामानाधिकरणप्रतियो-
गितया सकलवहिभानेमानाभावात् न चैवमनुमितावपि कथं पर्वती यवहिभानं विशेषज्ञानविरहादिति वाच्यं। स्वरूपतो विशेषज्ञाविषयकविशि-
ष्टप्रत्यक्षप्रतिविशेषज्ञानस्य हेतुत्वेऽत्र तद्हेतुत्वे मानाभावः। न च वहिविशिष्टज्ञानसामग्रीति न च सर्वत्र पर्वते वहि विशिष्टलौकिकप्रत्यक्षसाम-
ग्रीत्यर्थः। वहेरसंनिकर्षादिति। सर्वत्र वहिना समं लौकिकसंनिकर्षविरहादित्यर्थः। अथ लौकिकप्रत्यक्षसामग्रीविरहेऽप्यनयसंनिकर्षाद्युपनी-
तमानमेव पर्वते वहेर्भविष्यति यत्र पूर्व न पर्वती यवहेर्भी न तत्रापि वहित्वरूपेण यरामग्रीविषयवहेरेव मानसंभवाज्जावत्तपि पर्वतो वहिमानि-
ति ज्ञाननिर्वाहता यरामग्री नंतरं जायमानस्य तादृजज्ञानस्य सर्वत्र पर्वती यवहिविषयकत्वमनुभवसिद्धं न चैवं भ्रमत्वायतिरिति वाच्यं। तद्वत्स-
वच्छिन्नाभाववति तद्वक्तिप्रकारकत्वरूपतद्वक्तिभ्रमस्योक्तत्वादिति चेन्न। योपत्रेत्याद्युक्तनियमात् पर्वतीतमानस्यापि सर्वत्रासंभवादिति निर्वर्ध-
मव्यायकत्वात् समानाधिकरणाद्वतिधूमत्वमेव व्याप्तिस्तद्विशिष्टस्य धूमस्य पर्वतव्याप्त्यंशो लौकिकप्रत्यक्षात्मक एव परामर्शेव हेतौ लौकिकसंनि-
कर्षविरहश्चायामपि अनुमितिहेतुरिति। यो यत्रेति नियमस्यापि न भंग इति स्वयमुक्तं चेत्तु धूमव्यापकवहिसामानाधिकरणमेव व्याप्तिः स्वाश्रय-
वृत्तित्वसंबंधेन तद्विशिष्टस्य धूमत्वस्य स्वाश्रयसंयोगादिरूपपरंपरासंबंधेन पर्वते परामर्शो देव सर्वत्रानुमितिरतो योपत्रेत्यादिनियमभंगत्वेनैव वहेर्लो-

चिं. टी.
१५२

निकसंनिकर्षविरहापि व्याप्यं शो दुपनीतमानात्मकयस्य रूपस्य परममूर्तौ अनुमितिहेतुरित्याहुः तन्नातमुपन्यस्यति यदेति चेति चेति व्याप्यत्वं धर्ममापकवद्वि
सामानाधिकरारूपत्वं न हि व्याप्यत्वं यद्विनिर्धमत्वउतिस्वाश्रयसंयोगरूपपरंपरासंबंधेन यथां चो प्रकारकी भूतधर्मत्वउत्पत्त्यर्थः सर्वमनुभववदिति वि
शिष्टपूर्वमनुभववदित्यर्थः अतो न यत्रेत्यादि नियमभंग इति भावः नन्वेवमपि अनुमितिकारणाय परममूर्ती निर्वाहः सतथाह एवं चेति धर्मत्वव्याप्यत्वेति
वदित्याप्यधर्मत्ववान्यवतउति परममूर्तीदित्यर्थः लिंगं स्यादिति विषयः स्यादित्यर्थः । यादृश्याप्रिज्ञामनुमितिहेतुस्तादृशज्ञानस्यैव लिंगव्यवहारहे
तुत्वदिति भावः । तत्रेष्टाय निगात्रं साह तथा चेति सर्वोपसंहारेणोति सर्वोरोधमव्यक्तिः विशेष्यीकतेत्यर्थः । यत्तौ संनिकर्षधर्मयत्तौ तादृश्याप्रिग्रह
स्य अनुमितौ लिंगादिव्यवहारस्य चानुमितिलिंगादिव्यवहारप्रतिमाक्षात्संबंधेन भवदुक्त्याप्रिज्ञानमेव हेतुरित्युक्तौ च लाघवात् परंपरासंबंधेन धर्मत्वव्या
प्यत्वपरममूर्ती एव हेतुस्तथाह दृश्यते चेति परंपरेति परंपरासंबंधेन पक्षधर्मताज्ञानं विनापि जातिव्याप्रिमविदुषोपी सत्त्वमलिंगव्यवहारे संबंधज्ञानस्या
नुपयोगितया पथाश्रुतासंगतेः । व्याप्यताग्रहः परंपरासंबंधेन व्याप्यताग्रहः स्वमते तृतीयलिंगपरममूर्ती स्वरूपं निहीयति तस्मादिति पक्षधर्मपक्षध
मेस्य पक्षसंबंधस्येति यावत् व्याप्रिविशिष्टज्ञानं तृतीयलिंगपरममूर्ती उति संबध्यते तथा च वदित्याप्यो धर्मः पर्वतइसाकारकं व्याप्रिज्ञेय्यकपक्षप्रकारक वि
ज्ञानं तृतीयलिंगपरममूर्ती उति भावः । नूनं नंतरमिति तदनंतरं यथेति विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानं वा तृतीयलिंगपरममूर्ती उति योजना तदनंतरं हेतौ व्याप्रिप्रकार
कज्ञानं नंतरं विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानं व्याप्रिविशिष्टनिर्हृपिते वैशिष्ट्यज्ञानं तथा च वदित्याप्यो धर्मः स्यादिति ज्ञानो जरो सन्न वदित्याप्यधर्मवान्यवतउति सत्ता
रकं यक्षविशेष्यकव्याप्रिविशिष्टवैशिष्ट्यावगहिज्ञानं वा तृतीयलिंगपरममूर्ती उति भावः । काशब्दार्थे विनिगः । नाविरहे माप्यविशेष्यकपक्षविशेष्य
कयोर्धर्मयोरेय परममूर्ती यो अनुमितिहेतुत्वदिति संप्रसारणः । न चानयोः परममूर्ती योस्तृतीयत्वं कथमिति वाच्यं । आदौ वदित्याप्रिरिति विशेषणी भूतव्याप्रिस

रणां ततो वह्न्या यो धूम उति धूमो वह्न्या प्रविशिष्टज्ञानं विशेषज्ञानस्य विशिष्टज्ञानहेतुत्वात् तत्तत्तु नीयं श्रोत यो रुमतिः विशिष्टाधिकरण
कवैशिष्ट्यवद् वैशिष्ट्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य विशिष्टनिरूपितवैशिष्ट्यवद् द्वौ च विशेषज्ञानावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वमिति रित्यात्तनी
यत्वात् तच्च न सार्वत्रिकं क्वचित् प्रथमदिती यक्षरा योरपितादृशय राम शीतनि संभवात् प्राचरुक्त यक्षधर्म यक्षरुति त्वविशिष्टे या प्रविशिष्टज्ञा
नं या प्रि प्रकारकज्ञानं तथाच यवत हनि धूमो वह्न्या य उ साकारकं यक्षरुति त्वविशिष्टे या प्रि प्रकारकज्ञानं ततो यलिंगय राम शीतनि भावः शेषे
वेवत् वत्तत्तीयत्वं कुत इति नायं आहौ यवत हनि त्वरूपे राधूम उति ज्ञानं ततो या प्रि स्मरणांततः यवत हनि त्वविशिष्ट धूमो या प्रि विशिष्टज्ञानमि
तिक्रमेणात्यंत संभवारि माहः तदसत् वह्न्या यो धूमः यवत उ साकारकस्य या प्रि विशिष्टविशेषक यक्ष प्रकारकज्ञानस्यैव वह्न्या यो धूमः सानुयव
त उ साहियक्षविशेषक परामर्शेन समं विनिगमनाविरहेणानुमितिहेतुत्वाभ्युपगमात् यवत हनि धूमो वह्न्या य उति ज्ञानस्य च यथोक्त यक्षविशेष
कज्ञानायेक्षयागुरुत्वात् यक्षतावच्छेदकविशिष्टन यक्षविषयनिरूपितया यत्तावच्छिन्नविषयताप्रतियोगिनिश्चयत्वेन यक्षविशेषक य राम शीतसाधा
राधर्मसाहेतुतामतेन स्य करणातावच्छेदकानाकांततात्वेति ध्येयं। या यकता य राम शी हेतुतावादिनो मत माह अनेति अतिप्रतियोगित्वाप्रतियो
गितानवच्छेदकसाध्यातावच्छेदकवत्त्वं। या यकता ज्ञानमिति साध्यातावच्छेदके हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वज्ञानमित्यर्थः अ
नुमितिहेतुः अनुमितौ कारणां साध्यस्येति। साध्यविशेषकं हेतुतावच्छेदकविशिष्टो यलक्षणाविधया यक्षरुति त्वप्रकारकमुयलक्षणाविधया हेतु
तावच्छेदकसंबन्धेन यक्षप्रकारकं वहितुतावच्छेदकविशिष्टवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यातावच्छेदकवत्त्वज्ञानमित्यर्थः यारामयोः। अ
नुमितिजनक परामर्शः तवाच यवत हनि धूम या य को वह्निरित्याकारकं यवत वद्धम या य को वह्निरित्याकारकं वा साध्यविशेषकं ज्ञानं तदनुमितिजनक

चिं. टी.
१५३

परामर्शोऽतिभावः। यत्र यवतत्त्वार्थिकमुपलक्षणात्तथा धर्मादौ प्रकारः ननु व्यायकतायां तर्भावः तेन विशिष्ययवती यधुमव्यापकत्वस्य प्रागनुभूतत्वेऽनुमितिः।
नययन्नानवाचन एवेत्यसि मन्त्रेति रोधः। जित्येयं साध्याया त्रस्येति स प्रत्यये यदीयस्य धर्मताज्ञानं यक्षवेति शिष्यज्ञानं तथा च वहि व्याप्यो धूमः यवत इत्याका-
रकं व्याप्यविशेष्यकं यक्षप्रकारकज्ञानमित्यर्थः। प्रांचक पक्षधर्मताज्ञानं तथा च वहि व्याप्यो धूमः पवत इति रिताकरकं ज्ञानमित्यर्थः। यद्वा साध्याया प्र-
स्थितियहं भावसाधनं साध्याया प्रमित्यर्थः। यक्षधर्मताज्ञानं यक्षद्वित्वेन ज्ञानं तथा च यवत इति धूमो वहि व्याप्य इत्याकारकं ज्ञानमित्यर्थः। न स्मादित्यादि-
ना तादृशज्ञानस्यैव सर्वानुमितिजनकय परामर्शोऽतिभाधानादित्याहः। साध्याया व्यतिरिक्ता साध्याया प्रविशितयक्षप्रकारकयक्षविशेष्यकज्ञान इत्य-
र्थः। विषयाधिसाभावेऽपि कारणात्तावच्छेदकताघटकविषयाधिकात्। न चैवं केवलान्वयि मसामानाधिकरण्यां ताविषयत्वस्य धिकस्य कारणात्ता-
वच्छेदककोटौ निवेशेन गौरवादित्यर्थः। न च हेतौ साध्यसामानाधिकरणस्य संज्ञायेति रेकनिश्चयेवानुमिताय निमित्तिरिति वाच्यं। साध्याभाव इति जित-
ज्ञानस्यैव हेतुतावदिति निवेद्यताम्। न चैवं पवत इति धूमव्यायको वहि रिनिज्ञानादृशसामानाधिकरण्यासमानाधिकरण्याधूमवान् पवत इति ज्ञानसत्वेऽपि
नुमितिः स्यादिति वाच्यं। साध्यसामानाधिकरण्याधर्मांतरवता ग्रहस्यैव तस्यानुमितिप्रतिसाक्षादिरोधित्वात्। न चैवं वहि व्याप्य धूमवान् पवत इति ज्ञा-
नात्कथमनुमिति रिति वाच्यं। लाघवाद्यापकता परामर्शस्यैव हेतुत्वे सिद्धे तत्राप्यंतरात्कल्पनात्। यवत इति धूमव्यायको वहि रिनिज्ञानादृशस्य
मर्शोऽतिभाव इत्येतया व्यंतराव्यायक परामर्शस्य कल्पनीयत्वात्। न चाप्रसिद्धसाध्यक्यतिरेकिणि साध्यविशेष्यक परामर्शोऽतिभाव इति वाच्यं। साध्याभाव-
स्य भावात्मकस्य व्यायकतया हेतुभावावगाहि परामर्शस्यैव तत्र स्थक्तेतुल्यकल्पनात्तत्रापि तत्र व्याप्यत परामर्शोऽतिभावादिनिभावः। ननु व्यायक-
सामानाधिकरणस्य व्याप्येति ज्ञानेनानुमितिहेतुः किंतु साध्यवद्माद्वित्वरूपतत्त्वज्ञानं तथा च गौरवं तवेत्यत आह। अतएवेति यतो व्यायकताज्ञानं कारणम-

[illegible]

१५४

मानेविषयित्वंसाध्यासामानाधिकरणेति यवेनोपधूमेसाध्यासामानाधिकरणविषयित्वंनियन्मिसर्थः। व्याप्यत्वमानेविषयाप्यत्वपरामर्शस्यानुमितिहेतुवेषि
हसाध्यासादनुमिनेरसंभवि त्वंतुल्यंअवगम्यतेपरामर्शोराविषयीक्रियतेनतुविशेषाकारेणायवतेवहिसिद्धिशतेनोसहसाधनमिति शेषः। व्यापकत्वेव्यापकताप
रामर्शनुमितिहेतुवेषिकंचवह्नौपवेतत्वरूपेराधूमव्यापकतविशेषत्वस्यवह्नौपवेतधूमसामानाधिकरणविषयित्वव्याप्यत्वमेवासिद्धमिहाह। वस्तुतस्त
ति। तदहन्निष्ठेतिधूमवन्निष्ठेत्यर्थः। ननुधूमसमानाधिकरणं। ननुवह्निनिष्ठपर्वतोपधूमसामानाधिकरणपद्विरितेयेनपथ्योक्तव्यापकत्वविषयत्वंतद्विष
यकत्वव्याप्यत्वादितिभावः। सामानाधिकरणविशेषः। नियतसामानाधिकरणमानसत्वेतिवह्निरेन्द्रियाजनस्येत्यर्थः। सर्वत्रवह्निरेन्द्रियासंनिहृष्टे
यथाश्रुतेतुसंगच्छतेराश्वस्तिचिद्यरामर्शसंभवात् यत्रसाध्येनसमंचक्षुरादिमनिकर्षस्तत्रचक्षुरादिनापियरामर्शसंभवाच्चक्षुरन्वयेतिचक्षुरस
निहृष्टस्थलेष्विहवितचक्षुरन्वयस्येतिचक्षुरन्वयमतिरेकालुधावनंचेत्यर्थः। रूपरांडयनयेनामप्यासिद्धं। अथेतिउपसर्जनतयाविशेषणतयाश्र
धामेनविशेष्यत्वेनातथात्वमितिपक्षविशेष्यकत्वमित्यर्थः। अथयेतिपक्षुक्तनियमस्तदेत्यर्थः। यक्षविशेष्यकत्वनियमउक्ति। प्रसिद्धसाध्यकालुमितेयक्ष
विशेष्यकत्वनियमउत्यर्थः। व्याप्यविशेष्यकयरामर्शोज्ञापमानायास्ताहशालुमितेरेवोक्तनियमवलेनैक्षविशेष्यकत्वालुपयतेःजनकीभूतज्ञानेय
क्षस्योपसर्जनतयाभावात्तत्रार्थंतरायक्षविशेष्यकपरामर्शोदनुमितिरेतिचेर्नहि यक्षविशेष्यकयरामर्शस्यामस्याभावात्तलिंगविशेष्यकपरामर्शो
हेतुत्वोचः। सचनसंभवतिनत्रयक्षस्योपसर्जनत्वादितिभावः। ननुकारणीभूतज्ञानेयोद्विषयातयाभासेतत्कार्यभूतज्ञानेविशेष्यनानिश्चिह्नरूपेता
भासेनेउत्पेयनियमः। अतो नयक्षविशेष्यकपरामर्शोतयक्षविशेष्यकालुमित्यलुपयतिरित्यतआह। तहीतिनद्याचतथेवतचेतिपुरुषस्यहेउउतिज्ञा
नजन्यहेउपुरुषइतिज्ञानेचेत्यर्थः। यक्षहेतिलिंगयरामर्शोयेति। पक्षलिंगोभयदेविष्टावगाहिपरामर्शोयेत्यर्थः। अयंस्वभावः। अयंनियमः। स्थाश्रयविशे

विक्रयध्वविशेषिकान्तथाभूतानपक्षविशेषकां। यावद्विशेषसामर्थ्यविरहादिति भावः अमेति सस्वरसवीजं पधनुमं यलपलायवानुरोधात्का वम
 यकतापूरामर्श एव हेतुत्वे येन तेन तदा तदा दृष्टतिलघुतया साध्यवर्त्मनित्वरूपव्याप्तिज्ञानस्यैव तद्व्याप्त्युचितं केवलान्वपि स्थले च तद्गुमादेवा
 नुमितिर्नान्यथा। न चेवं यो यो धर्मवानि मुदाहरणानुपपत्तिरिति वाच्यं बहिर्मानेव धर्मवानित्यस्यैवोदाहरणत्वात्। न चेकं वक्ष्ये कसं प्रत्ययविरोधः
 वाच्योऽस्ति तस्या किंचित्करत्वात् प्राचीनैरेतदनाकलनेनैव न द्रष्टुं पगमात् अथ यथा न रापि बहिर्माना धर्मवानयमित्युपनयविरोधात् पूर्वतस्तद्विधेः
 व्यायको बहिर्मानसुपनयस्यैवोचितत्वादिति सिद्धम् ॥ इति यशमशैरहस्यं ॥